THE

KASHI SANSKRIT SERIES

235

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF

ŚRĪ HEMĀDRI

Volume IV

PRĀYAŚCITTAKHAṆḌA

EDITED BY

PAṆḌITA PRAMATHANĀTHA TARKABHŪṢAṆA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts
Rs. 400-00 for Volume IV (Prāyaścittakhaṇḍa)

Originally Published by The Asiatic
Society of Bengal in 1911
Reprinted 1985

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI
Post Box No. 1084
Chowk (Opposite Chitra Cinema)
VARANASI-221001
Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

प्रायश्चित्तखण्डनामा

चतुर्थखण्डः

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३९

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ४००-०० चतुर्थ खण्ड (प्रायश्चित्त खण्ड)

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १९११

पुनर्मुद्रणम् १९८५

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं

ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

चतुर्व्वर्गचिन्तामणिः ।

प्रायश्चित्तखण्डात्मकः ।

हेमाद्रिविरचितः ।

श्रील-श्री-

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइटीत्याख्यसमाजानामनुमत्या व्ययेन च

कलिकाताख्य-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-धर्म्मंमीमांसा-

शास्त्राध्यापक-

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः ।

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना मुद्रितः ।

खृष्टाब्दः १८११ ।

1-4

मुखबन्धः ।

स्मृतिनिबन्धकारेषु किल हेमाद्रिः प्रायेण सर्व्वोपरि वर्त्तते। स खलु चैत्रपालदेवतनयस्य देवगिरिप्रदेशाधिपतेः महाराजचक्रवर्त्तिनो महादेवस्य प्रधानामात्यपदमलञ्चकार, अयञ्च महादेवः द्वाशीत्यधिकैकादशशततमे शकाब्दे देवगिरिराजसिंहासनमधिरुरोह इति प्रत्नतत्त्वविदां व्याहारः।

तेन खलु हेमाद्रिणा विरचितस्य सुबृहतश्चतुर्व्वर्गचिन्तामणिनाम्नः स्मृतिनिबन्धस्य प्रामाण्यं सर्व्वैरेवाऽर्व्वाग्भवै रघुनन्दनभट्टाचार्य्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकारैरविसंवादमङ्गीकृतम्। ग्रन्थगौरवेण व्यवस्थापनीयावश्यकविषयातिबाहुल्येन असन्दिग्धप्रामाण्यानां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिभ्यः समुद्धृतानां वचनानां प्राचुर्य्येण च अयं चतुर्व्वर्गचिन्तामणिः सर्व्वथैवाऽन्वर्थनामा इति सर्व्वेषां स्मृतिनिबन्धरसिकानां सूपपन्नं निर्व्वचनम्।

विविधप्राच्य-प्रतीच्यावश्यकविद्यासमुदयप्रचारोन्नतिसम्पादनसमुदितदिङ्मण्डलीमण्डनायमानयशोजालस्य परमसम्मानभाजः सुप्रतिष्ठितस्य 'आसियाटिक् सोसाइटी' इति विश्वविश्रुतनाम्ना प्रसिद्धस्य विद्वत्समाजस्य आदेशं समधिगम्य तस्यैव चतुर्व्वर्गचिन्तामणेः प्रायश्चित्तखण्डाख्यं भागमेकमिमं ग्रन्थं मुद्रयितुमङ्गी-

कृतो मया महताऽऽदरेण महान् खलु प्रयासः। दश वर्षाणि यावत् सम्पाद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य मया मुद्रणव्यापारः। स चाऽयं साम्प्रतं समाप्तिमुपगतः।

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणसम्पादनाय त्रीणि तावत् हस्तलिखितानि पुस्तकानि मया अधिगतानि यथामति पर्य्यालोचितानि च। तत्रैकं आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः काशीतः क्रीतं, द्वितीयं काशीत एव बालमुकुन्दमालविमङ्गोदयस्य करुणया मया अधिगतं, तृतीयं वाराणसीतएव लब्धमेकमादर्शपुस्तकमुपजीव्य आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः लेखितम्। तेषु एतेषु त्रिषु पुस्तकेषु मालविमङ्गोदयकृपया समधिगतं पुस्तकं विहाय पुस्तकद्वयम् अशुद्धिबहुलम् अन्तराऽन्तरा च नितरामसंलग्नपाठञ्च।

आसियाटिक्सोसाइटीनाम्ना प्रसिद्धविद्वत्समाजप्रकाशितेभ्यः चतुर्वर्गचिन्तामणेर्भागान्तरग्रन्थेभ्यः सर्व्वथा विलक्षणत्वेन तावत् प्रतिभाति अयं प्रायश्चित्तखण्डात्मकोग्रन्थभागः।

तदेतद्वैलक्षण्यमीदृक् सुस्पष्टम् यदेतत्पर्य्यालोचनेन चतुर्व्वर्गचिन्तामणिकर्तृतया सुप्रसिद्धस्य निखिलधर्मशास्त्रार्थपारावारपारीणस्य श्रीमतो हेमाद्रेः कृतिरेवाऽयं प्रायश्चित्तखण्डात्मको भागो न वेति महान् खलु संशयो मे मनसि उत्तरोत्तरमुपचयमभ्युपगच्छन्नेव वरीवर्त्तते।

तथाहि सर्व्वेष्वेव प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धेषु येषु पापविशेषेषु यानि प्रायश्चित्तानि वैर्वचनैर्व्यवस्थापितानि साम्प्रतं समुप-

लभ्यन्ते, अस्मिन् खलु प्रायश्चित्तखण्डे तेष्वेव पापेषु प्रायेण तद्विहितानि प्रायश्चित्तानि तद्विलक्षणैरेव वचनैर्व्यवस्थापितानि दृश्यन्ते।

अन्यच्च ब्रह्महत्यासुरापानगुर्व्वङ्गनागमनतत्संसर्गाख्येषु महापातकेषु प्रायश्चित्तप्रतिपादकत्वेन यानि संहितापुराणवचनानि सर्व्वैरेव इतरनिबन्धकारैरेकमत्येन उद्धृतानि, प्रायेण तानि सर्व्वाण्येव वचनानि अस्मिन् ग्रन्थे नितरामुपेक्षितानि इति च महदेवेलक्षण्यम्।

चतुर्व्वर्गचिन्तामणेः एतद्ग्रन्थव्यतिरिक्ताचारसंस्कारदानादि-प्रतिपादकग्रन्थभागेषु तु नैतादृक् तत्तदर्थप्रतिपादकेतर-स्मृतिनिबन्धेभ्यो वैलक्षण्यं प्रायेण दृश्यते ; तथाहि चतुर्व्वर्ग-चिन्तामणेराचारादिप्रतिपादकतत्तत्खण्डात्मकभागविशेषु यैर्वचनै-र्यें तावदाचारादयः यथा च प्रतिपादिता, इतरनिबन्धेषु अपि सत्यपि क्वचित् क्वचिदीषद्वैलक्षण्ये प्रायेण तैर्वचनैस्ते एवाऽऽचारादयः तथैव च प्रतिपादिता इति निपुणतरमुप-लक्षितम्।

अपरञ्च एतस्मिन् प्रायश्चित्तखण्डे मन्वादिमहर्षिप्रणीतासु धर्म्मसंहितासु स्थितानि इति कृत्वा यानि वचनानि समुद्धृतानि, महदाश्चर्य्यमेतद् यत्-साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मन्वादि-महर्षिप्रणीतसंहिताग्रन्थेषु तानि वचनानि प्रायेण नोपलभ्यन्ते, सहृदयानां प्रत्ययोत्पादनाय कानिचित् तथाविधानि वचनानि उदाह्रियन्ते यथा —

अस्य ग्रन्थस्य १२ पृष्ठे ब्रह्महत्याप्रकरणे—

"द्विजतेनापशुद्धयात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विजतेन तदा दत्त्वा हत्वा ब्रह्मं नृपः" ॥ इति

नितरामस्पष्टार्थकं वचनमिदं मानवीयमिति ज्ञात्वा समुद्धृतं, साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मनुसंहितापुस्तकेषु यथाविधि अनुसन्दधता मया नाऽयं श्लोकः समुपलब्ध इति महदेतदस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यसंशयकारणम् ।

तथा अस्य ग्रन्थस्य ५८६ पृष्ठे—

शृणु धर्म्मज्ञ वक्ष्यामि स्वर्णकामदुघां सकृत् ।

योद्विजः प्रतिगृह्णाति स सद्यः पतितोभवेत् ॥

तस्यैव निष्कृतिर्भूप पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।

अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययं वाऽष्टमभागतः ॥

अभिषेकेण वा ग्रह्मोर्यज्ञैर्वा, सर्व्वदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोर्हितम् ॥ इति

एते त्रयः श्लोका बहवश्चान्य एवं जातीयका महाभारतीया इति ज्ञात्वा अत्र समुद्धृताः—समुपलभ्यन्ते, परन्तु साम्प्रतिकेषु मुद्रितमहाभारतपुस्तकेषु महता प्रयासेन अनुसन्दधता मया नैषामेकोऽपि श्लोकः समुपलब्धः ।

एवमेव कूर्म्मपुराणमत्स्यपुराणलिङ्गपुराणपद्मपुराणादिनाम्ना यानि वचनानि ग्रन्थेऽस्मिन् समुद्धृतानि, तानि च प्रायेण तेषु पुराणपुस्तकेषु मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा नोपलभ्यन्ते । एवमादीनि अस्य ग्रन्थस्य अप्रामाण्यसन्देहप्रयोजकानि कृपाणि

इतरस्मृतिनिबन्धेभ्यः चतुर्व्वर्गचिन्तामणेर्भागान्तरेभ्यश्च महान्ति वैलक्षण्यानि च बहुशः समधिगम्य अयं ग्रन्थः चतुर्व्वर्ग-चिन्तामणिकारेण प्रथितयशसा हेमाद्रिणा रचित एव वा नवा इति महान् खलु मे मनसि संशयः, स खल्वयं समीचीनो वा नवा इति तीक्ष्णधियः प्रमाणपारावारपारीणाः सहृदयाः शिष्टा एव विचारयन्तु इति सविनयं सबहुमानञ्च तेषु विनिवेदयति ।

तर्कभूषणोपाधिक-

श्रीप्रमथनाथशर्म्मा

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यालयधर्म्ममीमांसाशास्त्राध्यापकः ।

सूचिपत्रम् ।

अ ।

आ ।

ऋ ।

ए ।

औ ।

क ।

ख ।

ख

घ ।

च ।

छ ।

ज ।

द ।

ध ।

न ।

प ।

फ।

ब।

भ ।

म ।

य ।

र ।

ल ।

व

श ।

ष।

स।

ह ।

अ।

आ।

उ।

क।

ग ।

ज ।

द ।

न।

प।

व, ब।

य ।

र।

ल।

व ।

श ।

स।

ह ।

हेमाद्रिः ।

प्रायश्चित्ताध्यायः ।

कमलादयितं कृष्णं कमलासनवन्दितम् ।
कमलाक्षमहं वन्दे कमलाकरशायिनम् ॥

अथेदानीं हेमाद्रिकारेण लोकोपकारार्थं सर्व्वपुराणस्मृतिसंहिता-वेदज्योतिषवैद्यागमश्रौतस्मार्त्तसूत्रेषु ग्रन्थान् आलोच्य, ब्राह्मणक्षत्रिय-विशां शूद्रादीनां ब्रह्महत्यादीनि तत्समानि[1] पापानि, यानि चान्यानि[2] वाङ्मनःकायसम्भवानि हिंसादीनि सम्भवन्ति, तेषां पापानामपनोदने[3] प्रायश्चित्ताध्यायो लिख्यते ।

"वाणीशाद्याः सुमनसः सर्व्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
वन्देऽहं वन्दनीयानां वन्द्यां वागधीश्वरीम् ।
कामिताशेषकल्याणकल्पनाकल्पवल्लिकाम् ॥"

मदवलोकितेषु त्रिष्वपि पुस्तकेषु "कमलादयित"मित्यादिश्लोकात् प्राक्परिदृष्ट-मिदं श्लोकद्वयं "वर्नेल" इटे डाःराजेन्द्रलालदृष्टे च पुस्तके नोपलभ्यम् ।

(१) ब्रह्महत्यासमानि इत्येव क्रीतवेक्षितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यानि चान्यानीत्ययमंशः क्रीतवेक्षितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

(३) अपनोदप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके ।

तत्रापि विप्रादीनां चतुर्णां[१] पापभीरूणां प्रतिग्रहदोषैर्हिंसादिनिमित्तैः क्रयविक्रयादिभिर्ब्राह्मणशुश्रूषाऽकरणादिभिरनेकदोषाः सन्ति[२] तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तपराङ्मुखानां दोषबाहुल्यात् तत्तद्दोषापनोदनं प्रायश्चित्तं[३] मुनिभिर्दृष्टम्। तदेव प्रायश्चित्तं मया निरूप्यते।

वर्णाश्रमभेदेन[४] तदकरणे पापगूहने दोषान् विकल्प्य[५] प्रायश्चित्तं प्रदर्शितम्

तदेवाह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः।
सुवर्णचोरः कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः॥

इत्यादिनिमित्तैस्तत्तद्दोषोपशान्त्यर्थं[६] कुत्रचिन्नराणां प्रायश्चित्तम्, कुत्रचित्पुनःसंस्काररूपं, कुत्रचिन्महानदीस्नानरूपं कुत्रचिज्जपरूपं, कुत्रचित् स्वप्रतिग्रहद्रव्यचतुर्थांशव्ययरूपं, कुत्रचित् होमरूपं, कुत्रचिच्चान्द्रायणादिकृच्छ्राचरणरूपम्।

कानिचिन्महापातकजन्यानि कानिचिदुपपातकजन्यानि

---

(१) चतुर्वर्णानामिति मीतपुस्तके।
(२) सम्भवन्ति इति मीतपुस्तके।
(३) पूर्वोक्तेषु पन्थेषु इत्यधिकं काशीपुस्तके।
(४) वर्णादिक्रमभेदेन इति केशितकाशीपुस्तकयोः पाठः।
(५) दोषाधिक्यतया प्रायश्चित्तं इति काशीपुस्तकेऽधिकः पाठः।
(६) तद्दोषशान्त्यर्थं इति मीतपुस्तके।

कानिचित्तुलाप्रतिग्रहजन्यानि पापानि, एतेषां प्रायश्चित्ताकरणे वर्णचतुष्टयस्य नरकप्राप्तिः। तस्मादेतत्प्रायश्चित्तम्।

यद्यत्पापस्य यद्यत्प्रायश्चित्तं[1] प्रतिपदोक्तं तदेव कर्त्तव्यं न तु स्नानादि। यस्य यन्नामधेयं पित्रादिभिः कृतं तेनाहूतिरेव प्रायश्चित्तं प्रकटयति।

एतस्मिन् प्रायश्चित्ते सुवर्णधान्यवस्त्रादिकं सर्व्वं[2] तत्तत्प्रकरणे[3] द्रष्टव्यम् सर्व्वमन्याध्याये निरूपितम्।

ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्ण[4]स्तेयगुरुतल्पगमनानि[5] तत्संयोगश्चेति पञ्च महापातकानि।

सङ्कलीकरणमलिनीकरणाऽपात्रीकरणजातिभ्रंशप्रकराणि, उपपातकप्रकीर्णकानि दुरन्नभोजनदुःसङ्गदुरालापस्नानभोजनादीनि एतानि नवविधानि प्रायश्चित्तवन्ति[6] तुलापुरुषमहादानप्रतिग्रहेषु इतरदानप्रतिग्रहेषु च पापानि बहूनि सन्ति, तेषां ब्रह्महत्यादिपापानां इतरेषां च, सर्व्वपुराणस्मृतिभ्यः ज्योतिष-

---

(१) प्रतिपद्यदोषोक्तं इति क्रीतपुस्तके।

(२) सर्व्वमिति क्रीतपुस्तके नास्ति।

(३) तत्प्रकरणे इति क्रीतपुस्तके।

(४) स्वर्ण इति क्रीतपुस्तके।

(५) गमनादि इति क्रीतपुस्तके काशीपुस्तके च।

(६) प्रायश्चित्तानि भवन्ति इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः।

वैद्यग्रन्यागमेभ्यः स्मृतिभ्यः[1] संगृह्य तत्तत्प्रा[2]यश्चित्तं ब्रुवन् आदौ ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

“प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः ।
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्व्वकर्म्मफलं लभेत् ॥
प्रायश्चित्तविहीनस्तु यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तत्सर्व्वं निष्फलं याति न लभेत[3] क्रियाफलम् ॥
कामक्रोधविहीनैश्च धर्म्मशास्त्रविशारदैः ।
विद्वद्भिस्तु धर्म्मः प्रष्टव्यः स्वकर्म्मफललिप्सुभिः ॥
प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखैः ।
न निष्पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥
ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
यस्तु संवत्सरन्त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
वसेच्च सहितं विद्यात् पतितः सर्व्वकर्म्मसु ॥
अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् ।
स्वेनैव हतविप्रस्य कपालमपि[4] धारयेत् ॥

(१) स्मृतिभ्य इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः न दृश्यते ।
(२) तत्र प्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके ।
(३) न लभेत् तत्क्रियाफलं इति लेखितपुस्तके ।
(४) अभिधापयेत् इति काशीपुस्तके ।

तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चान्यमेव वा ।
तद्ध्वजं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताशनः ।
सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
अध्यापनाध्ययनादीन् वर्ज्जयेत्[1] संस्मरन् हरिम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाल्यादि वर्ज्जयेत् ॥
तीर्थान्युपवसेच्चैव पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥
शरावपात्रधारी[2] स्यात् द्वारिस्थो विष्णुतत्परः ।
वदेच्च ब्रह्महाऽस्मीति सर्व्वागाराणि पर्य्यटेत् ॥
चातुर्व्वर्ण्येषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्णेष्वथवा भवेत् ।
मृष्टामृष्टाऽविवेकेन एककालन्तु भोजयेत् ॥
द्वादशाब्दं व्रतं कुर्य्यादेवं हरिपरायणः ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्म्मार्हश्च स जायते ॥
व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि निषूदितः ।
गोनिमित्तं द्विजार्थे वा प्राणांश्चापि[3] परित्यजेत् ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा रघुनन्दन ॥"

---

(१) वर्ज्जयन् इति वेबिसतपुस्तके ।
(२) शरीरमात्रधारी स्यादिति क्रीतपुस्तके ।
(३) प्राणश्चापि इति काशीपुस्तके ।

स्कान्दपुराणे—

"महायुद्धे महाक्षोभे[1] महादेवालयादिषु ।
ग्रामदाहे चोरसङ्घे पाषाणलगुडादिभिः ॥
अज्ञात्वा ब्राह्मणं हत्वा जटाचीरधरो भवेत्[2] ।
(—[3]तेनैव हतविप्रस्य कपालं धारयेत् सदा ॥
तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालस्यान्यमादरात् ।
तद्द्रव्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
वन्याहारो भवेन्नित्यं एकाहारो मिताशनः ।
सन्ध्यादिनित्यकर्म्माणि त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
अध्यापनञ्चाध्ययनं वर्ज्जयन् संस्मरेद्धरिम् ।
ब्रह्मचर्य्यं व्रतं नित्यं चरेद्गन्धादिवर्ज्जितः ॥
तीर्थान्युपवसेन्नित्यं पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षाटनं चरेत् ॥
लोहितेन शरावेण खण्डखण्डेन गृह्णाङ्गणे ।
वदेच्च ब्रह्महास्मीति सर्व्वागाराणि पर्य्यटेत् ॥
चातुर्व्वर्णेषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्णेष्वथवा चरेत् ।
दृष्टादृष्टाऽविवेकेन तदन्नं मा च कुत्सयन् ॥

---

(१) जनक्षोभे इति काशीपुस्तके ।

(२) अस्मात् श्लोकात्परं 'पूर्व्वोक्ताः श्लोकाः स्कान्देऽपि उक्ताः" इति पाठोऽधिकः काशीपुस्तके दृश्यते ।

(३) (—)अनयो रेखयोरन्तर्गताः श्लोकाः काशीपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

द्वादशाब्दं व्रतं कुर्य्यात् एवं हरिपरायणः ।
व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि हतो यदि ॥
गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्य्यर्थं यदि वा म्रियेत् ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै ॥)

ब्रह्माण्डपुराणे—

पाषाणैर्लगुडैरस्त्रै(१)र्विषैर्वा हन्ति पूर्व्वजम् ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि परप्रेषणया नृप ॥
स्वयं समीप आतिष्ठेद् हन्यादयैः शस्त्रपाणिभिः ।
तस्यैव हतविप्रस्य वस्त्रं दण्डाग्र उद्वहन् ॥
पानार्थं तत्कपालञ्च तदभावेऽन्यमेव वा ।
धृत्वा वस्त्रं तथा शाणं लज्जासंरक्षणाय वै ॥
जान्वोरूर्द्धमधोनाभेर्वद्दस्नित्यमतन्द्रितः ।
आजिमार्गे कुटीं कृत्वा शाखापि परिरक्षयेत् ॥
(२)ग्रामप्रवेशो द्विर्व्वारं वाससां रक्षणाय वै ।
ततः कृतपकालेषु भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥
अखण्डेन शरावेण रक्तवर्णेन सर्व्वतः ।
सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
भिक्षार्थं च विशेद् ग्रामं अपथे(३)ऽश्रमकुत्सयन् ।
अन्यं दृष्ट्वा तदा गच्छेद् व्रती दोषमुदीरयन् ॥

---

(१) पाषाणलगुडास्त्रैर्वा इति श्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) रक्तवस्त्रेण सर्व्वतः इति काशीश्रीतपुस्तकयोः ।
(३) अपथाश्रमकुत्सयन् इति श्रीतकाशीपुस्तकयोः ।

चातुर्व्वर्ण्येषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्णेष्वथवा चरेत् ।
सृष्टाऽसृष्टाऽविवेकेन एककालं तु भोजयेत् ॥
भोजयित्वा कुटीरे तु स्वपेत्तत्रैव संस्मरन् ।
नारायणं महापापहारिणं लोकधारिणम् ॥
वनमध्ये[1] मृगैर्वापि रोगैर्वापि निपातितः ।
गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्य्यर्थं यदि वा म्रियेत्[2] ॥
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै[3] ॥

अपिच ।

महायुद्धमुपागम्य विसृज्य च शिरोरुहान् ।
उभयोर्व्यूहयो[4] र्मध्ये ब्रुवन् कर्म्म स्वकं मुदा ॥
प्रविशेच्चेत्तदा[5] हन्युरेनं वाणैर्नृपात्मज ।
हतः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा पापधीस्तदा ॥
अपि स्वेन हतं विप्रं समालोक्य निमित्तजैः ।
भृत्यादिभिः स पापात्मा पश्चात्तापपरायणः ॥
महतीमटवीं गत्वा स्नात्वा तत्र नदीजले ।
गोशकृच्छुष्कमानीय राशिं कुर्य्यात्तदुत्तमम् ॥
वह्निं प्रज्वाल्य सहसा द्रुतात्मा तत्र संविशेत् ॥

---

(१) व्रतमध्ये इति केचित्पुस्तके पाठः ।
(२) प्राणान् वापि परित्यजेत् इति काशीपुस्तके पाठः ।
(३) द्वादशाब्दं व्रतं कुर्य्यादेवं हरिपरायणः ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्म्मार्हश्चोपजायते ॥ इत्यधिकं काशीपुस्तके ।
(४) उभयोः शूरयोरिति केचित्पुस्तके ।
(५) प्रविशेच्च तदा इति केचित्पुस्तके ।

करीषमध्ये उपविशेत्[1] इत्यर्थः—

न चेवं मृतिमापन्नः किञ्चित् किञ्चित्तदाग्निना ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दादितो नृप ॥

अपिच ।

ब्रह्महा पूर्व्ववत्कृत्वा गहनं जनवर्ज्जितम् ।
तत्रैव पूर्व्ववत् स्नात्वा वृक्षमूलमुपाविशन् ॥
नापितस्य क्षुरं धृत्वा समुज्ज्वाल्य हुताशनम् ।
शरीरं खण्डशश्छित्वा तस्मिन् वह्नौ समर्पयेत् ॥
यदा क्षतिमवाप्नोति ततः पूतोऽतिविप्रहा ।

अपिच—

महाक्रतुमुपागम्य याजकेभ्योऽञ्जलिं[2] वहन् ।
ब्रह्महा सिक्तदेहः सन् शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
यद्वा दद्याद्द्विजेन्द्राणां गवामयुतमुत्तमम् ।
एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

एतदज्ञानविषयम् ।

"अयं तु ब्राह्मणो न हन्तव्य" इति ज्ञात्वा स्वयं भृत्यादिभिर्वा वैरनिमित्ततया ब्राह्मणं हन्यात् तन्निरासार्थं चतुर्व्विंशतिवर्षाणि पूर्व्ववद् व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

---

(१) उपवेशयेदिति श्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।
(२) अर्घं वहन् इति केषाञ्चित्पुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

यो विप्रो ब्राह्मणं हत्वा ज्ञात्वा भृत्यादिभिर्यदा।
चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतकृच्छुद्धिमाप्नुयात्॥"

अन्यानि पूर्व्वोक्तानि ज्ञात्वा आचरणीयानि। गवां द्वयुतं दत्त्वा शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः।

तदाहापस्तम्बः—

"तस्य निर्वेषः। अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य। तस्य पन्था अन्तरावर्त्मनी। दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत्। खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतितिष्ठेत। कोऽभिशस्ताय भिक्षां इति सप्तागाराणि चरेत्। मावृत्तिः। अलब्धो'पवासः। गाश्च रक्षेत्। तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयोग्रामेऽर्थः[1]। द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धः, सद्भिः सम्प्रयोगः। आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाणो वसेत् त्रिः प्रतिराद्धोपजित्य वा मुक्तः। आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते इति। (आः सूः प्र १ खं २५ सू १०—२२)

मार्कण्डेयः—

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा पश्चाद्द्विज इति स्मरन्।
पश्चात्तापसमायुक्तो राजानमनुसंविशेत्॥

(१) अपणाणी इति केषितपुस्तके पाठः।
(२) अर्थे द्वादश इति कीतपुस्तके पाठः।

पापं तस्मै निवेद्याऽथ तूष्णीं तिष्ठेत्तदग्रतः ।
राजाऽपि नयमापन्नः प्राड्विवाकमते स्थितः ॥
अयोरूपं नरं कृत्वा तापयित्वाथ वह्निना ।
पुनः प्रज्वाल्य तैलेन तमाहूय तदब्रवीत् ॥
स्थितेषु सर्व्ववर्णेषु पश्यत्स्वपि नरेश्वर[1] ! ।
[2]उपगूहयेस्त्वं विप्रं ज्वलन्तं तैलवह्निभिः ॥
मरिष्यसि यथानेन ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सूर्म्मिं तामुपगूहयेत् ॥
मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

राजकृत्यमाह लिङ्गपुराणे—

पत्तने[3] वा स्वराष्ट्रे वा यो विप्रो ब्रह्महा भवेत् ।
निमित्तैरथवा स्वेन ग्रीवोत्कर्षणबन्धनः ॥
आहूय तं द्विजं गत्वा श्रुत्वा [4]विप्रेऽशुभां गिरम् ।
ब्रह्महत्यां विनिश्चित्य पातयित्वा[5] शिरोरुहान् ॥
ब्रह्मसूत्रं त्रिधा च्छित्वा पिष्टिताशनवाहनम् ।
आवाहयित्वा तद्भाले [6]शूलं तप्तमयं लिखेत् ॥

---

(१) नरेश्वरः इति काशीपुस्तके पाठः ।
(२) उपगूहेत इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(३) पत्तने इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(४) विप्रोऽशुभां गिरमिति काशीपुस्तकपाठः ।
(५) लुण्ठित्वा तच्छिरोरुहान् इति क्रीत लेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(६) शुनं तप्तमयं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये तु श्वपदं कार्य्यं ब्रह्मघ्नस्य[1]शिरःपुमान् ॥
एवं कृत्वा तु शास्त्रेण निर्व्वास्यो विषयाद्बहिः ।
अन्यथा दोषमाप्नोति राजा यदि निराकृतः ॥
तत्पुत्रास्तस्य हनने सहायास्ते यथाऽभवन् ।
तानप्येतत् पुनः कृत्वा [2]वासयेद्विषयाद्बहिः ॥
तत्क्षेत्रं बहुलं धान्यं क्षेत्रारामादिकञ्च यत् ।
तत्सर्व्वं देवताप्रीत्यै राजा कुर्य्याद् यथार्हतः ॥
विचार्य्य बहुधा राजा पत्नीपुत्रादिकान् बहु ।
दोषवन्तस्तथा तेऽपि कर्त्तव्या राजवल्लभैः ॥
नोद्देद्द्रव्यञ्च धान्यञ्च राजा नो वधमाचरेत् ।
कृते ग्रामः परित्याज्यस्त्रेतायां कुलमेव च ॥
द्वापरे तद्गृहं सर्व्वं कलौ कर्त्ता तु लिप्यते ॥”

कलौ द्वादशाब्दाकरणे अन्येषु केषुचित् प्रायश्चित्ताकरणे राजद्वारि सभां मेलयित्वा तैरनुज्ञातो धर्म्मशास्त्रोक्तविधिना द्व्ययुतसङ्ख्यया गाः विप्रेभ्यो दद्यात् ततः शुद्धिमवाप्नोति ।

एतदज्ञानविषयं ज्ञानविषयं[3] त्रैगुण्यम् । केचिदेवं मास्त्विति वदन्ति मरणान्तमेव प्रायश्चित्तं नेतरत् ।

---

(१) ब्रह्मघ्नस्त्वशिरः पुमान् इति केचित्पुस्तकेपाठः ।
(२) निर्व्वास्या विषयाद्बहिरिति श्रौतकेचित्पुस्तकयोः पाठः ।
(३) ज्ञानविषये तु त्रैगुण्यमिति केचित्पुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

"ब्राह्मणाब्राह्मणाद्विजो यस्तु वधेद्विप्रं हि दैवतः ।
तस्यैव मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं नचान्यथा ॥" इति ।

तदभावे द्वादशाब्दव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीति ।

"यो ब्राह्मणाय अपगुरेत् तं शतेन यातयात् यो निहनेत् तं सहस्रेण यातयात् यो लोहितं कारयेत् यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् । तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्य्यात् । एतावता हैनः सम्भवति इति राजा दण्डयेत्" । अतएव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" । इति ।

तदाह मनुः—

"ब्राह्मणहनने उपायतः सम्यग्विचार्य्य राजा दण्डयेत् ।

द्विशतेनापगूर्य्यात् सहस्रेण हतद्विजः ।
द्विशतेन तदा दण्ड्या हृद्याब्रह्म नृप ? इति

(हतब्रह्महन्तारं प्रति निष्प्रमाणं स्तेयप्रकरणेऽभिहितम्) ?

(—) अनयो रेखयोरन्तर्गतः पाठः काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यमाह ।

ब्रह्माण्डे—

निश्चित्य ब्रह्महन्तारं भाषासन्दर्शनादिभिः ।
मेलयित्वा द्विजान् सर्व्वं राजा यथाकृतं पुरा ॥
तत्सर्व्वं सहसा कुर्य्युर्निर्व्वासो विषयाद्बहिः ।
तत्पत्नीं तनयांश्चैव न दोष इति वर्त्तयेत्[1] ॥
तेषामपीह शङ्का स्यात् तेन साकं तदा वदन् ।
नो चेत् तद्वृत्तिधान्यार्थी तेभ्यो दत्त्वाथ शिक्षयेत् ॥

युष्माभिः[2] तैः[3] सह न गन्तव्याः न सम्भाष्याः न स्मरणीयाः इति शिक्षणीयाः । इत्युक्त्वा स्वयं संशोध्यम् तथान्यथा विप्रा अपि राजदण्डेन दण्ड्याः ।

दण्डप्रकारमाह कूर्म्मे—

अयोरूपं द्विजं कृत्वा मूर्द्धहीनं प्रतापयेत् ।
सन्तप्तं पुरुषं दृष्ट्वा तैलसिक्तं प्रजज्वलुः ॥
तेन ब्राह्मणमाहूय उपकृत्य माचिरम् ।
मत्वा दोषविमुक्तोऽसि नान्यथा व्रतमाचरेत् ॥

---

(१) वर्ज्जयेत् इति काश्यो क्रीतपुस्तकयोः पाठः ।
(२) यूयं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) तेन सह इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

द्वादशाब्दविधानेन शुद्धो भवितुमर्हसि।
अशक्तो व्रतमाचर्त्तुं एवं कुर्य्याविशुध्यसि॥ इति

राजाभावे तदनुमत्या प्राज्ञैः प्रकाश्यमिति।

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्।

अथ गुरुहत्याप्रायश्चित्तम्।

आह लिङ्गपुराणम्—

जनिताचोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति।
श्वशुरश्चाग्रजो भ्राता पञ्चैते गुरवः[1] स्मृताः॥

गुरुर्नाम जनकः, शेषाः पूज्याः मनसापि न हन्तव्याः। हन्याच्चेत् तद्धनने विशेषमाह—

स्कन्दपुराणे—

अज्ञानाज्जनकं हन्याद्विशिष्टैर्बहुभिर्द्विजः।
तस्योक्तं मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं मनीषिभिः॥
चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं कृत्वा विशुध्यति।
द्वयुतं वा गवां दानं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्॥
अथवा पूर्व्ववत्कृत्वा गुरुहा शुद्धिमाप्नुयात्॥

---

(१) पितरः इति काशीपुस्तके पाठः।

ज्येष्ठभ्रात्रादिष्वपि एवं वेदितव्यम् । (शास्त्रोपदेशकृत् ?) गुरवः बहवः ।

नारदीये—

मन्त्रोपदेष्टा वेदानां तथा धर्म्मविबोधकः ।
सन्मार्गदायी बुद्धीनां आचार्य्यो व्रतबन्धने ।
पुराणसंहितावक्ता नित्यं शास्त्रोपदेशकृत् ।
निषेकादिश्मशानान्तं कृत्वा चार्य्ये नियोजितः ।
वेदान्तोपनिषद्वाक्य[1]स्योपदेष्टा सुमर्म्मज्ञः ॥
त एते गुरवः प्रोक्तास्तेषु द्रोहं न कारयेत् ।
तेषामन्यतमं हत्वा चरेद्ब्रह्मघ्णो व्रतम् ॥
दीक्षितं क्षत्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्मघ्णो व्रतम् ।
अग्निप्रवेशनञ्चापि भृगुप्रपतनं तथा ॥
दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
ज्ञातकं ऋत्विजं हत्वा मातामहमथा[3]पिवा ॥
(मातुलं भावुकं श्यालं जामातरमथापि वा)
आचार्य्यो.देवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ॥

(—) अयं पाठः काशीवेंकितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।
(१) वाक्यस्तुपदेष्टा इति क्रीतवेंकितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) भस्मप्रपतनं इति वेंकितपुस्तके पाठः ।
(३) मातामहं तथापि वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, निरूढ़-पशुबन्धः सौत्रामणिः। इति सप्त हविर्यज्ञाः।

अष्टकापार्व्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायण्यः इति सप्त पाकयज्ञाः। अग्निष्टोमो, ऽत्यग्निष्टोम, उक्थ्यः, षोड़शी, वाजपेयः, अतिरात्रः आप्तोर्यामः। इति सप्त सोमसंस्थाः।

सप्तहविर्यज्ञाः, सप्तपाकयज्ञाः, सप्तसोमसंस्थाश्च, निषेकादि षोड़शकर्म्माणि, पञ्चमहायज्ञा, प्राणाग्निहोत्रम्, श्रावणहोम श्चेति चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराः। तैः पूतः स्नातकः ऋत्विक्। सोऽध्वरे दीक्षागुरुः सएव ऋत्विक्।

ज्ञात्वा तु विप्रमात्रं चेच्चरेत् संवत्सरव्रतम्॥
अथवा गोसहस्रं वा दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्।
अस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमादरात्॥
एष विप्रस्य कथितः प्रायश्चित्तविधिर्द्विजैः।
द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं त्रिगुणं तद्विशः समम्॥
ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रः तं सम्यक् विदुर्बुधाः।
राज्ञैव शिक्षा कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चयः॥
ब्राह्मणीनां वधे त्वर्द्धं पादःस्यात्कन्यकावधे।
हन्तात्वनुपनीतानां तथा पादं व्रतं चरेत्॥
प्रायश्चित्तविधानञ्च सर्व्वत्र मुनिसत्तमाः।
वृद्धातुरस्त्रीबालानामर्द्धमुक्तं मनीषिभिः॥

क्षत्रियाणां विप्रहनने प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणे—

अज्ञानाद्बाहुजो विप्रं निमित्तैः पूर्व्वसम्भवैः ।
पश्चात्तापसमायुक्तो द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा स्नातकं ऋत्विजं तथा ।
आचार्य्यादिवधे चैव चातुर्गुण्यं व्रतं चरेत् ॥
हत्वा तु विप्रमात्रं चेत् चरेत् संवत्सरद्वयम् ।
ब्राह्मणानां कुमारीणां[1] द्वादशाब्द व्रतं चरेत्[2] ॥
हत्वा त्वनुपनीतानां तदर्द्धं व्रत माचरेत् ।
दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सराम् ॥
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
आत्रेयीं च स्त्रियं वापि स्वयं हत्वा विषाग्निभिः ॥
आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आत्रेयीलक्षणम्—

विवाहादि दिनादूर्द्ध्वं या नारी गतपुष्पिणी ।
आत्रेयी सैव विख्याता महापापप्रणाशिनी ॥
उत निश्चलया बुद्ध्या या नारी पतिसेवना ।
कर्म्मणा मनसा वाचा तामात्रेयीं विदुर्बुधाः ॥

---

(१) तु नारीणां इति केचित्पुस्तके पाठः ।

(२) 'क्षत्रियः कन्यकां हत्वा षडब्दं व्रतमाचरेत्' इत्यधिकः पाठः क्वचित्पुस्तके ।

अथवा ह्ययुतं दद्याद् द्रव्यं [1]हत्वा विमुक्तये।
पूर्णगर्भवधे राजा दद्याद् दानं गवां शतम्॥

विप्रस्येति शेषः।

षण्मासे पञ्चमासे वा तदर्द्धं दान माचरेत्।

वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञानाद्रजो हत्वा ब्राह्मणं दीक्षितञ्च वा।
गुरुमाचारकर्मस्थं श्रोत्रियं वर्णिनं तथा॥
आचार्यादिवधे चैव चत्वद् व्रत माचरेत्।
हत्वा तु विप्रमात्रं चेच्चरेत्संवत्सरद्वयम्।
ब्राह्मणानान्तु नारीणां द्वादशाब्दव्रतञ्चरेत्॥
हत्वा त्वनुपनीतानां तदर्द्धं व्रतमाचरेत्।
वैश्यश्[2]कन्यकां हत्वा षडब्दं क्षत्रियव्रतम्॥

---

(१) वा तद्विमुक्तये इति श्रीतपुस्तके पाठः।
(२) वैश्यश्चेत् इति क्षेचितपुस्तके पाठः।

क्षत्रियस्य[1] स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वाष्टवत्सराम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
आत्रेयीञ्च स्त्रियंवापि स्वयंहत्वा विषाग्निभिः ।
गवाश्वदद्यादृ्हगयुतम् विप्रेभ्यो भक्तितः क्रमात् ॥
गर्भस्थां रोहिणीं नारीं विधवां वा तपस्विनीम् ।
हत्वो'रुजस्ततः शुध्येद्ब्रह्महत्याव्रतादिह ॥

हगयुतगोदानं वैश्यस्य व्रताचरणाभावात् ।

षण्मासे पञ्चमासे वा तदर्धं दानमाचरेत् ॥

इति वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ शूद्रस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

पादजो मुखजं हत्वा श्रोत्रियं यमिनं तथा ।
आतर्क्यं ऋत्विजं वापि कर्मिष्ठं वेदपारगम्[3] ॥

---

(१) दीक्षितस्य इति केषुचितपुस्तके पाठः ।
(२) हत्वाद्भुजः इति कीतपुस्तके पाठः ।
(३) विष्णुतत्परमिति केषुचितपुस्तके पाठः ।

अज्ञानादायुधाद्यैश्च परप्रेरणया युधि ।
पश्चाद्विप्र इति ज्ञात्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥
हस्ते मुसलमादाय राजानं गतकल्मषम् ।
हन्याच्च दीक्षितश्चैव तेन दण्डो यथार्हतः ॥
तेन हन्याद् यथा जीवेत् तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति राजा भवति किल्बिषी ॥

स्कान्दपुराणे—

शूद्रो विप्रं यदा हन्यात् साधर्मैर्बहुभिः स्वयम् ।
तस्यौसल्यं वधं प्राहु र्विप्रा धर्म्मपरायणाः ॥
केचिदिच्छन्ति कारीषं वधं तस्यैव पापिनः ।
मृत्वा[1] शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

देवीपुराणे—

ब्राह्मणं दीक्षितं सोमयाजिनं श्रोत्रियं तथा ।
गुरुमाचार्य्यव्रतिनौ पादजो ज्ञानतो हनेत् ॥
अस्य मौसल्यजं दण्डं वधं कारीषमेव वा ।
दद्यादन्यतमं पुत्र क्वत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञानात् पादजो विप्रं श्रोत्रियं सोमयाजिनम् ।
व्रतिनं दीक्षितं दीर्घदर्शिनं कर्म्मकौशलम् ॥

---

(१) कृत्वा इति केचित्पुस्तके पाठः ।

हत्वा राजान मासाद्य कथ्याचचीत बुद्धिमान् ।
राजा मुसलमादाय ब्रह्मस्थाने[1] शिरःस्थलि ॥
हतो यथा[2] प्रहारेण तथा[3] हन्याददोषभाक् ।
उत कारीषमानीय राशीकृत्य [4]जनस्थले ।
तंद्रु[5]तं तत्र निःक्षिप्य दाहयेत् स्वभवैर्मुदा ॥
द्वाभ्यां यदा हतः शूद्रस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणीं स्थविरां हत्वा विधवां वा सुवासिनीम् ॥
युवतीं पादजो हन्यादात्रेयीं प्रवृद्धामपि ।
पूर्व्ववद् दण्डयेद्राजा द्वयोरेकेन नान्यथा ॥
बालं कन्यां यदा हन्यात् तदा तेनैव कारयेत् ।
शिशुं (हन्याद् यदा शूद्रो गर्भमात्रं यदा हनेत् ॥
हस्तद्वयं तदा च्छित्वा[6] निर्व्वास्यो विषयाद्बहिः ।
शूद्रो विप्रं तथा नारीं शिशुं कन्या) मथापिवा ॥
वृद्धां सुवासिनीं वापि चात्रेयीं युवतीमपि ।
गुरुं वा दीक्षितं सोमयाजिनं व्रतिनं तथा ॥
एतेषां हननं श्रुत्वा राजा दोषपराङ्मुखः ।

---

(१) ब्रह्मस्थानं इति क्रीतकेक्षितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) यदा प्रहारेण इति क्रीतकेक्षितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) तेन हन्यादिति क्रीतकेक्षितपुस्तकयोः पाठः ।
(४) जनस्थले इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(५) तद्भूतं इति केक्षितपुस्तके पाठः ।
(६) छित्वा इति काशीपुस्तके पाठः ।
( ) अनयोरेतयोरन्तर्गतः पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

मूलेण शिरसि स्नाप्य वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
कर्णौ नासां [1]तथा च्छित्वा निर्व्वास्यो विषयाद्बहिः ॥
कन्याबालवधे गर्भपातने विप्रयोषिताम् ।
पूर्व्ववद्दण्डयेद्राजा त्वन्यथा[2] नरकं व्रजेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
शूद्राणां विप्रहत्यादिप्रायश्चित्तम् ॥

अथ विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा युद्धे वान्यत्र भूतले ।
स्वयं निमित्तैर्बहुभिः क्षत्रहन्ता भवेत्तथा ॥
वीरहत्यापनुत्त्यर्थं धेनुदानसहस्रकम् ।
दत्त्वा शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्जपहोमजैः ॥

---

(१) तदा च्छित्वा इति श्रीतखेचितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) नान्यथा इति श्रीतखेचितपुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गपुराणे—

पूर्व्वजो बाहुजं दैवाद्विषवह्न्यादिपातनैः ।
हत्वा ज्ञानात्तदा ज्ञात्वाचरेद्धेनुसहस्रकम् ॥

गारुड़पुराणे—

संग्रामे ग्रामदाहे वा राजक्षोभे महाभये ।
पट्टभद्रं च राजानमितरं शब्दमात्रजम् ॥
पश्चात्तापसमायुक्तो द्विसहस्रं गवां चरेत् ।
राजमात्रे सहस्रं स्यात् योऽसौ नारायणः स्वयम् ॥

"नराणाञ्चनराधिप" इति गीतास्मरणात् नारायणांशतया तथाहनने दोषबाहुल्याद्विगुणमुक्तम् । क्षत्रियमात्रे तु सहस्र-धेनुदानम् ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टभद्रं द्विजोहत्वा राजमात्रमकामतः ।
ततो राजा इति ज्ञात्वा पश्चात्तापपरायणः ।
द्विसहस्रं गवां दद्यात् विप्रेभ्यो दक्षिणादिभिः ॥
इतरे तु सहस्रं स्यादित्याह भगवान् यमः ।

पद्मपुराणे उत्तरखण्डे—

महायुद्धे जनक्षोभे ग्रामदाहे जलाप्लुते ।
दण्डपाषाणरज्ज्वाद्यै र्निमित्तैः क्षत्रियं हनेत् ।
पट्टभद्रं प्रमादाद्वा द्विसहस्रं प्रदापयेत् ॥

सहस्रमितरे दद्यात्तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
तत्पत्नीं तत्सुतं पुत्रीं हत्वा [1]ज्ञानाविनिमित्तजैः ॥
तदर्धं तस्य दारेषु तत्पादस्तूभयोः क्रमात् ।
गर्भमात्रे स्त्रियो तस्य दद्याद्दश गवां द्विजः ॥
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति पूर्व्वजः ।
विप्रस्य वीरहत्येति गर्हात् प्रायश्चित्तबाहुल्यं पुनःसंस्कारश्च ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे विप्राणां
क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणः सांपराये वा ग्रामदाहे जनाकुले ।
नद्युत्तरणकाले तु अज्ञानाद्वैश्यजं[2] हनेत् ॥
दण्डपाशविषैरन्यै र्निमित्तैर्बहुभि र्नृप ।
पश्चात्तापसमायुक्तो धेनूनां शतमादरात् ॥

---

(१) ज्ञात्वा निमित्तजैरिति श्रीतत्पुस्तके पाठः ।
(२) अज्ञानाद्वैश्यजं इति श्रीतत्पुस्तके पाठः ।

ब्रह्माण्डे—

अनोत्तारे[1] अनश्वोमे संग्रामे देशविप्लवे ।
ग्रामदाहे च मुखजो निमित्तैः पूर्वसम्भवैः ॥
पञ्चामाचन्ति तस्यैवं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
कथितं दोषशान्त्यर्थं धेनुदानचतुष्टयम् ॥
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ इति ॥

कूर्मपुराणे—

मुखजोऽज्ञानतो दैवान्निमित्तैर्बहुभिः पृथक् ।
वैश्यं हन्ति तदा लोके यथा धेनुशतं नृप ॥
दत्त्वा पश्चात् पुनः कार्यं पञ्चगव्यमनन्तरम् ।

एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा द्विगुणम् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते—

वैश्यं समर्थमितरं तत्पत्नीं वा सुतं सुताम् ।
निमित्तैरन्यनोपायैर्ब्राह्मणो यदि हन्ति वा[2] ।
नश्यापतन्ति पुण्यानि काम्यानि च नरेश्वर ।
तद्दोषपरिहारार्थं शतधेनुं समाचरेत् ॥
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतः परम् ।
तत्पत्नीहनने त्वर्धं तदर्धं सुतयोः पृथक् ॥
स्त्रियौ तद्गर्भपतने तयोरर्धं मुनीश्वर । इति ।
इति हेमाद्रौ विप्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अनोत्तरे इति श्रोतपुस्तके पाठः ।
(२) हन्यते इति श्रोतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रवधप्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे—

ब्राह्मणो ज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिरादरात् ।
पादजं हन्ति लोभेन[1] संपराये जनक्षये ॥
तत्पापपरिहारार्थमुभयोर्लोकयोः पृथक् ॥
दश विप्राय धेनूनां दद्यात्पापविशुद्धये ।
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

राजविजये—

सुज्ञजो ज्ञानतो भूयो विषपाषाणरज्जुभिः ।
पादजं हन्ति पापात्मा जनसङ्घे नदीतटे ॥
सद्यः क्षरन्ति पुण्यानि पुण्यनामादधीनतिः ।
तद्दोषपरिहारार्थं दश दद्याद्गवां मुदा ॥
सतां च [2]साधुवृत्तानां विष्णुध्यानपरायणः ।
इत्यादेशात् प्रयत्नेन पुनःकर्म समाचरेत् ॥
ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः[3] । इति

---

(१) क्रोधेन इति मोतपुस्तके पाठः ।
(२) सततं साधुवृत्ताश्च इति केषुचित्पुस्तके पाठः ।
(३) पिबेद्व्रती इति मोतपुस्तके पाठः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

(ज्ञानतोऽज्ञानतो राजन् विप्ररज्जुभिः सर्व्वदा ।)
अन्यथा ज्ञान[१]तो राजन् जनसङ्घे प्रजाक्षये ॥
परप्रेरणया वाच्यैर्निमित्तैर्हन्ति पादजम् ।
सद्यः पतति पापेन यमलोके महत्तरे ॥
दद्याद्दश गवां विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ।

ब्रह्मयामले—

शूद्रं हन्ति द्विजोयस्तु निमित्तैः परभाषया ।
जनोत्तरे जनक्षोभे संग्रामे चारसङ्कुले ॥
पुण्यं सद्यः क्षरत्याशु यमलोकोऽसुखप्रदः ।
तत्पापशोधनार्थाय दश दद्याद्गवां मुदा ॥
उपनयनं पुनः कार्य्यं गायत्रीदानमेव च ।
पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात् शुद्धो भवति निश्चितः ॥

तद्दारहननेऽपि च ।

स्त्रियोश्च गर्भपतने तदर्द्ध[२]ञ्च यथाक्रमम् ।
प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् कथितं मुनिसत्तमैः ॥
प्रायश्चित्तविहीनो यो महद्दोषेऽपि सत्यपि ।
तस्यैव नित्यकर्म्माणि न फलन्ति न संशयः ॥

(—) अनयो रेखयोरन्तर्गतः पाठो लिखितपुस्तके नास्ति ।
(१) ज्ञानतः इति लिखितपुस्तके पाठः ।
(२) तदर्द्धं इति लिखितपुस्तके पाठः ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा लोकयोरुभयोः सुखी ।
अन्यथा दुःखमाप्नोति पापी स्वाजन्मजन्मनि ॥

इति हेमाद्रौ विप्रस्य शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षत्रियस्य[1] वैश्यवधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

बाहुजस्तूरुजं हत्वा अज्ञानाज् ज्ञानतोऽपिवा ।
रोषाद्वा मत्सराद्वापि यद्वा पिशुनवार्त्तया ॥
भृत्यैर्वा स्वयमेवाथैस्तस्य दोषो महान् भवेत् ।
नरकस्तस्य स त्याज्यो भवेज्जन्मनि जन्मनि[2] ॥
तद्दोषपरिहारार्थं दद्याद्धेनूर्द्विजातये ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति महत्या हत्यया नृप ॥

कूर्म्मपुराणे—

राजा यो मदलोभेन यद्वापिशुनवार्त्तया ।
अन्यैर्भृत्यैरुपायैर्वा राजेन्द्र ? सहकामतः ॥

---

(१) क्षत्रियस्येति श्रीतर्कवाचस्पतिपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) "नरकस्तस्य घोरः स्याद्दुस्तरो जन्मजन्मनि" ।
इति श्रीतर्कवागीशपुस्तकयोः पाठः ।

नरके नियतं वासस्तस्य जन्मत्रयेनृप! ।
तत्पापोपशमायालं गवां दश समाचरेत् ॥
शुद्धो भवति पापात्मा उभयोर्लोकयोर्हितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

बाहुजो वणिजं हत्वा धनार्थी लोकवार्त्तया ।
शस्त्रजालकपाशादिबन्धनादिभिरादरात् ॥
यमलोकमुपागम्य कालसूत्रमवाप्यते ।
ततो देवविशुद्ध्यर्थं दशधेनूः समाचरेत् ॥
राजा राजमदेनाशु कुरुते पापमादरात् ।
पापान्नरकमाप्नोति[1] नरकाचनिष्कृतिता ॥
राज्ञां बहूनि पापानि सम्भवन्ति दिने दिने ।
अतो राजा न सम्भाष्यः नरास्तत्वाहृतः सदा ॥
तस्माद्घ्नन्ति राजानो धनार्थं कामकारतः ।
राजा स्वधर्मनिरतो देवब्राह्मणपूजकः ॥
सदा विद्वज्जनसेवी अरिषड्वर्गजित्सदा ।
सर्व्वधर्म्मरतोराजा इतरे शब्दपूरणे ॥

इति हेमाद्रौ क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तम्।

---

(१) क पापान्नरकं याति इति श्लोकपुस्तके पाठः ।

अथ वैश्यस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अज्ञो विषदानाद्यैरुपायैर्भूपतिं हनेत् ।
अज्ञानादुत वा ज्ञानात् परवाक्यानुसारतः ॥
देशक्षोभे जनक्षोभे रोगाक्रेशया अपि ।
महादोषमवाप्नोति वीरहत्या दुरत्यया ॥
मृत्वा नरकमाप्नोति राजा तं दण्डयेत्तदा ।
वर्णाधिकतया राजन् धेनुदानं शतं विदुः ॥

स्कन्दपुराणे—

अज्ञो बाहुजं हत्वा दधनो[1]ऽन्नदोऽपिवा ।
परिधाने उपायैर्वा भृत्यैर्वा स्वयमेव वा ॥
विचार्य राजा बहुधा दण्डयेत्तं वणिक्पतिम् ।
ब्रह्मसूत्रं त्रुटित्वाथ यापयित्वा शिखामपि ॥
सर्व्वमर्थमुपाहृत्य निर्व्वास्यो विषयाद्बहिः ।
सोऽपि भूमिं परित्यज्य पश्चात्तापविशुद्धिमान् ।
शतं गवां द्विजे दद्यात् शुद्धिमाप्नोति निश्चयः ॥

शिवपुराणे—

वैश्योऽज्ञानाद्राजसुतं पट्टभद्रमथापिवा ।
हत्वा पापमवाप्नोति नरकं चापिगच्छति ॥

---

(१) अधनाऽन्नदोऽपिवा इति मौलपुस्तके पाठः ।

ततो देहविशुद्ध्यर्थं भूपरिक्रमणं चरेत्[1] ।
ततः शुद्धेन मनसा वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यात् गोशतं दोषमुक्तये ।

पद्मपुराणे—

पट्टभद्रञ्च राजानं तत्पत्नीं तत्सुतञ्च वा ।
बालं तद्गर्भमाणं वा हत्वा वैश्यः सकृदपि ॥
पश्चाद्राजा इति ज्ञात्वा भूपरिक्रमणं चरेत् ।
पश्चाद्देहविशुद्ध्यर्थं विप्रेभ्यो गोशतं चरेत् ॥
त्रिगुणं पट्टभद्रे च तद्दारेषु तदर्द्धतः ।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्ये[2] क्षत्रियहत्यया ॥
एवं शुद्धिमवाप्नोति वीरहत्याविमुक्तये ·

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे वैश्यस्य[3]
क्षत्रियहननप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) भवेत् इति श्रीतवेष्टितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) वैश्यः क्षत्रियहत्यया इति श्रीतवेष्टितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) वैश्यस्येति श्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणे—

वणिजं पादजोहन्यात् अज्ञानाज् ज्ञानतोऽपिवा ।
धनार्थमुतरोषार्थं परप्रेषणया नृप ॥
चौरैः सह मिलित्वा वा उत मार्गनिरोधतः ।
राजा तं दण्डयेत् पश्चात् कौषल्येन यथार्हतः ॥
[1]स्ववर्णाधिकवर्णत्वात्कौसल्यं दण्डमेव वा ।

लिङ्गपुराणे—

शूद्रो धनार्थमन्यार्थं वणिजं हन्त्यधर्मतः ॥
राजा सम्यग्विचार्य्याथ तं मौसल्येन भिक्षयेत् ।
उत [2]हृत्वा तु सर्व्वस्वं निर्वास्यो विषयाद्बहिः ॥
एतेन शुद्धिमाप्नोति स राजापि न दोषभाक् ।

मौषलदण्डाभावे सर्व्वस्वं हृत्वा देशान्निर्वास्यः । एतेन शुद्धोभवति ।

महानारदीये—

शूद्रो न्यायपरीतात्मा विषमोऽपि महापदि ।
ग्रामे वा पट्टने वापि यदि हन्याद्वणिक्पतिम् ॥
राजा सम्यग्विचार्य्याथ तं मौसल्येन दण्डयेत् ।
स्ववर्णाधिकवर्णत्वा न्मौसल्यमिति निश्चितम् ॥

---

(१) स्ववर्णाधिक इति केषुचित्पुस्तकेषुपाठः ।
(२) कृत्वा इति केषुचित्पुस्तकपाठः ।

अथवाऽऽहृत्य सर्व्वस्वं निर्व्वासी राष्ट्रतः क्षणात् ।
पश्चात्पापविशुद्ध्यर्थं शूद्रोदद्याद् गवां दश ॥
इतीन शुद्धिमाप्नोति शूद्रोऽमुक्तोऽथ हत्यया ।
तत्पत्न्यां तत्सुते गर्भे पादमर्द्धं तदर्द्धतः ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ऋषिभि र्ब्रह्मवादिभिः ।

तत्पत्न्यां पञ्च गावोदेयाः। तत्सुते तदर्द्धम्। तद्गर्भपातने पादप्रायश्चित्तमिति सर्व्वत्र योजनीयम्। यत्र गावोऽनिर्द्दिष्टा स्तत्र तेन[1] वृषभा देयाः।

इति हेमाद्रौ शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तमाह।

कूर्म्मपुराणे—

वैश्यः शूद्रं यदा हत्वा तत्पत्नीं पुत्रमेववा ।
अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् सङ्करं वा नराधिप ॥
राजा तं व्रतनिष्केण दण्डयेदविचारतः ।
वैश्यो देहविशुद्ध्यर्थं दश धेनूः समाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

मत्सरादृद्रव्यलोभाद्वा जवजः पादजं हनेत् ।
राजा तं दण्डयेद्धीमान् व्रतनिष्कसमन्वितः ॥

---

(१) तत्र इति वैश्यितपुस्तके पाठः ।

पश्चाद्धेनुशतं दद्यात् परलोकदिदृक्षया[1]।
एतेन शुद्धिमाप्नोति शौचवर्णविहिंसनात्॥
अज्ञानाज् ज्ञानतस्तात परप्रेरणहिंसया।
निमित्तैर्वा स्वयं वापि वैश्यः शूद्रं हनेद् यदि॥
राजा तं सम्यगालोच्य निश्चित्य बहुधा तथा।
तस्यैव धनसम्पत्तिं विचार्य्य पुरवासिनः॥
अस्ति चेद्यदि सामर्थ्यं शतनिष्केण दण्डयेत्।
दरिद्रश्चेत्तदा राजन् निर्व्वास्यो विषयाद्बहिः॥
पुत्रः स्वदेह[2]शुद्ध्यर्थं धेनुदानशतं विदुः।
तत्पत्नीहनने सर्वं तत्पुत्रे पादमाचरेत्॥
सङ्करं तस्य तत्पुत्रान् अज्ञो निहनेद् यदि।
दश गावः स्वदर्थेच्च तत्पादश्च यथाक्रमम्॥
गर्भमात्रे तु गामेकां दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्।

एतदज्ञानविषयम्। ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं द्विगुणम्। राजदण्डस्तु यथोक्तः[3]।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम्।

---

(१) दिदिक्षया इति केचित्पुस्तके पाठः।
(२) पुनश्च देहशुद्ध्यर्थं निति ग्रीतपुस्तके पाठः।
(३) यथोक्ते इति ग्रीतपुस्तके पाठः।

अथ चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तमाह ।

पूर्व्वजो यदि चाण्डालं तीर्थे जनसमाकुले ।
रज्जुपाषाणलगुडैः कोपेन महता हतः ।
निहनेत् परशुना वा पराणं वा जनेश्वर ॥
नित्यकर्म्माणि सर्व्वाणि तस्य विप्रस्य पापिनः ।
नश्यन्ति[1] पितृकार्य्याणि उपकारो यथा खले ।
प्राड्विवाकमते स्थित्वा राजा[2] तं प्रसमीक्ष्य च ।
दण्डयेच्छतकृष्णेण वाग्भिः पश्चाच्च दण्डयेत् ।
विप्रो देहविशुद्ध्यर्थं षड़ब्दं व्रतमाचरेत् ।
तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।
ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।
एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहनना[3]द् द्विजः ॥ इति ।

स्कान्दपुराणे—

आत्मार्थो जनसंक्षोभे अनावृष्टि[4]भयादिषु ।
अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् चाण्डालं यदि हन्ति वै ॥
रज्जुपाषाणदण्डैर्वा पाशैर्लौहमयैस्तथा ।
तस्य पुण्यानि नश्यन्ति पितृकार्य्याणि यानि च ॥

---

(१) न शान्तिपितृकार्य्याणि इति केषाञ्चित्पुस्तके पाठः।
(२) राजानं इति केषाञ्चित्पुस्तकपाठः ।
(३) हनने द्विजः इति मौलपुस्तके पाठः ।
(४) अनावृष्ट्या भयादिषु इति मौलपुस्तके पाठः ।

राजा सम्यग् विचार्य्याथ प्राड्विवाक मते स्थित: ।
दण्डयेत् शतकृष्णेन तस्य सम्भाषणं त्यजेत् ॥
ततो विप्र: प्रशमनं[1] षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
तस्योपनयनं भूय: सावित्रीदान मेवच ।
एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहननादिषु ।

लिङ्गपुराणे—

चाण्डालं हन्ति यो विप्रो रज्जुपाषाणमुष्टिभि: ।
अज्ञान[2]हननाद्यातु रोषाद्वा कामकारत: ॥
परिषदाज्ञामवाप्याशु षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
तत्पत्नीहननेत्वर्द्धं अब्दत्रय तदर्द्धत: ।
पादत्रय तदा शुद्धिर्यदा राजा प्रशिक्षयेत् ॥

ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरुष्कवधे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणे—

परार्थं काशिकायातो[3]ऽश्वेताग्नि: कौशमागत: ।
तदेते ब्रह्मचाण्डाला वाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥

---

(१) प्रशमना: इति श्रोतवैदिकपुस्तके पाठः ।
(२) अज्ञानहननधाराद्वा इति वैदिकपुस्तके पाठः ।
(३) काशिकायां यो ह्यताग्नि: इति वैदिकपुस्तके पाठः ।

एतेषां हनने तत्प्रायश्चित्ताकरणे चाण्डालहननप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। अलं मीमांसया। तुरुष्कस्य हनने तत्स्त्रीणां पुत्राणां च[1] गर्भमोचने च[2] चाण्डालहननप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्य्यात्।

मार्कण्डेयः—

पित्रोरर्द्धं परित्यागी साक्षाच्चाण्डालजन्मवान्।
निष्पुत्रस्य पितृव्यस्य ह्यविभक्तस्य यो द्विजः॥
स तुरुष्को भवेद्भूमौ दीनसत्त्वागमानिह।
निष्पुत्रस्याविभक्तस्य भ्रातुःश्राद्धं परित्यजेत्॥
स भूमौ रजको भूयात् सर्व्ववर्णबहिष्कृतः॥

एते ग्रामचाण्डालाः षोड़शविधाः तानेतानाह।

गरुड़पुराणे—

रजकश्चर्म्मकारश्च नटो बुरुड़ एव च।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च स्वर्णकारश्च सौचिकः॥
कारुको लोहकारश्च शिलाभेदी तु नापितः।
तक्षकस्तिलयन्त्री च सूनचक्री तथा ध्वजी॥
एते षोड़शधा प्रोक्ताश्चाण्डाला ग्रामवासिनः।
एतेषां दर्शनं स्पर्शः सम्भाषणमतः परम्॥
स्नानभोजनवेलायां अपहोमार्च्चने तथा।
एतेषां दर्शनं भाषां श्रोतुं नेच्छन्ति सूरयः॥

---

(१) शीतवेष्ठितपुस्तकयोर्नास्ति।
(२) शीतवेष्ठितपुस्तकयोर्नास्ति।

दर्शने सूर्य्यमालोक्य भोजने भोजनं त्यजेत्।
सम्भाषणे च पाणिभ्यां श्रोत्रे सम्यगुपस्पृशेत्॥
उत ब्राह्मणसम्भाषां कृत्वा दोषात्प्रमुच्यते।

एतेषां हनने विप्रादीनां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह।

अज्ञानाद्ब्राह्मणो हत्वा रजकं लगुडादिभिः॥
रूपकाणि शतं दद्याद् राजा तं पापकारिणम्।
पश्चाद्देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कृच्छ्रमाचरेत्॥
चर्म्मकारे नटे चैव राजा दण्डेन दण्डयेत्।
ततो देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत्।
राज्ञाऽसौ पूर्व्ववद्दण्ड्यो नटएवं हतोद्विजः॥
तदैव देहशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत्।
बुरुडं मुख्यजोहन्यात् प्रमादाद्दैवचोदितः।
राजा तं पूर्व्ववद्दण्डयात् ततो देहविशुद्धये॥
कुर्य्यात्पराकं सहसा नान्यथा शुद्धिरीरिता।
कैवर्त्तहनने राजा पूर्व्ववद्दण्डयेद्द्विजम्॥
पराकं पूर्व्ववत् कुर्य्यादात्मनः शुद्धिहेतवे।
मेदं हत्वा द्विजः कुर्य्यात् शुद्ध्यर्थं चान्द्रभक्षणम्॥
पूर्व्ववद् दण्डयेद्राजा विप्रं तं न [1]विचारयेत्।
द्विजो बुरुडेऽन्त्यसंस्कारे भिन्नमज्ञानतो हनेत्॥

---

(१) विप्रं तमविचारयन् इति काशीपुस्तके पाठः।

तत्रैव पूर्व्ववद् राजा दण्डयेद्धर्म्मविप्लवम् ।
ततः पापविशुद्धार्थं द्विजः कुर्य्यात्पराककम् ॥
हत्वा द्विजः स्वर्णकारं प्रमादादुतवा बलात् ।
तत्रापि पूर्व्ववद् दण्ड्याद्राजा निर्म्मलमानसः ॥
द्विजो देहविशुद्धार्थं महासान्तपनं चरेत् ।
सौविकं ब्राह्मणोहत्वा बलादज्ञानतोऽपि वा ।
कुर्य्याद्देहविशुद्ध्यर्थं यतिचान्द्रायणं ततः[1] ॥

चत्रापि पूर्व्ववद् दण्डयेद् राजा ।

तथवं तिलहन्तारं द्विजोहत्वा प्रमादतः ।
शिशुचान्द्रायणं कुर्य्याद् राजदण्डपुरःसरम् ॥
सूनं वा पक्षिणं वापि विप्रोयदि निपातयेत्[2] ।
दण्डयेत् पूर्व्ववद् राजा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
तत्पादं शूद्रये कुर्य्यात् तत्पुत्रस्य चये क्षते ।
तदर्द्धं तच्छिशौ प्रोक्तं तदर्द्धं गर्भपातने ॥
एतदर्द्धं द्वयोः प्रोक्तं एतेषां हनने नृप ।
प्रायश्चित्तं तथा विप्रे मुनिभिः क्षत्रवैश्ययोः ॥
तत्पत्नीनां तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं शिशुगर्भयोः ।
शूद्रोहन्यादिमान् यच राजा धर्म्मेण दण्डयेत् ॥

(१) चरेत् इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) निपातवान् इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

हनने हननं कुर्य्यात् स्तेये स्वर्णाधिकेषु च ।
मुषित्वा हस्तयो र्भूषां हस्तं छिन्द्यात् प्रयत्नतः ॥
नासिकाभरणे नासां कर्णौ कर्णविभूषणे— ।
कुर्य्यादुक्तविधानेन सर्व्वपापोपशान्तये ॥

उक्तं तत्कृत्यम् ।

पापं हिंसां न कुर्व्वीत कर्म्मणा मनसा गिरा ।
वर्त्तयेद् यदि मूढात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा पापमुक्तोभवेत्तदा ।
पापं विगूह्य मनसा पुण्यमानन्त्यमिच्छति ॥
तत्पुण्यान्न विशुध्येत मलसृष्टिर्यथा जलैः ।
ततो हिंसां न कुर्व्वीत कर्म्मणा मनसा गिरा ॥
यदि हिंस्याज्जनं वा यः पुमान् मासं तु पापभाक् ? ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालसमवध प्रायश्चित्तम् ॥

अथ निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

नारी वा पुरुषो वापि विधवा वा तपस्विनी ।
धनार्थमथ 'परार्थं' परार्थं स्वयमेव वा ॥
येन वापि निमित्तेन येन केनापि हेतुना ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
निन्दया विधवा साध्वी तदर्थं चेत् त्यजेदसून् ।
बन्धूनां पुरतः पापी तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
अयं मुषित्वा हि धनं सर्व्वेषां हि समृद्धिमान् ।
इति यो वदते पापं पुरतः पापवान् पुमान् ॥
सत्यं तदथ मिथ्या वा तदर्थं यस्त्यजेदसून् ।
तमुद्दिश्य वधे विप्रे स्ते दण्ड्या राजवल्लभैः ॥
इत्येवमादिभिर्दोषैर्ब्रह्महत्यानिमित्तजैः ।
यदि यो हन्यते विप्रः प्रायश्चित्ती स पूर्व्वजः ॥
राजा तं दण्डयेत्पश्चात्पापिनं पापिनां वरम् ।
तत्सामर्थ्यं परामृश्य सहस्रं शतमेव वा ॥
एतत्पापविशुद्ध्यर्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।

---

(१) धनार्थमपरार्थं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे—

धनार्थं क्षेत्रदारार्थं पश्वर्थं वा नरेश्वर ॥
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
तद्दोषपरिहारार्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
ब्राह्मणस्तु परित्याज्यः प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
राजापि तं तथा कुर्य्यात् अन्नपानादिभाषणैः ॥

इति हेमाद्रौ निमित्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
चतुर्व्वर्णैरपेया स्यात् तथा स्त्रीभिश्च पण्डिता[1] ॥

---

(१) चातुर्व्वर्णैरपेया स्यात् स्त्रीभिः सार्द्धं पिबेद्यदि ।
ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्ज्जितम् ।
पश्चाज् ज्ञात्वा सुरापीति पश्चात्तापसमन्वितः ।
राजद्वारमुपागम्य राज्ञेस्वक् निवेदयेत् ।
सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुलम् ।
इत्यधिकः पाठः श्रीतपुस्तके अतःपरमुपलभ्यते ।

क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं एतेष्व[1]न्यतमं द्विजाः ।
[पक्वाग्निसन्निभां कृत्वा स्वयमेव नराधमः ॥]
[2]स्नात्वार्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
पक्वाग्निसन्निभां कृत्वा पिबेच्च कुडुपं तथा ॥
तत्तु[3] लोहेन पात्रेण आयसेनाथवा पिबेत् ।
ताम्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
सुरापो शुद्धिमाप्नोति नान्यथा[4] शुद्धिरिष्यते ।
[अज्ञानाज्जलबुद्ध्यातु सुरापानं द्विजश्चरेत् ॥
ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।

सुरा द्वादशविधास्ताएवाह ।
तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्ज्जूरसम्भवम् ॥
मधुरं शैलमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।
गौड़ी माध्वीच पैष्टीच मद्यं द्वादशधा स्मृतम् ॥
एतेष्वन्यतमं वापि न पिबेच्च कदाचन ।
एतेष्वन्यतमं यस्तु पिबेदज्ञानतो द्विजः ॥

---

(१) सुरां वा राजसत्तम इति क्रीतपुस्तक पाठः ।
[ ] अनयोरेखयोरन्तर्गतः पाठः केचितपुस्तके नोपलभ्यते ।
(२) अस्मात्पूर्व्वं "सम्यङ्ग्राह्मोपयेद् ब्राह्मण् समिद्धाधान पूर्व्वक" मित्यर्द्धमधिक मुपलभ्यते क्रीतपुस्तके ।
(३) एतां लोहेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) पश्चात्तेनैवदापयेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।
[ ] अनयो रेखयोरन्तर्गतः पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

तत्रोपनयनं भूयस्तत्र ब्रह्मव्रयं चरेत्।
यदि रोगनिवृत्त्यर्थमपेयार्थं सुरां पिबेत्॥
तत्रोपनयनं भूयस्तथाचान्द्रद्वयं चरेत्।
सुरापस्पृष्टमन्नञ्च सुराभाण्डोदकं तथा।
सुरापानसमं प्राहुस्तथा चान्द्रस्य भक्षणम्॥

लिङ्गपुराणे—

गौड़ी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेयात्रिविधासुरा।
चतुर्भिर्वर्णैरपेयास्यात् स्त्रीभिः सार्द्धं पिबेद्यदि॥
ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्ज्जितम्।
पश्चाज् ज्ञात्वा सुरापीति पश्चात्तापसमन्वितः॥
राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सम्यङ् निवेदयेत्।
सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुले॥
क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राजसन्निधौ।
पश्चाग्निसंनिभां कृत्वा स्वयमेव न चापरैः॥
स्नात्वार्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन्।
तान्तु लौहेन पात्रेण आयसेनापि वा पिबेत्॥
ताम्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत्।
सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते॥]

एतासां तिसृणामेव प्राशने मरणान्तं प्रायश्चित्तमेव, नान्यत्।

तथाच ब्रह्माण्डे--

गौड़ी माध्वीच पैष्टीच विज्ञया त्रिविधा सुरा।
एतां वर्णाश्च चत्वारो न पिबेयुः कदाचन॥

एकां वा यो द्विजः पीत्वा अज्ञानाद् [1]गतिमाप्नुयात् ।
पश्चात्सुरेति [2]बुद्ध्वा चेत् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सर्व्वं निवेदयेत् ।
राजापि सम्यगालोच्य मेलयित्वा सभां ततः ॥
सभापि धर्म्मशास्त्रेषु दृष्ट्वा निष्कृति [3]माचरेत् ।
क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राज सन्निधौ ॥
खङ्गशाल्मौ पचेत् सम्यक् समिदाधानपूर्व्वकम् ।
स्नात्वार्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ॥
एतां लौहेन पात्रेण आयसेनापि वा पिबेत् ।
ताम्रेण वाथ पात्रेण तत् पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
सुरापी शुद्धिमाप्नोति पश्चात्तेनैव दापयेत् ।
परलोकक्रियां सम्यग् धर्म्मशास्त्रेण मार्गतः ॥
तत्रो[4]पेक्षा न कर्त्तव्या पतितोऽयं न संशयः ।
यथा पीत्वा[5]सुरां पीत्वा मत्वा शुद्धोन संशयः ॥
सभा वा भूपतिर्व्वापि तत्र पापेन दोषभाक् ।
सुरापं दण्डयेद्राजा मरणं यदि नेच्छति ॥

---

(१) ज्ञानाद्गुतिमवाप्नुयात् इति क्वीतपुस्तके पाठः ।
(२) बुद्ध्वा चेत् इति केचितपुस्तके पाठः ।
(३) आदरादिति क्वीतकेचितपुस्तकयोः पाठः ।
(४) तत्रापेक्षा इति क्वीतपुस्तके पाठः ।
(५) यथा पीत्वा सुरां स्नात्वा मिति केचितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मसूत्रं शिखां सम्यक् चुटित्वा वापयेच्छिरः।
सुराभाण्डं ललाटे तु स्थापयित्वा नयेत् सुधीः॥
आनीय मृण्मयं भाण्डं सुरापूरितमादरात्।
बद्ध्वा कण्ठे खरं यानमारोप्य नगरात्ततः॥
[1]निःस्वानं ध्वनयन् भृत्यै[2]रटित्वा नगराद्बहिः।
प्रोत्सार्य्य सहसा राजा न [3]दुष्टस्तेन कर्म्मणा॥
[4]पापी वा द्वादशाब्दं तु कपालध्वजवर्ज्जितम्।
ब्रह्महत्या व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा॥

एतत् प्रायश्चित्तं त्रिविधसुरापानविषयम्। अन्यसुरापाने प्रायश्चित्तमाह।

ब्रह्माण्डपुराणे—

माधुरं शैलमारिष्टमैरेयं नारिकेलजम्।
तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्ज्जूरसम्भवम्॥
वृक्षोद्भवमिदं मद्यं नवधा परिकीर्त्तितम्।
एतेष्वन्यतमं वापि पिबेद्विप्रो न कदाचन॥
एतेष्वन्यतमं यस्तु पिबेदज्ञानतो द्विजः।

---

(१) निःस्वानं इति वैचित्रपुस्तके पाठः।
(२) भ्रमित्वा इति ज्ञीतपुस्तके पाठः।
(३) न दोष स्तेन कर्म्मणा इति ज्ञीतवैचित्रपुस्तकपाठः।
(४) न पापी द्वादशाब्दन्तु इति वैचित्रपुस्तके पाठः।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकृच्छ्रत्रयं[1] चरेत् ।
सुरापस्पृष्टमन्नं च सुराभाण्डोदकं तथा ॥
सुरापानसमं प्राहु स्तत्र[2] चान्द्रस्य भक्षणम् ।
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यस्य सेवनम् ॥
यदि रोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं सुरां पिवेत् ।
तस्योपनयनं भूय स्तथा चान्द्रत्रयं विदुः ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

तदाह आपस्तम्बः—

"सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिवेत् । स्रुतः शुद्धो भवति ।"

तथाच श्रुतिः—

"न सुरां पिवेत् । न कलञ्जं भक्षयेत् । न तस्यैव प्रायश्चित्तम् । मरणान्तमेवेति" ।

यदि द्विजोरहसि सुरां पीत्वा पत्नीपुत्रादिषु सञ्चरन् वर्त्तयेत् वमनादिना च पश्चात्[3] प्रकटितः । तदा तत्पत्नीपुत्रादीनां दिनादि[4]पञ्चमाससमसंख्यया पृथक् प्रायश्चित्तमाह—

स्कान्दपुराणे—

द्विजो यदि सुरां पीत्वा रहः पुत्रादिषु स्थितः ।
पश्चाद्दैवात् सुरापीति ज्ञात्वा पुत्रादयः कथम् ॥

---

(१) तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(२) तथा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) वमनात्पापविख्यातः पश्चात्तत्प्रकटीकृतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(४) दिनादोल्लेखः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

दिनत्रये यदा सङ्गस्तदोपोष्य दिनं सुधीः।
पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गतः॥
दशरात्रं भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन सङ्गतात्।
ज्ञात्वा पश्चात्तदा स्नात्वा ह्ययुतं जपमाचरेत्॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति।
पञ्चमात्रे भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन यस्य हि॥
प्राजापत्यं ततः कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः।
मासमात्रं भवेत्सङ्गो दैवाद्यदि विगर्हितः॥
तदा चान्द्रायणं कुर्य्यात् पञ्चगव्यं ततः परम्।
ऋतुमात्रं भवेद्यस्य सङ्गस्तेनैव पापिना।
पूर्व्ववद्वपनं कृत्वा स्नात्वा [1]शुचिरलङ्कृतः।
गोसहस्रं द्विजानां[2] च दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्॥
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभूयात् ततः परम्।
संवत्सरं भवेत्सङ्गः पत्नीपुत्रेषु वासिनः[3]॥
तत्पत्नीसुतजाः सर्व्वे तत्समाः स्युर्न संशयः।
परित्याज्याः सदा विप्रैर्वेदधर्म्मपरायणैः॥

तेषां पत्नीपुत्रादीनां साक्षात्सुरापानप्रायश्चित्तचरणात्तं माभूत्, किन्तु संवत्सरादूर्द्ध्वं मयं सुरापीति[4] ज्ञाते देहशुद्धिं कामयमाना:

(१) शुचिरलङ्कृत इति क्वचित्पुस्तके पाठः।
(२) द्विजादीनामिति केचित्पुस्तके पाठः।
(३) च वाचतः इति क्वचित्पुस्तके पाठः।
(४) मयं सुरापानीति ज्ञात्वा इति केचित्पुस्तके पाठः।

परिषदं मेलयित्वा तदनुज्ञया परिषदुपस्थानपूर्व्वकं गोशतं विप्रेभ्यो दत्त्वा पञ्चगव्यप्राशनं कुर्य्युः[1] पुनः शास्त्रविधिना ब्रह्मोपदेशे गायत्री-प्रदानम् । श्रोत्रियादभ्यसेयुः ।

तदाह कात्यायनः ।

तत्पत्नी तनयोवापि शास्तीचेद्वत्सरा[2]त्परम् ।
सुरापीति सभां तत्र मेलयित्वा प्रणम्य च ॥
गोशतं विप्रमुख्येभ्यो दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
पुनः कर्म्म ततः पश्चाद् गायत्रीदानमेव च ॥
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गतात् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति तत्पत्नी पुत्रएव च ॥
अनादरेण शाठ्येन आलस्याद्वा द्विजोयदि ।
यावत्कालं पुनः कर्म्म न कुर्य्यादात्मशुद्धये ॥
यागादिकं वा दानं वा जपोवा पैतृकादिकम् ।
तत्सर्व्वं निष्फलं भूयात् पुष्पं बन्ध्यतरोरिव ॥
अज्ञात्वा चेत् पुनः कर्म्म व्रतं कुर्य्यात्[3] सुतादिषु ।
मृतोनरकमाप्नोति न संस्कार्य्यस्तदा[4] द्विजैः ॥

---

(१) श्रीतवेष्टितपुस्तकयोः कुर्य्युरित्यंशो नोपलभ्यते ।
(२) वत्सरद्वयमिति श्रीतपुस्तके पाठः ।
(३) व्रती न कुर्यात्सुतादिषु इति वेष्टितपुस्तके पाठः ।
(४) तदात्मजै रिति श्रीतपुस्तकेपाठः ।

अतः शीघ्रं प्रकुर्व्वीत यदा दोषसमुद्भवः ।
तदैव परिहर्त्तव्यमित्याह भगवान् यमः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये सुरापायि-
पत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

समक्षं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्य्येण वा पुनः ।
योऽन्यस्य हरते वित्तं तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥
पारक्यं यत्सुवर्णं तन्महापापसमुद्भवम् ।
तद्धृत्वा ब्राह्मणोयस्तु महापातकिनां वरः ॥
सुवर्णं रजतं ताम्रं पारक्यं योहरेद्द्विजः ।
स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिवर्ज्जितम् ॥

सुवर्णप्रमाणमाह रजतताम्रकांस्यवस्त्रादीनाञ्च ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णस्य प्रमाणञ्च मन्वाद्यैः परिकल्पितम् ॥
वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तैश्च साधनम् ।
गवाक्षगतमार्त्तण्डरश्मिमध्ये प्रदृश्यते ॥
त्रसरेणुप्रमाणन्तु रजइत्युच्यते बुधैः ।
त्रसरेण्वष्टकं लिक्षं तत्त्रयं राजसर्षपम् ॥
सर्षपाणामष्टकञ्च तत्त्रयं ? यवमुच्यते ।
यवत्रयं कृष्णलं स्यान् माषः स्यात् तस्य पञ्चकम्[1] ॥

---

(१) केचित्पुस्तकेष्वतः परं—

तद्द्वयं सुवर्णं प्रोक्तं तत्सुवर्णं तदुच्यते ।
तदर्धं माष इत्युक्तं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

(तद्वयं रूपकं प्रोक्तं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः)।
माषषोड़शमानन्तु सुवर्णमिति कथ्यते ॥
पलं सुवर्णाश्चत्वारस्तच्चत्वारि ध्रुवोभवेत्।
चत्वारिंशद्ध्रुवाणान्तु भारस्तूच्यते बुधैः ॥
सुवर्णेन यथाक्रीतं रजतं धर्ममार्गतः।
यावान् रजतराशिश्च तद्राजतमुदाहृतम् ॥
हृत्वा ब्रह्मस्वमज्ञात्वा द्वादशाब्दन्तु पूर्व्ववत्।
कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् ॥
गुरूणां चैव कर्त्तृणां धर्म्मिष्ठानां तथैव च।
श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हृत्वा हेम कथं भवेत् ॥
दग्धाऽऽत्मदेहो देहे च सम्पूर्णं तर्पयेद्घृतम्।
कारीषा'च्छादितो दग्धःस्तेयदोषात् प्रमुच्यते ॥

(ब्रह्माण्डपुराणे)

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हृत्वा ब्रह्मस्वमथवाऽपि च।
कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥
दग्ध्वा'ऽऽत्मदेहं देहे च संपूर्णं लेपयेद् घृतम्।
कारीषभारतोदग्धः स्तेयपापात् प्रमुच्यते ॥

(—) चन्द्रयोरेतयोरन्तर्गतः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु नोपलभ्यते।
(१) कारीषभारतो दग्ध इति क्वचित्पुस्तके पाठः।
(—) चायं पाठः क्वचित्पुस्तके नोपलभ्यते ॥
(२) दग्धात्मदेह इति केषुचित्पुस्तकेषु पाठः।

यद्वांसे मुसलं धृत्वा विकीर्य्याश्चशिरोरुहान् ।
गत्वा राजानमाचक्षेत् तं हन्यान्मस्तके सकृत् ॥
मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

तदाह आपस्तम्बः

"स्तेनः प्रकीर्य्यकेशः अंसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्म्माचक्षीत । तेन एनं हन्यात् वधे मोक्षः ।" (आ.सू १-८-२५-४)

अल्पसुवर्णापहारप्रायश्चित्तमाह—

गुरूणां यज्ञकर्त्तृणां धर्म्मिष्ठानां तथैवच ।
श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हृत्वा हेम कथं भवेत् ॥
प्रमत्तं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।
पुनर्धृत्वा[1] तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥
तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।
शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राअन्यथा पतितोभवेत् ॥
त्रसरेणुसमं हेम हृत्वा कुर्य्यात् समाहितम् ।
प्राणायामद्वयं सम्यक् तेन शुध्यति वत्सरात् ॥
प्राणायामद्वयं कृत्वा हृत्वा सर्षप[2]मात्रकम् ।
प्राणायामाश्च चत्वारो राजसर्षपमानतः ॥
गौरसर्षप[3]मानन्तु हृत्वा स्वर्णं विचक्षणैः ।
स्नात्वा च विधिवत् कार्य्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

---

(१) पुनर्हृत्वा तु विप्रेभ्यइति कीलपुस्तकपाठः ॥
(२) सर्षपमानकमिति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) गौरसर्षपप्रमाणन्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ॥

यवमात्रसुवर्णस्य स्तेयशुद्ध्यै जपेद्विजः ।
आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥
हेम्नः कृष्णलमात्रस्य हृत्वा सान्तपनं चरेत् ।
माषत्रयेण हेम्नस्तु प्रायश्चित्तन्तु कथ्यते ॥
गोमूत्रपक्वयवभुग् देवार्च्चनपरायणः ।
मासत्रयेण शुद्धः स्याच्चान्द्रायणपरायणः ॥
माषमात्रसुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा प्रमादतः ।
जपेद्दै लक्षगायत्रीमन्यथा दोषमश्नुते ॥
निष्कमात्रसुवर्णस्य हरणे विप्रसत्तमाः ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा षडब्दं शुद्धिमाप्नुयात् ॥
किञ्चिन्न्यूनं सुवर्णस्य स्तेयं मुनिवरोत्तमाः ॥
गोमूत्रपक्वयवभुग् चब्दे⁽¹⁾नैकेन शुद्ध्यति ।
सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ॥
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्याद्द्वादशाब्दं समाहितः ।
रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ॥
सुवर्णसदृशेष्वेषु प्रायश्चित्तार्द्धमुच्यते ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्वहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं विशिनष्टि ॥

---

(१) कुर्य्यादिति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) षडब्देकेनैव शुद्ध्यति इति वेङ्कितपुस्तके, वर्षेकेनैव शुद्ध्यति इति श्रौत पुस्तके पाठः समुपलभ्यते ।

(३) प्रायश्चित्तार्द्धमुच्यते इति श्रौतवेङ्कितपुस्तकयोः पाठः ।

(स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा राजा योधर्म्मवत्सलः)
विप्रस्वहरणे राजा सर्व्वमाचमथाधिकम् ।
हृत्वा नरकमाप्नोति ब्रह्महेति वदन् द्विजाः ॥
पश्चात्तापसमायुक्तो ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
तेभ्यश्चदत्त्वा तच्चैव पश्चाच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा जनवल्लभ ।

कूर्म्मपुराणे—

अज्ञानाद्बाहुजो हृत्वा विप्राणां स्वर्णमुत्तमम् ॥
गुरूणां यज्ञकर्तृणां धर्म्मिष्ठानां तथैव च ।
श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु विधवानां विशेषतः[1] ॥
पूर्व्ववद् [2]घृतलिप्ताङ्गः कुर्व्वन् सर्व्वावलोकनम् ।
कारीषाच्छादितो दग्धः स्तेयपापात्प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मस्वं क्षत्रियो हृत्वा अश्वमेधेन शुध्यति ।
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा गोसमं तथा[3] ॥
ब्रह्मस्वं क्षत्रियो हृत्वा पश्चात्तापमवाप्य च ।
पुनर्दत्त्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यः ।
(१) वैष्णवानां विशेषतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(२) पूर्व्वाहूतवल्कलाङ्गं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(३) चरेत् इति केषुचित्पुस्तके पाठः ।

तच सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः।

शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्रा अन्यथा पतितो भवेत्।

पुनरपि राज्ञां स्तेयप्रकारमाह—

शिवरहस्ये—

अन्यायाद्विप्रग्रामेषु अनाथेभ्योधनं च यत्।

अदण्डेभ्योयथा वित्तं तत् स्तेयं भूभुजामिह॥

तदपि स्तेयमित्युक्तं पूर्व्ववच्छुद्धिमाप्नुयात्।

सुरामपि तथा राजा पीत्वा ज्ञानात् क्वचिद्द्विजाः॥

अग्निदग्धां सुरांपीत्वा राजा कृत्वा ततः शुचिः।

तथापि विप्रमुख्यानां दद्यात् धेनुमाचरेत्॥

स्तेयं कृत्वा सुरांपीत्वा कृत्वा राजा विशुध्यति।

द्विजेभ्योदद्युतं धेनुमिति यत्तदसाम्प्रतम्॥

वर्णचतुष्टयानां नारीणां मद्यपानसम्भवे, न मरणान्तम्। त्यागएव परम्। न पोषणो[१]पायः। क्षत्रिय[२]शूद्रस्त्रीणां केचिद्वधमिच्छन्ति। सुवर्णस्तेयेऽपि एवमेव वेदितव्यम्।

तदाह कात्यायनः—

विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पापमेव वा।

सम्भवेद् यदि दैवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः॥

---

(१) न पोषणेऽपाय इति क्रीतपुस्तके पाठः।

(२) क्षत्रियशूद्राणामिति क्रीतपुस्तके पाठः॥

न त्याज्यास्तु स्त्रियः काश्चिन्नोपोष्या वैस्तुभिः किल ।
क्षत्रियादेर्वधः प्रोक्तो विप्राणां गर्हितं स्मृतम् ॥

लिङ्गपुराणे—

सुरापानं वणिक् कृत्वा सुवर्णं वा द्विजन्मनाम् ।
क्षत्रवच्छुद्धिमाप्नोति शूद्रो मौसल्यमर्हति ॥

स्कान्दपुराणे—

सुरां पीत्वा सुवर्णं वा हृत्वा यदि वणिक्पतिः ।
राजवच्छुद्धिमाप्नोति ह्ययुतं वा गवां चरेत् ॥

नागरखण्डे—

ऊरुजस्तु सुरां पीत्वा हृत्वा स्वर्णं द्विजन्मनाम् ।
क्षत्रवद्देहशुद्धिः स्याद् अन्यथा ह्ययुतं गवाम् ॥
तच्छूद्रस्तु सुरां पीत्वा हृत्वा हेम द्विजन्मनाम् ।
राजदण्डः स्वधर्मेण मुसलेन हतः शुचिः ॥

स्कान्दपुराणे—

पादजस्तु यदा हृत्वा सुवर्णं पूर्व्वजन्मनाम् ।
सुरां पीत्वा ऽकामज्ञात्वा [2]मौसल्यं वधमर्हति ॥

---

(१) क्षत्रियवच्छुद्धिमाप्नोति इति श्रीतर्कलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) मौसल्यवध इष्यते इति श्रीतर्कलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

विष्णु*धर्म्मोत्तरे—

क्षत्रियो [1]हेमहारी च सुरापायी[2] द्विजन्मनाम्।
तत्स्त्रीणां त्यागएव स्यात् सोऽपि मौसल्य मर्हति॥

राजविजये—

पादजो यदि मोहाद्वा सुरां पीत्वा द्विजन्मनाम्।
हृत्वा हेम कथं तस्य राज्ञा[3] मौसल्यमिष्यते॥
तत्स्त्रीणां त्यागएव स्यात् ध्वजो वा मुनिचोदितः।

इति हेमाद्रौ क्षत्रियादीनां विप्रस्वहरणे
प्रायश्चित्तम्।

---

* विष्णुपुराणे इति क्षीतपुस्तके पाठः।
(१) हेमहृत्वा च इति क्षोतवेष्टितपुस्तकपाठः।
(२) सुरां पीत्वा इति क्षीतपुस्तके पाठः।
(३) राज्ञा मौसल्यमिष्यते इति क्षीतपुस्तकपाठः।

अथ रजतादिस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सुवर्णेन प्रमाणेन ज्ञात्वा यद्राजतं भवेत् ।
तावद्धृत्वा द्विजो यस्तु स्तेयी इत्युच्यते बुधैः ॥

स्कन्दपुराणे—

राजतं येन त[1]द्वित्तं पूर्व्वमानेन धर्म्मतः ।
तद्धृत्वा मुखजः सम्यग् अज्ञानाद्रा[2]जनन्दन ॥
स्तेयी इत्युच्यते सद्भिः प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

चतुर्व्विंशतिमते

हरेद्रजतमज्ञानात्[3] पूर्व्वजो यदि दैवतः ।
स मृत्वा पूर्व्ववद्राजन् शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

महानारदीये

सुवर्णमानानन्यस्मिन् रजतस्तेयकर्म्मणि ।
कुर्य्यात् सान्तपनं सम्यग् अन्यथा पतितो भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्य्यन्तमूर्द्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।
हरेच्चेद्रजतं[4] विद्वान् कुर्य्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥
दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्म्मणि ।
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥

---

(१) येन यत् क्रीतमिति केचित्पुस्तके पाठः ।
(२) राजतं हरेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥
(३) अज्ञानाद्राजतं हृत्वा इति क्रीतकेचित्पुस्तकयोः पाठः ।
(४) हृत्वा चेद्रजतं इति क्रीतकेचित्पुस्तकयोः पाठः ॥

शतादूर्द्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।
सहस्रादधिके स्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विशांपते ।
कुर्य्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्य्यन्तमूर्द्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विशांपते ।
कुर्य्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्य्यन्तमूर्द्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।
हृत्वा चेद्रजतं विद्वान् कुर्य्याच्चान्द्रायणं द्विजः[2] ॥
शतादूर्द्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।
सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

क्षत्रियविशां रजतस्तेये विप्रप्रायश्चित्ताद्द्विगुणं वेदितव्यम् । शूद्रस्य मौसल्यमेव । तत्तत्स्त्रीणां रजतादिस्तेयसम्भवे ऽत्यागः पूर्व्ववत्र मरणादि ।

इति हेमाद्रौ रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शुभमिति केचित्पुस्तके पाठः ।
(२) त्यक्त्वा इति मौत केचित्पुस्तकयोः पाठः ।

अथ ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कान्दपुराणे—

(हृत्वा विप्रः [1]पलशतं ताम्रं पारक्यमादरात् ।
स्तेयी इत्युच्यते सद्भिर्न सम्भाष्यः कदाचन ॥
पलप्रमाणं पूर्व्वमुक्तं)
मुखजो लोभतः स्ताम्रं पारक्यं वै शतं पलम् ।
स्तेयी महद्भिर्गदितस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥

गरुड़पुराणे—

अनाथानाञ्च नारीणां विधवानां द्विजन्मनाम् ।
गुरूणां धर्म्मनिष्ठानां साधूनां ताम्रमादरात्
स्तेयेन वा बलात्कारात् विप्रोहृत्वा शतं पलम् ।
न तस्य निष्कृतिर्नास्तिर्मरणान्तवधादिह ॥
पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले स्मृतम्[3] ॥
त्रिंशत्पलेतु चान्द्रं स्यात् पञ्चाशत्तत्त्रयं स्मृतम् ।
ताम्रे षष्टिपले प्रोक्तं मासं स्नात्वाघमर्षणम् ॥
कण्ठदघ्नजले स्थित्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ।
ताम्रे शतपले राजन् स्तेयं कृत्वा तु पूर्व्वजः ॥

---

(१) विष्णुपुराणे इति केचित्पुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) पञ्चशतमिति केचित्पुस्तके पाठः ।

(३) प्राजापत्यं पञ्चगव्यं तप्तं दशपले-स्मृतम । इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

त्रिः परिक्रमणं[1] कुर्य्याद् [2]भुवश्चान्द्रं ततः परम्।
कृत्वा शतपलं ताम्रं स्वर्णस्तेयसमं विदुः॥

शतपलताम्रस्तेयात् द्विजः सुवर्णस्तेयवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। नात्र मरणान्तं प्रायश्चित्तम्। सुवर्णस्तेयसममित्युक्तम् अतो न मरणान्तप्रायश्चित्तम्। अयुतधेनुदानादिकमेव [3]क्षत्रियादिस्तेय प्रायश्चित्तम्। एवं न सुवर्णस्तेयादिवत्।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम्।

---

(१) कृत्वा इति क्रीतपुस्तके पाठः।
(२) भुक्त्वा इति क्रीतपुस्तके पाठः।
(३) क्षत्रियादेस्तेयप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके पाठः।

अथ कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह।

(कूर्म्मपुराणे—

'कांस्यं यत्पापसम्भूतं पारक्यं यदि लोभतः।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु स पापफलमश्नुते॥)

लिङ्गपुराणे—

कांस्यस्तेयी महापापी रौरवं नरकं व्रजेत्।

पश्चाद्भवति पापात्मा कारुको जायते भुवि॥

महाभारते—

कांस्यं हृत्वाद्विजो लोभात् पारक्यं द्विजहेतुकम्।

महान्तं नरकं गत्वा हीनवर्णः प्रजायते॥

चतुर्व्विंशतिमते—

कांस्यपित्तलमुख्येषु आयसान्तेषु पञ्चसु।

सहस्रनिष्कमाने तु पारक्यं परिकीर्त्तितम्॥

प्रायश्चित्तन्तु लोहानां स्तेये रजतवत्स्मृतम्॥

कांस्यपित्तलस्तेये वर्णत्रयस्य रजतस्तेयवत् प्रायश्चित्तम् पलसंख्यया

(—) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयो र्न दृश्यते।

(१) काशीपुस्तक क्रीतपुस्तकयोः ' स्कन्दपुराणे।

सुवर्णो लोभसम्पन्नः पारक्यं वै परं ततः।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु सपापफलमश्नुते"

इत्यधिकपाठः समुपलभ्यते।

वेदितव्यम् । न निष्कादिप्रमाणम् । शूद्रस्य 'राजत'लघुगुरुक्रमेण अङ्गुलिच्छेदादिकं कारयितव्यं न मौसल्यम् । द्रव्यस्याल्पत्वात् । तत्स्त्रीणामिदमेव सम्भवे प्रायश्चित्तं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये कांस्यस्तेयादि-
प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शूद्रस्येति श्रीतवेचितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

(२) लघुक्रमेण इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

अथ धान्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

मरीचिः—

ब्राह्मणो द्रव्यलोभेन पारक्यं धान्यमाहरेत् ।
द्रोणं वा प्रस्थमात्रं वा हृत्वा नरकमश्नुते ॥

लिङ्गपुराणे—

मुषित्वा योद्विजोमोहाद्धान्यं द्रोणप्रमाणकम्
पारक्यं धन्यमतुलं हृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य सदने मूषको भवेत् ।

धान्यप्रमाणमाह—

कूर्मपुराणे—

पुराणं षष्टिभिर्वीजैस्तद्वयं कोशउच्यते ॥
कोशद्वयन्तु लिङ्गं स्यात् त्रसत्तद्वयमुच्यते ।
अञ्जलिस्तद्द्वयं राजन् तद्द्वयं[1] कुडुपं स्मृतम् ॥
[2]कुडुपद्वयं तु प्रस्थं स्यात् द्रोणस्तेषां चतुष्टयम् ।
द्रोणानां विंशतिः खारी धान्यमानमितीरितम् ॥
द्रोणद्वयं तु भारःस्यात् ज्ञेयस्तत्पलसङ्ख्यया ।
कोशस्तेये[3] दश प्रोक्तं सावित्रीपठनं मुदा ॥

---

(१) तद्द्वयं पुरुषं स्मृतम् इति कीतपुस्तके पाठः ।

(२) मानद्वयं तु सम्भूतं तद्द्वयं कुडुपं स्मृत मित्यधिकमर्द्धमितः पूर्वं कीत-लेखितपुस्तकयोः समुपलभ्यम् ।

(३) आपस्तोयेश्च प्रोक्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अञ्जलौ शतगायत्रीजपः पापप्रणाशनः ।
सहस्रं पुरुषे प्रोक्तं माने दशयुतमुच्यते ॥
लक्षं तु कुडपे प्रोक्तं प्रस्थे लक्षत्रयं चरेत् ।
द्रोणे तु दशलक्षं स्यात् खारीधान्ये यथा मृषा ।
सुवर्णस्तेयिनः पापे प्रायश्चित्तं द्विजैर्मुदा[1] ॥
तत्तदाचरणीयं स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ।
गोधूमतिलमाषाणां स्तेयेन[2] द्विगुणं स्मृतम् ॥
श्यामाकमुद्गव्रीहीणां प्रमाणानां तथैव च ॥
[3]पावतालकुलित्थानां [4]यवपूर्व्वं समारेचत् ।
ब्राह्मणोयदि लोभेन शोषयेत् खारिकाद्वयम् ॥
घृताक्तदेहः सहसा कारीषेण सदाग्निना ।
दग्धः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरिष्यते ॥

राजवैश्ययोरेवं प्रायश्चित्तं अन्यस्तेये विवेचनीयम् । शूद्राणां मौसलप्रायश्चित्तम् । राजवैश्ययोर्विवाहादिषु संस्कारबलवत्तया विप्रप्रायश्चित्तवदुक्तम् ।

इति हैमाद्रौ धर्म्मशास्त्रे धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्

---

(१) द्विजेर्मुदा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(२) स्तेयिनोद्विगुणं स्मृतमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) यावनालकुलित्थानामिति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) यावपूर्व्वमथाचरेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह।

स्कन्दपुराणे—

वस्त्रं मुष्णाति यो विप्रः पारक्यं शास्त्रगर्हितम्।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि तस्य दोषो महान् [1]भवेत्॥

कूर्म्मपुराणे—

विप्रो यदि हि पारक्यं वस्त्रमज्ञानतः खलः।

तदा दोषमवाप्नोति तं त्यजेदन्त्यजं यथा॥

शिवपुराणे—

यो विप्रो दुर्जनासक्तो परवस्त्रं मुषेद्यदि।

तस्यैवं पुत्त्रनाशः स्याद् इति शास्त्रेषु निश्चितम्॥

तदन्ते नरकं याति जायते वस्त्रहीनवान्।

कूर्म्मपुराणे—

विप्रो मुष्णाति यद्वस्त्रं पारक्यं धर्म्मगर्हितम्।

यमलोकमुपागम्य तत्र स्थित्वाऽन्यजन्मनि॥

पुनर्भुवमुपागम्य बहुपुत्रो विवस्त्रवान्।

प्रायश्चित्तमाह देवस्वामी—

स्थूलतन्तुकृतं वस्त्रं सूक्ष्मतन्तुविनिर्म्मितम्॥

चित्रवस्त्रं तथा नीलं रक्तं कौसुम्भ[2]रञ्जितम्।

पट्टवस्त्रं तु कौशेयं अर्णासयमतः परम्॥

---

(१) महानभूत् इति श्रीतत्त्वेश्चितपुस्तकपाठः।

(२) रङ्गनिर्मित वेश्चितपुस्तके पाठः।

क्षौतवस्त्रमिति प्रोक्तं तत्तद्दस्त्रानुसारिणि।
स्थूलतन्तुकृते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्व्वजः॥*
पश्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत्[1]।
[सूक्ष्मतन्तुकृते वस्त्रे तु मुषित्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत्॥]
नीलीमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम्।
बहुमूल्ये रत्नवस्त्रे कौषेये च मुनीश्वराः॥
सद्यः पतति पापात्मा हृतात्मोऽग्निं विशेत्ततः।
सुवर्णस्तेयिनं प्राहुः तं मौसल्यं विदुर्बुधाः॥
नान्यथा गतिरस्तीह तस्य भूयिष्ठपापिनः।
पुनर्दत्त्वा तु तद्वस्त्रं पश्चात्तापसमन्वितः॥
प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः।
उक्तं यथा क्षत्रियाणां तथा सर्व्वं समाचरेत्॥
तथा विप्रादिदाराणां वस्त्रतोये यथाक्रमम्।

विप्राणां यत् प्रायश्चित्तं उक्तं तदर्द्धं तद्दारक्षत्रियादीनाम्। तद्दाराणामेवं प्रायश्चित्तार्द्धक्रमेण योजनीयम्।

इति हेमाद्रौ धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम्।

---

* अतःपरम् "शुद्धेन मनसा राजन् तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत्" इत्यधिकः पाठः क्षौतपुस्तके समुपलभ्यते।

(१) पश्चात्ताप इत्याद्यर्द्धं क्षौतपुस्तके नोपलभ्यते।

[—] अयं पाठः क्षौतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

अथ गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह ।

स्कान्दपुराणे—

गुरुतल्पगतानां तु प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
जननी च सपत्नी च राज्ञः[1] पत्नी गुरोस्तथा ॥
मातुलानी स्वभगिनी स्वसा ज्येष्ठस्य नायिका ।
श्वश्रूः कनिष्ठभार्य्या च भागेयी च पतिव्रता ॥
एकादश समाख्येताः स्वमाता राजवल्लभा ।
पूज्याश्च वन्दनीयाश्च पोष्या वस्त्रादिभूषणैः ॥
द्विजोऽपि न द्रोहकृत् स्यात्कर्म्मणा मनसा गिरा ।
जननी सर्व्वभूतानां पूज्या वन्द्याश्च तास्तथा ॥
अज्ञानान्मातरं गत्वा तत्सपत्नीमथापि वा ।
स्वयमेव स्वमुष्कं तु छिन्द्यात् पापमुदीरयन्[2] ॥
हस्ते गृहीत्वा तन्मुष्कं निर्गच्छेन्निर्ऋतिं दिशम् ।
गच्छन्नेवाग्रतः स्वस्य कदाचिन्न विचारयेत्[3] ॥
अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य[4] शुध्यति ।
भेरुप्रपतनं[5] वापि कुर्य्यात् पापमुदीरयन् ।

---

(१) राजपत्नी इति ज्ञातवेंकितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) पापमुद्दारयेत् इति ज्ञीतवेंकितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) विचारयन् इति ज्ञीत वेंकितपुस्तकपाठः ।
(४) यस्य शुध्यति इति वेंकितपुस्तके पाठः ।
(५) मरुत्प्रपतनं इति वेंकितपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे—

राज्य[1] क्षोभे महातीर्थे संग्रामे देशविप्लवे ॥
पत्नीष्वन्यासु नारीषु स्थितासु मोह[2]पीड़ितः ।
मातरं वा सपत्नीं वा स्वदारभ्रान्तिमाविशन् ॥
पश्चाज्ज्ञात्वा तु मातेति पश्चात्तापमुपाविशन् ।
स्वयमेवासिना मुष्कं छित्वा पापमुदाहरन् ॥
अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य शुध्यति ।
रेतःसेकात् पूर्व्वमेव निवृत्तो यदि मातरि[3] ॥
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्याद् रेतः[4]सेक्ताऽग्निदाहनम् ।
ज्वलितां सूर्म्मिमालिङ्ग्य मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

महातीर्थेषु संग्रामे जनक्षोभे महाभये ।
[तव राजन् सतीसङ्गे महानसि समुद्भवे ॥]
कामातुरः स्वपत्नीति मातरं वापि पत्नजाम् ।
गत्वा सकृत्स्वदारेषु पूर्व्वचिह्नविवर्ज्जिताम् ॥
मातरं सहसा बुद्धा पश्चात्तापपरायणः ।
असिना तीक्ष्णधारेण शिश्नं स वृषणं सकृत् ॥

---

(१) पुरक्षोभ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) स्मरपीड़ित इति वेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(३) मातरं इति क्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(४) रेतःसिक्तोऽग्निदाहनम् इति क्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।
[--] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

छित्वाञ्जली समाधाय न पश्चादवलोकयन् ।
स्मरन् नारायणं सम्यक् पुरःस्थमविचारयन् ।
निर्ऋतिं दिशमागच्छेत् स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
रेतःसेकात् पूर्व्वमेव स्त्रमातेति प्रबोधयत् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् कपालध्वजवर्ज्जितम् ॥
कारीषवह्निना दग्धः शुद्धिमाप्नोति मातृगः ।
मरणादित्यर्थः ।

अथ राजदण्डमाह ।

लिङ्गपुराणे–

विद्यार्थे ब्राह्मणं विप्रं स्वयमेव न घातत: ।

न चारेभ्य इत्यर्थः ।

भगाकारमयः कृत्वा तापयित्वा हुताशने ।
लेखयेद्बल[1]वद्भृत्यै ललाटे ब्राह्मणगामिनः ॥
आरोहेद्रासभं यानं निःस्वानं ध्वनयन् जनैः ।
तद्व्रतं पूर्व्ववत्कृत्वा धर्म्मव्रतमिहाचरेत् ॥
[तत्पत्नीष्वथवा दद्यात् तासु दोषो न संस्पृशेत्] ।
अटित्वा नगरीं सर्व्वां जनोऽयं गुरुतल्पगः ॥
इत्युच्चैर्भाषयन् भृत्यैः पुरद्वारमुपागमन् ।
तत्रैव नापितेनाशु असिना तीक्ष्णधारया ॥
छेदयित्वाथ तन्मुष्कं निधायाथ तदञ्जलौ ।
कृत्वा स पापो मुष्कं तत् गृहीत्वा निर्ऋतिं दिशम् ॥
गच्छन् प्राणान् [2]परित्यज्य ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
अथवा सूर्म्मिमातप्य वह्नौ राजा प्रयत्नतः ।
तैलेन सूर्म्मिमातप्य भृत्यैरालिङ्गयेन्मुदा ॥
मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति स राजा दोषवान्नहि ।
मेरुप्रपतनं वापि नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

---

(१) लेखयेद् भृत्यवचनात् इति क्रीतकेशितपुस्तकपाठः ।

[–] अयं पाठः काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) परित्यक्त्वा इति क्रीतकेशितपुस्तकयोः पाठः ।

रेतः सेकात्पूर्व्वं मातेति ज्ञात्वा ब्रह्महत्याव्रतं कपालध्वजवर्ज्जितं कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति । गार्ग्ये: सेतुदर्शनादिभिः । क्षत्रियादीनां मातृगमनेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं योजनीयम् । शूद्रस्य मौसल्यमेव प्रायश्चित्तं पापनाशकं स्यात् । तस्याः स्त्रियास्तदर्द्धादि । सारमात्तत्यात्मकुटीरं कृत्वा मातरमवस्थाप्य मयूराण्डप्रमाणैः कवलैः प्रत्यहं पोषयेत् । न मातृभ्रान्तिः । मृता चेत् पतितप्रायश्चित्तार्द्धेन शरीरशुद्धिं कृत्वा परलोकक्रियां कुर्य्यात् ।

तदाहापस्तम्बः—

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

इतिवत् मातृत्यागो न विगर्हितः । तस्याः शुश्रूषा तु नित्या पतितायाः अपि । सपत्नीप्रभृतिस्त्रीगमनेष्वेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । कूर्म्मपुराणे—

सवर्णोत्तमवर्णस्त्रीगमनेन विचारतः ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥

असत्याभासतो गच्छेत् स्ववर्णाञ्चोत्तमाञ्च वा ।

कारीषवह्निना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमः ॥

रेतःसेकात् पूर्व्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् पचेदेकाग्निदाहकम् ॥

स्ववर्णोत्तमवर्णासु निवृत्तो वीर्य्यसेचनात् ।

ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षडब्दं विधिपूर्व्वकम् ॥

क्षत्रियां पितृभार्य्यान्तु गत्वा विप्रः समाचरेत्।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् नवाब्दं विष्णुतत्परः॥
वैश्यायां पितृभार्य्यायां षडब्दं व्रतमाचरेत्।

मातृष्वसारञ्च पितृष्वसारम्
आचार्य्यपत्नीं श्वशुरस्य पत्नीम्।
आचार्य्यपुत्रीनथ मातुलानीम्
पुत्रीं स गच्छेद्यदि कामतो यः॥

दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्याद्यथाविधि॥
एकस्मिन्नेव दिवसे बहुवारे निवापिकम्।
एकवारं कृते लब्धं व्रतं कृत्वा विशुध्यति॥
दिनत्रये गच्छति चेत् वह्नौ शुध्यति नान्यथा[1]।
चाण्डालीं पुक्कसीं चैव स्नुषां च भगिनीं तथा।
मित्रप्रियां शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत्।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् षडब्दं ध्वजवर्ज्जितम्॥

एतासां मातृव्यतिरिक्तानां पापग्रस्तावतीनां त्यागएव परम्। अन्यथा संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीति।

तदाह कात्यायनः—

पतितां पुत्रगमनां मातरं पोषयेत् सुतः।
कुटीरं वलयाकारं सूक्ष्मं कुर्य्यात् प्रयत्नतः॥
तत्र तां सन्निवेश्याथ चतुर्भिः कावलैर्नृप।

---

(१) दिनत्रये गच्छति वह्नौ दग्धः शुध्यति नान्यथा। इति केचित्पुस्तकपाठः।

मयूराङ्कप्रमाणैस्तैः प्रत्यहं बन्धुमार्गतः ।
यावता म्रियते माता तावत्कृत्वा प्रयत्नतः ॥
पतितस्य यदुक्तं तत् प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् ।
परलोकक्रियाः सम्यक् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
अकृत्वा दोषमाप्नोति पुत्रस्तत्पापशुद्धये ।
एतासामाश्रिनारीणां त्यागएव विधीयते ॥

राजवैश्ययोरिदमेव प्रायश्चित्तं विधीयते ।

वर्णत्रयस्य विप्राणां भार्य्या माता विधीयते ।
तद्दारेषु यदा गच्छेद् वर्णत्रयमकामतः ।
तत्रापि पितृवद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
शूद्रस्य मौसलं प्राहुरिति शास्त्रेषु निश्चितम् ।
कामः सर्व्वधनापहारी कामः पुत्रविनाशकृत् ॥
कामः पापकरो नित्यं कामोऽनर्थप्रदायकः ।
कामः शत्रुर्मनुष्याणां तस्मात् कामं परित्यजेत् ॥
संसारेऽस्मिन् महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥
पुत्र-दार-गृह-क्षेत्र-धन-धान्य-विमोहिनीम् ।
लब्ध्वेमां मानुषीं वृत्तिं रे रे गर्व्वं तु माकृथाः ॥
सन्त्यज्य कामं क्रोधं च लोभं मोहं मदं तथा ।
परापवादं निन्दां च यजध्वं भक्तितो हरिम् ॥
माता हरिः पिता दैवम् ज्येष्ठभ्राता जनार्द्दनः ।
गुरुर्विष्णुः प्रसन्नात्मा राजा प्रत्यक्षदैवतम् ॥

तद्द्वारास्तु तथाग्नेयास्तस्मात्द्रोहं न कारयेत् ।

आपस्तम्ब:—

"गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्नं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् । ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात्"* इति दोषश्रवणात् तद्द्वारेषु द्रोहबुद्धिर्न कार्या ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

* आपस्तम्बधर्मसूत्रे १-६-२५ १-२ ।

अथ तत्संयोगिप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणे—

महापातकसंसर्गे महासान्तपनं स्मृतम् ।
सङ्गं कृत्वार्द्ध[1]मासे तु उपवासान् दशाचरेत् ॥
[2]पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये व्रतम् ।
कृत्वा षण्मासंसंसर्गे कुर्य्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
किञ्चिन्न्यूनाब्द सङ्गे तु षण्मासं व्रतमाचरेत् ।
अब्दस्य त्रिगुणं प्रोक्तं मानात्सङ्गे यथाक्रमम् ॥
यस्तु संवत्सरं त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
वसेच्च[3] सहितं विन्द्यात् पतितं सर्व्वकर्म्मसु ॥
महापातकिनस्त्याज्याः सर्व्वदा विप्रसत्तमैः ।
महापातकिनो लोके दर्शनात् पापदायिनः ॥
स्पर्शान्नरकदा नित्यं स्मरणाच्छोकहारिणः ।
[4]सत्सङ्गतिः सदा नृणां कामधेनूपमा स्मृता ॥
अतः सत्सङ्गतिः कार्य्या नृभिः पुण्याभिलाषिभिः ।
पुण्यमेव सदा कार्य्यं पुण्यमेव सदा स्मरेत् ॥

---

(१) कृत्वा तु मासे तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) पराकान् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) वसेच्चेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।
(४) सन्तोगतिः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

पुण्यमेव [1]सदा पश्येत् तस्मात् पुण्याधिकं न च ।
अतोमहद्भिः संसर्गः कर्त्तव्यो धर्म्म[2]वित्सुधीः ॥
दुःसङ्गं वर्ज्जयेन्नित्यं सुराभाण्डादिकं यथा ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पुण्यमेवच संपश्येदिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) धर्म्मविद्भिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अथेदानीं उपपातकप्रायश्चित्तं ब्रुवन् गोवध-
प्रायश्चित्तमाह ।]

मार्कण्डेय पुराणे—

सर्व्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमोगुरुः ।
तथा च पशुजन्तूनां गौर्मातेति प्रगीयते ॥
विप्रहत्या च गोहत्या सममेतद्द्वयं नृणाम् ।
पुरा चतुर्म्मुखोब्रह्मा सृष्ट्यादौ सृष्टवांश्च गाः ॥
यज्ञान् वेदांश्च विप्रांश्च ऋषिं स्रुक्स्रुवादिकान् ।
सृष्टवान् यज्ञरक्षार्थं महीपालानतःपरम् ॥
गावो विप्राश्च यज्ञाश्च पुनन्तीह[1] महीमिमाम् ।
गोहिंसां यो नरः कुर्य्यान्निष्कारणतया न्विह[2] ।
न तस्य निष्कृति[3]र्नास्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥

गोसवएव कारणं हनने [4]मधुपर्कश्च । तयोरभावाद् गो-हिंसनं गर्हितमेव कलियुगे ।

अग्न्याधेयं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥

यज्ञार्थमेव गोहिंसनं नान्यदा[5] ।

[—] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।
(१) पुनन्ति हि इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।
(२) चव: इति क्रीतपुस्तके नवः इति खेचितपुस्तके पाठः ।
(३) निष्कृतिर्नास्ति इति खेचितपुस्तके पाठः ।
(४) मधुपर्के च इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।
(५) नान्यत्र इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गोहिंसां मुखजः कृत्वा महापापमवाप्नुयात् ।
तथैव विप्रहिंसाञ्च महतां गर्हितं द्वयम् ॥

हिंसा दशविधा ।

तदाह गौतमः--

क्रूररज्ज्वा कण्ठबन्धो दारुबन्धस्तथा गले ।
निराधारे स्थले बन्ध स्तथा ग्रास[1]निपीड़नम् ॥
ताड़नं रज्जुदण्डाद्यैस्तथा सञ्चाररोधनम् ।
शृङ्गच्छेदस्तथा वाहोद्विवारं दोहनं तथा ॥
वत्से मृते च चौराणामादानं चर्म्मवत्सतः ।
इतीह दशधा हिंसा गवां प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
एताभि र्गा यदा हिंस्यात्तदा गोवध इष्यते ।
गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिरितीरितम् ॥
महापातकिनां चैव तथैव क्षुद्रपापिनाम् ।
पापं चतुर्व्विधं प्रोक्तं शुष्कं चार्द्रं महत्तरम् ॥
उपपातकमित्येतत् चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ।
उक्तस्यैतस्य पापस्य पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
गौर्य्यस्य च गृहे नास्ति होमार्थं पापनाशिनी ।
तद्गृहं रुद्रभूमिः स्यादृगृहस्थः स च पापकृत् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्व्वभूतदयालुत्वं षड्विधं गृहमेधिनाम् ॥

(१) तथा ग्रासनिपीड़ने इति क्वचित्पुस्तकपाठः ।

गौर्य्यैव सदा तिष्ठेत् तत् क्षेत्रं काशिकासमम् ।
न सन्ति तत्र पापानि तथा बालग्रहायहाः ॥
नमस्कारैः सेवितव्या सत्यापि मनसापि गौः ।
तथा सम्पाद्य बहुभिर्धनैर्वा पापमुक्तये ॥
एतां धेनुं यदा विप्रो हिंस्याद्वेणुगुडादिभिः ।
महापापमवाप्नोति योवा कोवा भुवस्तले ॥
तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

चण्डिकाखण्डे—

गोहन्ता यस्तु वै लोके रज्जुपाशावबेष्टनैः ।
अरण्ये वा गृहे वापि रोषाद्वा कामकारतः ॥
यमालयमुपागम्य नरकञ्चानुभूय च ।
तदन्ते भुवमासाद्य जायते त्वग्गरोगवान् ॥

लिङ्गपुराणे —

यो द्विजोमदलोभेन मत्सरादीर्ष्यया नृप ।
गां हत्वा यस्य कस्यापि विपिने वा जलाशये ॥
रज्जुकण्ठाश्मभिर्घोरैः कण्ठभेदनपीडया ।
भवेत्तस्य महान् दोषः प्रायश्चित्तीभवेद्ध्रुवम् ॥
हत्वा तु मुखजो ज्ञानान्मदेन महता हतः ।
नरकान्न निवर्त्तेत प्रायश्चित्तं विना प्रभो ॥
पश्चात्तापसमायुक्तः पराकं कृच्छ्रमाचरेत् ।
अज्ञानतः पराकः स्यात् ज्ञात्वा चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
कामतो गोबधे चैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ।

नागरखण्डे—

अकामतः कामतो वा विप्रो हन्याच्च गां शुभाम्।
तस्यैव शुद्धिरुदिता पराकश्चान्द्रभक्षणम्॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धिमान्।
अन्यथा दोषमाप्नोति चर्मरोगी भवेद्भुवि॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

सांपराकं? च धेनुं यो मुखजो मत्सरोद्धतः।
हन्ति दण्डादिभिः पापी तस्य देहविशुद्धये॥
अज्ञानात्तु पराकः स्यात् ज्ञानाच्चान्द्रस्य भक्षणम्।
हत्वा[1] तु रोगिणीं वृद्धां पराकं कृच्छ्रमाचरेत्॥
युवतीं गां द्विजो हत्वा[2] कुर्य्याच्चान्द्रायणं सकृत्।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये गोवधप्रायश्चित्तम्।

---

(१) यो हत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।
(२) हन्यादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।

अथ निमित्तगोवधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणम्—

अगाधारे स्थले बन्धो निराहारो गवामिह ।
एभिर्निमित्तैरन्यैश्च पतनाद्भित्तिहृच्चयोः ॥
यदा[1] म्रियेत वा धेनुर्हत्या तत्स्वामिनो भवेत्
अतः स्वामी परामृश्य कुर्य्यात्तद्रक्षणं सदा[2] ॥
तत्पोषणे महत्पुण्यमनन्तं परिकीर्त्तितम् ।
तदुपेक्षा महत्पापं पतनं जन्मजन्मसु ॥
अग्निहोत्रस्य या धेनु र्या[3] धेनुः मन्युभाषणे ।

अभिषेकार्थमित्यर्थः ।

या धेनुर्गुर्व्विणी राजन् या धेनुः कपिलात्मिका ।
एतै[4]र्निमित्तैः सा धेनुर्हता यदियमाज्ञया ॥
तत्स्वामी मुनिभिः प्रोक्तो गोहन्तेति न संशयः ।
अग्निहोत्रादिधेनूनामेकां वापि निमित्तजैः ॥
हत्वा तत्पापमोक्षार्थं पराको मुनिचोदितः ।
इतरासां गवां राजन् निमित्तैरेभिरग्रतः ॥
हननं प्राप्यते दैवात् स्वामिना चान्द्रभक्षणम् ।
अशक्तो रोगदुःखाभ्यां हन्तिश्चेतैः प्रमादतः ॥

---

(१) यथा इति केचित्पुस्तके पाठः ।
(२) सदा इति केचित्पुस्तके पाठः ।
(३) तथा यज्ञं प्रपूजयेत् इति क्वीतपुस्तकपाठः ।
(४) तैर्निमित्तै सा हि धेनुः इति क्वीतपुस्तकपाठः ।

तत्स्वामिने तप्तकृच्छ्रं मुनिभिःपरिकीर्त्तितम् ।
अग्निदाहे प्रधानस्य च्छेदे रोगनिवृत्तये ॥
यदि दैवान्मृतिः प्राप्ता प्राजापत्यं विशुद्धिदम् ।
दारुणा गुरुणा कण्ठे लग्ने पतति[1] याच गौः ॥
मृता[2] तद्दोषशान्त्यर्थं पराकः कृच्छ्रमीरितम् ।
तत्सुतामध्यदेशे तु बन्धने ताड़नेऽपि वा ॥
क्रियादेशे वनैकान्ते मृता या धेनुरग्रतः ।
प्राजापत्यद्वयं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
औषधं रोगमोक्षाय कर्त्ता कुर्य्याद्गवामिह ।
तेनौषधेन या धेनुर्मृतिमाप सुदुस्तराम् ॥
तत्र चान्द्रायणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
तच्च चौरहृते धेनुरक्षणाय गवामिह ॥
कुर्य्यात् तद्विपरीतं चेन्मृता चेद्धेनुरग्रतः ।
तत्रैव हत्या महती तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
पतने भित्तिवृक्षाणां शङ्कितानां नृपोत्तम ।
तत्र बद्धा च या धेनुर्मृता तत्पतने तथा ॥
तदा तद्देहशुद्ध्यर्थं प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजैः ।
काष्ठप्रकरज्जुबन्धेन यदा गौर्निधनं गता ॥
पराकः पापशुद्ध्यर्थं वह्निदाहेऽप्यमोचने ।
पराकस्तत्र योक्तव्यो निर्मोक्तभुवःस्थले ॥

---

(१) नर्वति या च गौः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) मृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तत्रापि पराकइत्यर्थः ।

एतासां गवामेतैर्निमित्तैः हननप्राप्तौ तद्दोषोपशान्त्यर्थं तत्तत्प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तम् । लोकसाहस्यात् तत्तत्कर्म्मानुरोधेन नेच्छन्ति चेत् तदा दोषमाह—

गौतमधर्म्मे—

एभिर्निमित्तैः स्वकृतैर्यदा यत्रैव धेनवः ।
पञ्चत्वं यदि गच्छन्ति स्वामिनः पश्यतः सतः ॥
हत्या प्राप्ता[1] सुमहती लोकद्वयविगर्हिता ।
यस्य[2] दोषस्य यत्प्रोक्तं तत्तत्कुर्य्याद्विशुद्धये ॥
अन्यथा लोकसाहस्यात् प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
यदि [3]वर्त्तेत लोकेऽत्र पुत्रदारप्रजान्वयः ॥
अन्ते नरकमासाद्य मातङ्गत्वमवाप्यते ।
तदन्ते भुवमासाद्य भिक्षो भवति गर्हितः ॥
तस्माद्देहविशुद्ध्यर्थं कुर्य्यान्निष्कृतिमुत्तमाम् ।
विप्रहत्या च महती तथा धेनुविहिंसनम् ॥
उभयोर्यदि हत्या तु कर्त्तुर्नो विहिता गतिः ।
अप्रमत्ततया राजन् धेनवो [4]मातृवत्सदा ॥
पोषणीयाः पालनीया वर्णैस्त्रिभिरिहादरात् ।

---

(१) हत्या च प्राप्ता महती इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यदा दोषस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्त्तयेद्यदि लोकेऽत्र इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मातृवत्सका इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

क्षत्रियवैश्ययोरप्येवं प्रायश्चित्तं निमित्तगोहनने वेदितव्यम्। शूद्राणामेतत्साक्षाद्धनने व्रतरूपकेण दण्डः। विप्रस्त्रीणामेतासां हनने विप्रस्यार्द्धं प्रायश्चित्तम्। क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामपि स्वजाति-पुरुषाणां प्रायश्चित्तार्द्धं कल्पनीयम्। शूद्रस्त्रीणां शूद्रवदाज्ञा राज्ञा कर्त्तव्या न स्त्रीतिविचारणीयम्।

तदाह लिङ्गपुराणे—

बाहुजोरुजपादाब्जजातानां हनने गवाम्।
निमित्तेनाथ साक्षाद्वा प्रोक्ता विप्रस्य निष्कृतिः॥
निमित्तहनने वाथ विप्राणां यदुदीरितम्।
तत्कर्त्तव्यं नृपैर्वैश्यैस्तत्स्त्रीणामिदमीरितम्॥
विप्रस्त्रीणां तथाप्रोक्तं शूद्राणां प्राण[1]पीड़नम्।
तत्स्त्रीणाञ्च तथा कार्य्यं निमित्तेन व्रतं विदुः॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्।

---

(१) प्राणिपीड़नं इति केचित्पुस्तकपाठः।

अथ गोवत्सहननप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

वत्सश्च त्रिविधः प्रोक्तो बालः पौगण्डको युवा ।
एतेषां हनने विप्रो निमित्तं कृत वा स्वयम् ॥
चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु पञ्चसु ।
अतो वत्साः पोषितव्या विप्रैर्लोकेषुभिः सदा ॥

यावत्[1] तृणभक्षणेन स्वोदरपूरणं न जानाति स. बालः । मातरं त्यक्त्वा स्वेच्छया सञ्चरति स पौगण्डकोवत्सः । गर्भधारणसुखं ज्ञात्वा अनडुद्भिः सह सञ्चरति स युवा । वत्सजननात्परं गौः । एतेषां हनने पृथक् पृथक् [2]दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

कौर्म्मे—

स बालोदरपूर्त्यर्थं यावत्कालं तृणादनः ।
ऊधस्यां मातरं त्यक्त्वा सञ्चरन् स्वेच्छया नृप ॥
पौगण्डकः स विज्ञेयः सञ्चरन् मत्तमत्तवत् ।
गोवृषैः सह यः क्रीड़न् स युवा त्रिविधः स्मृतः ॥
सा गौ र्या वत्ससूर्ज्ञेया महापातकनाशिनी ।
एतेषां त्रिविधानाञ्च मध्येको यो निहन्यते ॥

येन हन्यते इत्यर्थः । छन्दोवत् पुराणानीति ज्ञात्वा अर्थ[3]सौष्ठवं न विचारणीयम् ।

---

(१) यवतृणभक्षणं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(२) दोषप्रायश्चित्तमाह इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(२) अर्थसौष्ठवाद्विचारणीयमिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

तदाह नारदीये--

"राजा योऽश्नाति तमाहुराश्मयूपो यज्ञोऽग्नमदश्चिच" इति

लिङ्गपुराणे--

वत्सानां त्रिविधानाञ्च एकं हन्याद्विजो यदि ।
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा चाण्डालत्वमवाप्नुयते ॥
बालं हन्याद्विजोयस्तु क्षीरादानानिमित्ततः[1] ।
प्राजापत्यद्वयं साक्षात् निमित्तैरेवमुच्यते ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा पशुघातकः ।

स्कन्दपुराणे--

यो बालवत्सं कामेन निमित्तैर्वा स्वयं हनेत् ।
तत्र देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
निमित्तैर्वा यदा हन्यात् क्षीरादानादिभिः क्रमात् ।
निमित्तपापमित्युक्तं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
विप्रस्त्रीणां तदर्द्धं स्यात् बालवत्सविहिंसने ।
क्षत्रियाणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं भवेत् ॥
तत्तत्स्त्रीणां तदर्द्धं स्यात् पादकं दद्ययेच्छतम् ।
पौगण्डकं तु योवत्सं निमित्तैर्वा स्वयं हनेत् ॥
तत्रैवेदं विशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं चरेत् पुरा ।

(१। क्षीरदानार्निमित्ततैः इति क्वोतपुस्तके पाठः ।

(विष्णुधर्म्मोत्तरे

येन विप्रेण पौगण्डोवर्त्मोयदि निहन्यते ।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रत्रयं चरेत् ॥)

शिवधर्म्मोत्तरे—

पौगण्डकं सदोषमत्तो गोकुले स्वगृहेऽथवा ।
निमित्तैः पूर्व्वजो विप्रो हन्यादेवं[1] प्रचोदितम् ॥
तद्दोषपरिहारार्थं चरेत्तप्तं यथाविधि ।
पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेदब्राह्मणनाशनम् ॥
क्षत्रियाणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं स्मृतम् ।

विप्राङ्गनानां क्षत्रियादिस्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तार्द्धं कल्पनीयम् । पादजं व्रतेन दण्डयेत् ।

गारुड़पुराणे—

युवानं गोवृषं हन्यात् पूर्व्वजः स्वयमादरात् ।
निमित्तेर्वाथ राजेन्द्र परप्रेरणया[2] तथा ॥
महान्तं नरकं गत्वा जायते हयसूनवान् ।

हयस्य मूत्रद्वयरूपकौ तद्वत्सूनावस्य मध्यस्य जन्तुः, तत्स्थाने मधुरद्वयवान् भवेदित्यर्थः ।

(—) अयं पाठः शीतवाणीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।
(१) हन्यादेवप्रचोदितः इति शीतपुस्तके पाठः ।
(२) प्रेरणयाऽनघा इति वैश्वितपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे—

युवानं गोवृषं हत्वा पूर्व्वजो बान्धवो वणिक्।
महान्तं नरकं भुक्त्वा जायते शोफवान् भुवि॥

स्कान्दपुराणे—

अरण्ये जलमध्ये वा खण्डे वा द्विजोत्तमः।
युवानं गोवृषं हन्याव्रिमित्तं वत वा स्वयम्॥
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा जायते भुवि रोमवान्।
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं कुर्य्याचान्द्रस्य[1] भक्षणम्॥
गोदानञ्च ततः कुर्य्यात्पञ्चगव्यमनन्तरम्।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नीरोगो जायते भुवि॥
विप्रस्त्रीणां तदर्द्धं स्यात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् *।

क्षत्रियवैश्यानां तदङ्गनानाञ्च द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं तदर्द्धं च क्रमेण योजनीयम्।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम्।

---

(१) चान्द्रायणव्रतमिति क्रीतपुस्तके पाठः।

* "तत अर्द्धं गहनं गोवधप्रायश्चित्तवत् सुवर्णविक्रीतविवेचनतया योजनीयं" इत्यधिकः पाठः वरुपलभ्यते क्रीतपुस्तके।

अथोत्सृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम् ।

कूर्म्मपुराणे—

एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते पित्रोर्मरणवत्सरे ।
पिशाचत्वविमुक्त्यर्थं उत्सृष्टोयो वृषः परैः ॥
हन्यते यदि राजेन्द्र चिह्नितः शिवमुद्रया ।
शिवद्रोहीति विख्यातः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
गत्वा नरकमासाद्य चाकालतमवाप्नुयात् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषदहनाहृते ॥

स्कन्दपुराणे—

पित्रोरर्थं तु काम्यार्थं अनेकत्सृष्टमुत्तमम् ।
शिवलिङ्गाङ्कितं सम्यक् शिवरूपं जनाधिप ॥
तं हन्याद् यदा विप्रः केदारक्षेत्र[1]भक्षणात् ।
परप्रेरणया वापि परस्वे ग्रामएव वा ॥
रज्जुबन्धादिभिः सम्यक् सहायैरुपदिष्टवान् ।
तदुपायप्रदो मर्त्त्यः सदोपेक्षापरायणः ॥
हन्ता तत्र महापापी चत्वारः पापभागिनः ।
राजा तं दण्डयेत् सम्यग् विचार्य्य बहुवार्त्तया ॥
तेषां भालेषु[2] कर्त्तव्यं तत्तल्लिङ्गं नृपोत्तमैः ।
निःश्रावं[3] वादयन् भृत्यैर्वृषहन्तेति सर्व्वतः ॥

---

(१) क्षेत्रभक्षणादिति मोतहुङ्गकपाठः ।
(२) तेषां भालेषु कर्त्तव्यं इति मोतहुङ्गकपाठः ।
(३) निःशार्व्व इति मोतहुङ्गकपाठः ।

घटित्वा नगरीं सर्व्वां निर्व्वास्या विषयाद्‌बहिः ।
तदा प्रभृति ते सर्व्वे तीर्थे तीर्थे समाचरन् ॥
पार्थिवेषु च देवेषु चरन्तः प्रत्यहं मुदा ।
पश्चिमद्वारकामेत्य हंसद्वारे तथोत्तरे ॥
तथैव पूर्व्वदिग्भागे गङ्गासागरसङ्गमे ।
तथैव दक्षिणे भागे चापाग्रे गन्धमादने ॥
एवं क्रमेण कुर्व्वन्तः[1] भूपरिक्रमणं त्रिभिः ।
चापकोटिमुपागम्य तत्र स्नात्वा दिनत्रयम् ॥
पश्चात्तापसमायुक्ताः सभामागम्य वाग्यताः ।
तदनुज्ञामवाप्याथ चरेयुश्चान्द्रमचयम् ॥
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा गांदत्त्वाद्विजपुङ्गवे ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति ह्यवश्‍यं रघुनन्दन । इति ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते —

यो विप्रोवृषभं हन्यात् शिवलिङ्गाङ्कितं तनौ ।
भाले[2] तच्चिह्नं[3] कृत्वा निःशार्ङ्गं[4] भ्रमयेत् स्वयम् ॥
त्रिवारं क्ष्मां परिक्रम्य ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ।
पश्चात्तापं समागम्य गन्धमादनपर्व्वते ॥

---

(१) चर्त्तव्यं इति श्रौतवेष्टितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) काये इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) तच्चिह्नं इति वेष्टितपुस्तके पाठः ।
(४) निःशार्ङ्गं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

तत्र स्नात्वा[1] त्रिवारं च रामलिङ्गं निरीक्षयेत् ।
पश्चात्तापमुपागम्य सभां गत्वा तदाज्ञया ॥
चान्द्रायणं ततः कुर्य्याद् दद्याद् विप्राय गां शिवाम् ॥
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धो भवति नान्यथा ।
राजा हन्यात् पूर्व्वमुक्तं वृषभं शिवलाञ्छितम् ॥
दद्यादात्मसमं हेम सहस्रं वा गवां चरेत् ।
विप्राङ्गना परित्याज्या पोषणीया न दानतः ॥
राजस्त्रीणां शतं प्रोक्तं गवां विप्रेभ्यश्चादरात् ।
वैश्यस्य राजवत्[2] प्रोक्तं तत्तत्स्त्रीणां तथैव च ॥
शूद्रं हन्याददोहन्ता तत्र तं निहनेद् भुवि ।
सहस्रेणाऽथवा दण्ड्याद् अन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥
इति हेमाद्रौ उत्सृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्नानं इति श्रीतर्केचितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) राजसुतोक्तं इति श्रीतर्केचितपुस्तकयोः पाठः ।

अथ बलीवर्द्दहननप्रायश्चित्तम् ।

शिवधर्म्मोत्तरे—

अनड्वान् हन्यते विप्रैरम्बुदण्डशिलादिभिः ।
गृहे वा विपिने तोये भारोद्वाहनकर्म्मणि ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि रोषाद्वा मत्सरादपि ॥
न तेषां निष्कृतिश्चास्ति तप्तकृच्छ्रैस्त्रिभिर्विना ।

वराहपुराणे—

जलमध्ये भारवाहे कृषिकाले च वाहने ।
गृहे जले वने वापि अनड्वान् यदि हन्यते ॥
पादादिताड़ने चैव शृङ्गच्छेदे च दाहने ।
लाङ्गूलखण्डने वापि निमित्तैः पूर्व्वचोदितैः ॥
एतैरन्यतमैर्वापि विप्रो हन्याद् धुरन्धरम् ।
तस्यैव निष्कृतिमिमां प्रादिशन् मुनिपुङ्गवाः ॥
तप्तकृच्छ्रत्रयं कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
एतस्माच्छुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
अनड्वान् येन[1] यत्रैव निमित्तैश्च वा नृप ।
हन्यते सोऽपि दुष्टात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।
राजा तं सम्यगालोच्य दण्डयेच्छ्रुतरूपतः ।
पश्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकृच्छ्रत्रयं चरेत् ॥

---

(१) येन इति श्रोतवेचितपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्येन पूतात्मा शुद्धिमाप्नोति गोघ्नताम् ।
राजा हन्यादनड्वाहं आयुधैर्बहुभिर्यदा ॥
तदा नरकमाप्नोति प्रायश्चित्तार्थमर्हति ।

विप्रस्य प्रायश्चित्तार्थं कुर्य्यादित्यर्थः

वणिक्पुत्रस्तु वाणिज्ये अनड्वाहं यदा हनेत् ।
शूद्रो हन्याद्बलीवर्दं निमित्तेन तु कामतः ॥
शतरूपेण तं दद्यादथवा हस्तमोचनम् ।

हस्तच्छेदनमित्यर्थः । तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तार्द्धं योजनीयम् । बालतारुण्यादिकं पूर्व्वमुक्तम् । बालपौगण्डकुमारावस्थासु यत्र यत्र हननं तत्तत्प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत्कल्पनीयम् । भारवाह्योऽनडुही-हनने उक्तप्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ बलीवर्दहननप्रायश्चित्तम् ।

अथ गजवधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सहायैः साधनोपायैः वागुभिर्वापि समन्ततः[1] ।
अरण्ये वा स्ववासे वा योहन्यादविचारयन् ॥
पश्चान्नरकमाप्नोति जायते गजचर्म्मवान् ।
तद्दोषपरिहारार्थं तप्तकृच्छ्रं चरेद्बुधः ॥

कूर्म्मपुराणे—

उपायहनने तस्य सहायैर्वा साधनैः ।
अन्यैरङ्गीकृते वापि योविप्रोहस्तिनं हनेत् ॥
राजा तं दण्डयेत्पश्चात् शतरूप्येण दण्डतः ।
स पश्चान्नरकं प्राप्य कुष्ठव्याधियुतोभवेत् ॥
पश्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकृच्छ्रं विशुद्धये ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
तदर्द्धं करिपोते च तदर्द्धं गर्भमोचने ।
तत्क्षीणान्तु तदर्द्धं स्यात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥
लक्ष्मीकामोराजा युद्धादन्यत्र न[2]हस्तिवधं कुर्य्यात् ।

---

(१) विप्रसत्तमः इति केषुचित्पुस्तकपाठः ।
(२) न इति मूलपुस्तके नोपलभ्यते ।

तदाह देवीपुराणे—

सांपराये गजं हन्याद् यदि स्वहनने स चेत् ।
तदा तस्य न दोषः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥
गजयुद्धे गजं हन्यादन्यथा दोषभाग्भवेत् ।
लक्ष्मीः क्षीयेत तस्यास्य(१) परत्र नरकं व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

संपत्कामो युद्धकालादन्यत्र करिहिंसनम् ।
न कुर्य्याद् यदि दुष्टात्मा तस्य सम्पद्विनश्यति ॥
मृत्वा नरकमाप्नोति सांपराये न दोषभाक् ।
आत्माभिमुखमायान्तं हन्तुं स यदि गच्छति ॥
तदाहन्याद्गजं राजा न दोषस्तत्र तस्य(२) हि ।
राजा पश्चात्प्रकुर्व्वीत तत्तज्जकृदयं मुदा ॥

इदं युद्धादन्यत्र गजहनने वेदितव्यम् । युद्धे हत्वा तात्कालिक-गोदानात् शुद्धिः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

युद्धादन्यत्र योराजा प्रमादाद्धस्तिनं हनेत् ।
तत्पापशोधनं तत्र प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
युद्धे गोदानमात्रेण शुद्धो भवति निश्चयः ।
तदर्थं करिपोते स्यात् तदर्थं गर्भमोचने ॥

---

(१) तस्यास्तु इति श्रीतडुकाचपाठः ।
(२) तत्र तत्र हि इति श्रीतडुकाचपाठः ।

वैश्यानान्तु तदर्द्धं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तदर्द्धकम्।
शूद्रां वै दण्डयेद्राजा शतनिष्कं हरे[1]त्तु वा।
[पोते स्यादङ्गुलिच्छेदो गजे स्याद्धस्तमारणम्]।

इति हेमाद्रौ गजवधप्रायश्चित्तम्।

---

(१) हरेत्तु वा इति श्रीतपुस्तकपाठः।
[—] इदमर्द्धं श्रीतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते।

अथ मनुष्यवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

मनुष्यहन्ता भवेद्विप्रो लोके वेदबहिष्कृतः ।
पूर्व्वोक्तैर्वा निमित्तैर्वा सन्दायैरथ वा शरैः ।
स विप्रोनरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मारयित्वा स्वयं विप्रोनिमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥
हन्यात् स्वयं वा राजेन्द्र गृहे वा कानने जले ।
सपञ्चानरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं व्यासेन परिभाषिता ।
स्वयं हन्यात् षडब्दं स्यात् निमित्ते [1]रर्द्धमीरितम् ॥
गृहदाहादिभिः पापी कृत्वा तद्द्विगुणं चरेत् ।
तदर्द्धं वडवायाञ्च तदर्द्धं गर्भमोचने ॥
शिशौ पौगण्डके चैव वडवार्द्धं समाचरेत् ।

महानारदीये—

जनसङ्घे महारण्ये स्वगृहे यदि पूर्व्वजः ॥
दिवाजननभीत्यात्तु स्वयं[2] हन्यान्निमित्तजैः ।
महान्तं नरकं गत्वा यमपाशनिबन्धनम् ॥
पुनर्भवमुपागम्य जायते ग्रन्थिमान् सदा ।
बालं पौगण्डकं वापि युवानं यदि कामतः ॥

---

(१) वर्षमीरितम् इति श्रीतर्कपुस्तकपाठः ।
(२) स्वयं इति श्रीतर्कपुस्तकपाठः ।

अश्वं हन्याद् द्विजोयस्तु प्रायश्चित्तीभवेत्तदा।
कुर्य्यात्तत्कर्म्मशुद्ध्यर्थं षडब्दं कृच्छ्रमादरात्॥
वड़वायामर्द्धमुक्तं तदर्द्धं बालमारणे।
गृहे दाहादिभिश्चार्द्धं तदर्द्धं गर्भमोचने॥
राजा योयदिमं हन्याद् युद्धादन्यत्र वाजिनम्।
स राजा नरकं गत्वा व्याधियुक्तो भवेद्भुवि॥
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विप्रस्यार्द्धं मनीषिभिः।
विप्रस्तु राजवत्प्रोक्तं शूद्रोदण्ड्योयथाविधि॥

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्द्धक्रमेण योजनीयम्। शूद्रान् पूर्व्ववद् दण्डयेत् शतरूप्यकं वा हस्तच्छेदो वा इति सर्व्वत्राध्याहारः। राज्ञा स्वोपरिपातने वधः कर्त्तव्योनान्यथा।

मार्कण्डेयपुराणे—

अश्वयुद्धे तु[1] संग्रामे स्वयमारुह्य वाजिनम्।
यदा हन्यात्स्वयं तत्र नान्यथादोषसम्भवः॥
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम्।

इति हेमाद्रौ अश्ववधप्रायश्चित्तम्।

---

(१) अश्वयुद्धे वड़ामाग्ने इति कीतपुस्तकपाठः।

अथ उष्ट्रवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टने च वने राजन् प्रमादाद्वा क्रमेलकम् ।
उपायैर्हननैर्योग्यैर्मेलयित्वा महात्मभिः ॥
हत्वा पश्चात्तदा प्राणाद्रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तदन्ते भुवमासाद्य वक्राङ्गो जायतेऽधुना ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।

एतत्सहायमात्रेऽप्युक्तम् । स्वयं हनने विशेषमाह ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

उष्ट्रं मत्वा द्विजोहन्याद् दण्डाद्यैर्गलपीडया ।
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव यातनाः ॥
ततोऽपि भुवमासाद्य जायते पक्षघातवान् ।
तद्दोषपरिहारार्थमब्दं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
पौगण्डे तच्छिरश्चार्धं तदर्धं गर्भमोचने ।
क्षत्रियोयदिमं हन्यात् क्रमेलकमधर्म्मतः ॥
अधर्म्मोनाम तद्वार्त्ता युद्धादन्यत्र उच्यते ।

नारदीये—

युद्धादन्यत्र योराजा दण्डाद्यैर्बहुभिर्यदा ।
क्रमेलकं हनेद्यत्र अरण्ये निर्ज्जने तथा ॥
ग्रामे वा कारणं त्यक्त्वा शस्त्राद्यैर्भृत्यचोदितैः ।
स गत्वा नरकं पापी पङ्गुहन्ता भवेद्भुवि ॥

कारणं युक्तमेव पूर्व्वोक्तम्।

तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं विशोधनम्।
विप्रस्तु तत्तथा प्रोक्तं पूर्व्वमत्रविचक्षणैः॥
हन्याच्चेद्बलवान् राजा दण्डयेत् तं न मारयेत्[1]।
तत्तत्स्त्रीणां तदर्द्धं स्यात् तावदर्द्धं प्रचोदितम्॥
[स्त्रियौ पौगण्डके यूनि तदर्द्धं गर्भविप्लवे]।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे[2] उद्बन्धप्रायश्चित्तम्।

---

(१) न्यूनोहन्याच्च तं राजा दण्डयेन्नतु मारयेत् इति श्रीतर्केचितपुस्तकपाठः।

[—] चक्रमध्यिगः पाठः काशीपुस्तके दृश्यते।

(२) प्रायश्चित्तखण्डे इति श्रीतर्केचितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

अथ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

पापबुद्ध्या खरं हत्वा विप्रोनिशि महापथे ।
पश्चाज्ज्ञात्वा खरहति निमित्तैर्वा दुरात्मभिः ॥
स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंप्लवम् ।
पश्चाद्भवति चाण्डालोभुवमासाद्य भूमिप ॥

राजविजये—

अज्ञात्वा पापबुद्ध्या योविप्रोहन्यात् खरं मुदा ।
निमित्तैः सङ्गदोषाद्वा सहायैर्जनचो[१]दितैः ॥
अन्धकारे महाघोरे पश्चाज्ज्ञात्वा महान् खरः ।
इति मत्वा स पापीयान् लब्ध्वा दोषं महत्तरम् ॥
चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु भूमिप ।
न हिंस्यान्मृगचाण्डालं कर्म्मणा मनसा गिरा ॥

कूर्म्मपुराणे—

विप्रस्तु मृगचाण्डालं न हिंस्यात् कामकारतः ।
निमित्तैरथवा चान्यैः सहायैर्हननोद्यतैः ॥
सोऽनुभूय महत्पापं मातङ्गत्वमवाप्नुयात्[२] ।
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
स्वयं हत्वा तु चान्द्रं स्यात् पराकः महसकृतः ।
निमित्तैर्यावकं प्रोक्तमङ्गीकारे सुवर्णसम् ॥

---

(१) जनतोचितं इति क्वचित्पुस्तकपाठः ।
(२) अवाप्यते इति केचित्पुस्तकपाठः ।

"सुवर्च्चसं" पद्मनभ्यम्[1]।

राजा हन्यात् खरं मोहात् भृत्यैर्वाल्लैः प्रमादतः[2]।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकः परिकीर्त्तितः॥
विप्रस्तदेव योक्तव्यं प्रयत्नेन नृपोत्तम।
शिशौ पौगण्डके चैव राजाऽर्द्धं परिकल्पयेत्॥
राजा तदेव[3] कुर्व्वीत राजवत्सवश्चिक्पतिः।
तत्क्षीणान्तु तदर्द्धार्द्धं योजनीयं विचक्षणैः॥
शूद्रोदयाच्छतं रूप्यं न बधो मुनिभिः स्मृतः।

रासभभेदेन प्रायश्चित्तमिदं योजनीयम्। तस्य पौगण्डकौमारा-द्यपि पूर्व्वमुक्तम् तत्तत्तारतम्यहननप्रायश्चित्तं यथायथं योजनीयम्। रासभभेदा बहवः सन्ति तेषां मध्ये बहुसञ्चारतया प्रवर्त्तमानएव ग्राह्यः।

इति हेमाद्रौ खरहननप्रायश्चित्तम्।

---

(१) अयं पाठः वेष्टितपुस्तके नास्ति।
(२) प्रमादवद्भैरिति मोतवेष्टितपुस्तकपाठः।
(३ वदेव इति मोतपुस्तकपाठः।

अथेदानीं महिषी[1]हननप्रायश्चित्तमाह ।

विष्णुपुराणे—

[2]महिषीं यो द्विजो राजा वणिग्वा शूद्र एव वा ।
हन्याद्दण्डादिभिः क्रूरैर्निमित्तैरथ वा स्वयम् ॥
स महानरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।
तदन्ते भुवमासाद्य लालासपनवान् भवेत् ॥
*महिषीमास्यजो यस्तु बाहुजोरुजपादजाः ।
व्यग्रदाहादिभिर्वान्यै[3] र्निमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥
घ्नन्ति मर्त्यैः स्वयं पश्चात् तत्रैव निरयं गताः ।
महान्तं नरकं गत्वा ते लालावदनाऽभवन् ॥

शिवधर्मोत्तरे—

राजपुत्रो वणिग्वापि मुख्यजः पादसम्भवः ।
वनमध्ये जले गेहे महिषीं यदि यत्र वै ॥
विहिंसन्ति तदा क्रूराः प्रविशन्ति च [4]काननम् ।
पुनर्भुवमुपागम्य भाद्रीस्थाः सम्भवन्ति ते ॥
तद्दोषशमनायालं महासान्तपनं विदुः ।
पञ्चगव्यविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

---

(१) महिषहनन इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) महिषं इति केचित्पुस्तकपाठः ।
* कूर्मपुराणे—इत्यधिकः पाठः केचित्पुस्तके दृश्यते ।
(३) राजा इति कतिपयपुस्तकपाठः ।
(४) च काननाम् इति केचित्पुस्तकपाठः ।

शुचिमन्तस्तथाभूवन् नान्यथा शुद्धचेतसः ॥
साचेन्नवेद्[1] बालवत्सा तद्धिंसायां नराधिप ।
विप्रः कुर्य्यात् तदा स्नात्वा महासान्तपनद्वयम् ॥
राजा सान्तपनं कुर्य्यादूरुजः क्षत्रियार्द्धतः ।
पादजः पादमात्रञ्च प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।
तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्द्धं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

बालपौगण्डकौमारादीनि पूर्व्ववद् विचारणीयानि । स्वयं हनने पूर्णं प्रायश्चित्तम् । पित्रादीनां ? गृहदासादिभिर्मृता यदि तदा अर्द्धं प्रायश्चित्तम् । यस्त्वमहिषीत्युपेक्षया प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणः पूर्व्वमुक्तं नरकं भुक्त्वा नीचतमो भवति दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्तमपि[2] बलीयः । वर्षत्रये पञ्चगव्यमपि ।

इति हेमाद्रौ महिषीवधप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) साचेत् तन्वी इति श्रीतबेचितपुस्तकपाठः ।
(२) प्रायश्चित्तमाचरणीयम् इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ मणिषवधप्रायश्चित्तमाह।

मार्कण्डेयपुराणे—

मणिषं कामकारेण रज्जुदण्डाश्मपातनैः।
योविप्रोवनमध्ये वा गृहदाहे जलाप्लवे॥
निहन्याद्दुष्टसङ्गाद्वाऽप्यन्धकारे निरन्तरे।
स विप्रोनिधनं गत्वा महत्पापमवाप्नुयात्[1]
भुवं पुनरुपागम्य जायते भिन्नजन्मवान्।

कूर्मपुराणे—

मणिषं पूर्व्वजोयेन दोषेण महताहतः॥
हत्वा निमित्तैर्बहुभिर्भूत्यवर्गैरथापि वा।
अरण्ये गृहदाहे वा क्षपिकाले जलोप्लवे॥
महान्तं नरकं गत्वा भुक्त्वा[2] तत्रैव यातनाः।
पुनर्गत्वा स जगतीं भिन्नजन्म समश्नुते॥

लिङ्गपुराणे—

मणिषं क्षपिकाले तु ताड़नैरश्मपातनैः।
गृहे वा गृहदाहे वा योहन्यात् पूर्व्वजोषया।

---

(१) जंगमाश्च इति लेखितपुस्तकपाठः।
(२) भुक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः।

मृत्वाऽनुभूय नरकं म्लेच्छोभवति भूतले ।
तस्यैव निष्कृतिरियं दृष्टा मुनिपरायणैः ॥
अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं स्यात् प्राजापत्यं निमित्ततः ।
परप्रेरणया वापि ज्ञात्वा वा द्विगुणं चरेत् ॥
बाले पादश्च पौगण्डे अर्द्धं यूनि प्रपूर्णता ।
राजा वणिक् पादजो वा कारणैर्वा [1]निपातनैः ॥
भारदाह[2]निमित्ताद्वा निम्नोन्नतमहापथैः ।
महिषं दण्डपातैर्वा हन्याद्यदिह पातकी ॥
नरकं चानुभूयाथ म्लेच्छजातिरभूत्तदा ।
अकामतस्तप्त[3]कृच्छ्रं प्राजापत्यं निमित्ततः ॥
ज्ञात्वा तद्द्विगुणं प्रोक्तं बाले पादं विशोधनम् ।
पौगण्डेऽर्द्धं तदाज्ञेयं यूनि पूर्णमतःपरम् ॥
बाहुजोरुजयोरेवं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
पादजे पादकृच्छ्रं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तथा पृथक् ॥
[4]अर्द्धार्द्धनमानेन योजनीयं यथाक्रमम् ।
विप्रस्तु महिषं हत्वा भिक्षोवा जायते तथा ॥
राजा च पौक्कसो भूयात् वणिग्वैणवजातिमान् ।
शूद्रः सङ्करतामेति महिषोजायते वने ॥

---

(१) वापि पातनैरिति काशीलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
(२) भारवाहनिमित्ताद्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) तदा कृच्छ्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) अर्द्धार्द्धेन च मानेन इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

तत्तचारी तथा भूयात् तद्दोषात्तत्परिग्रहः ॥
अतोन हिंस्यान्महिषं विप्रोवा राजवल्लभः ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे महिषवधप्रायश्चित्तम् ।

---

[1]अजवधप्रायश्चित्तमाह ।

महाराजविजये—

अजं वत्सं द्विजो हन्यात् कारणेन विना नृप ।
नरकं चानुभूयाशु ततः शुनो[2] भवेत् कली ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणो निर्निमित्तेन वत्साजौ निहनेत्तथा ।
नरकं कालचक्रन्तु ह्यनुभूय महत्तरम् ॥
पुनःश्वानमुपगम्याशु सूनुर्भवति पूर्व्वजः ।
यज्ञार्थं [3]हन्ति यो विप्रो [4]ह्यनन्तं फलमश्नुते ॥

गौरीकाण्डे—

यज्ञार्थं हन्ति योविप्रो अजं मेषं सुपुण्यधीः ।
स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
कारणेन विना राजन् अजं वत्सं न हिंसयेत् ।
योविप्रोधर्म्ममुल्लङ्घ्य पापमेतत् समाचरेत् ॥
स याति नरकं घोरं शुन[5]जन्माभवेदिह ॥

कूर्म्मपुराणे—

यागार्थं हन्ति योविप्रः अजं लोकपरायणः ।
सयाति ब्रह्मसदनं ब्रह्मणा सहमुच्यते ॥

---

(१) वत्सवधप्रायश्चित्तमिति केचितपुस्तके पाठः ।
(२) सूनुर्भवेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(३) यदि यो विप्रः इति केचितपुस्तके पाठः ।
(४) अनन्तफलमश्नुतेइति क्रीतपुस्तके पाठः ।
(५) शुनोजन्मभवेदिह इति क्रीतपुस्तकपाठ ।

वत्सं वापि हनेद्यस्तु स यातीन्द्रपदं शुभम्[1] ।
यागार्थं हिंसनं प्रोक्तं द्वयोर्ब्रह्मविदुष्टयोः ॥
निष्कारणेन तं हन्यात् यमलोकं सुदारुणम् ।
गत्वा भुवमुपागम्य मृतुर्भवतिचाक्षयः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
[2]अज्ञाद्वा यदिगत्वा तु निमित्तैर्यदि हिंसयेत् ॥
प्राजापत्यं तथाकुर्य्यात् तथैवाजवधे नृप ।
प्राजापत्यं भुवोभर्त्तावधिवत्कुर्य्यात्तथैव च ॥
शूद्रे[3]र्भिक्षाप्रकर्त्तव्या तत्तत्स्त्रीणां तदर्द्धकम् ।
बालपौगण्डयूनां यथाक्रमेण[4] प्रयोजनीयम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे अजवधप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) स याति परमं पदं इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
(२) अज्ञात्वा यदि इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
(३) शूद्रैर्भिक्षा प्रकर्त्तव्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) यथाक्रमं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी ग्रामे वाऽरण्यमध्यतः ।
लाभार्थं वा नरश्रेष्ठ स याति नरकं ध्रुवम् ॥

एतत्साधारणवृक्षविषयम् । यज्ञियवृक्षच्छेदने विशेषमाह कूर्म्मपुराणे—

वैकङ्कतश्च खदिरः किंशुकस्तम्ब[1]एव च ।
उदुम्बरश्च न्यग्रोधः शमी विल्वस्तथैव च ॥
[2]श्लेष्मातकश्च सरलएते [3]यज्ञीयवृक्षकाः ।
चूतश्च तिंचिणीवृक्षः कपित्थामलकौ तथा ॥
कोविदार[4]तश्चैव निम्बवृक्षोमधुद्रुमः ।
जम्बूतरुर्नदीवृक्षः अशोकतरुरेव च ॥

एते[5] वन्द्याः ।

चम्पकः पनसश्चैव [6]मातुलुङ्गोऽर्ज्जुनस्तथा ।
जम्बीरैरण्डवृक्षश्च [7]नारिकेलश्च खर्ज्जुरः ॥

---

(१) स्तम्भएव च इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) श्लेष्मातकश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) यज्ञियवृक्षकाइति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) कोविदारश्चश्चैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(५) ते वन्द्या इति लेखितपुस्तकपाठः क्रीतपुस्तके तु अयमंशोनोपलभ्यः ।
(६) मातुलिङ्ग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(७) नारीकेल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

दाड़िमोबदरीवृक्षः कुरण्टकचिरण्टकौ ।
गुञ्जावृक्षश्च[1] वकुलो नीपवृक्षस्तथैव च ॥

एते ह्यारामजाः—

भल्लातको वृहत्पर्णाये ये वृक्षा मनोवताः ।
तथैव नीचवृक्षाये फलवन्तश्च पुष्पिताः ॥
वन्य[2]वृक्षा यमी राजन् एतेषु यदि हिंसनम् ।
तस्यैव तारतम्येन प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
क्षयार्थं यन्त्रपातार्थं यश्छिन्द्यात्कुलजं सकृत् ।
तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिसत्तमैः ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी तस्य दोषोपशान्तये ।
प्राजापत्यं सकृत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
क्षयार्थं वृक्षहा पापी प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
क्षयार्थमिन्धनार्थं वा यज्ञवृक्षविभेदने ॥
पराकं तत्र कुर्व्वीत शुद्धोभवति वृक्षहा ।
वैकङ्कतस्य[3] विच्छेदी प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
खदिरे किंशुके चैव पराकः शुचिरीरितः[4] ।
उदुम्बरे च न्यग्रोधे पराकात् पूर्व्ववच्छुचिः[5] ॥

(१) गुञ्जावृक्षो च वकुलो नीपवृक्ष इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) अन्यवृक्षा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) वैकङ्कतं च विच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४ शुचिरीरिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) शुचिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

विल्वाश्वत्थौ यदा भिन्द्यात् तदा चान्द्रायणं चरेत्।
श्लेष्मान्तके[1] शमीवृक्षे देवदारौ वके[2] तथा॥
मयूरपादवृक्षे च भेदने तप्तमुच्यते।
भल्लातके वृहत्पर्णे[3]ये ये च फलपुष्पिताः॥
तथैव नीचवृक्षा ये तेषां भङ्गे वनेऽपि च।
प्राजापत्यं वनच्छेदी नीरवृक्ष[4]समा नु ते॥
[भल्लातके वृहत्पर्णे कायकृच्छ्रं समाचरेत्।]
तिंतिणीचूतवृक्षे च बहुजन्तूपकारिणि॥
कपित्थामलकच्छेदे[5] सम्यक् चान्द्रायणं चरेत्।
[कोविदारतरौ निम्बे प्राजापत्यं विशोधनम्॥]
मधुद्रुमे जम्बुतके[6] प्राजापत्यञ्च पूर्व्ववत्।
नदीवृक्षे त्वशोके च पूर्व्ववत् शुद्धिरीरिता॥
खर्ज्जूरे नारिकेले च तालहिन्तालयोस्तथा।
तप्तकृच्छ्रं चरेद्विद्वान् छेददोषोपशान्तये॥

---

(१) श्लेष्मान्तकौ शमीवृक्षे इति लेखितपुस्तकपाठः।
(२) देवदारुवकास्तथा इति लेखितपुस्तकपाठः।
(३) कायकृच्छ्रं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(४) नीचवृक्षसमा न ते इति क्रीतपुस्तकपाठः।
[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः।
(५) कपित्थामलकच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः।
[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः।
(६) जम्बतके इति क्रीतपुस्तकपाठः।

वनच्छेदी महापापी कुर्य्याच्चान्द्रमभक्षणम् ।
जम्बीरमातुलङ्गान् वा च्छित्वा पापविशुद्धये ॥
सम्यक् ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा गीतामाद्यां पठेत् क्रमात् ।
पुष्पारामस्य विच्छेदी देवद्रोहीति गद्यते ॥
तद्दोषपरिहारार्थं गायत्रीलक्षमाचरेत् ।
तटाककूपकासारच्छेदने विप्रसत्तम ॥
पूर्व्ववत्तद्व्रतं कृत्वा कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एतदल्पतटाकच्छेदविषयम् । महातटाकच्छेदने विशेष[1]माह—देवलः—

वहूदस्योद्भवे[2] राजन् तटाकस्य विभेदने ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा कपालध्वजवर्ज्जितम् ॥
पुनः संस्कारकृत्यचात् शुद्धिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अन्यथा पतितं [3]विद्यात् नालपेत्तं कदाचन ॥

अल्पाल्पतटाकच्छेदने ।*

"द्विजः पापी पुनर्बुद्ध्या चरेच्चान्द्रायणं सकृत् ॥
चान्द्रायणं पराकञ्च तद्वयं पूर्णशून्ययोः ।

देवाधिष्ठितालयच्छेदने [4]चान्द्रायणं शून्यालयच्छेदने पराकमित्यर्थः एवं रेणुकालयादिषु वेदितव्यम् । काम्यीचापायादिषु चैवेषु

(१) निषेधमाह इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
(२) वह्नदास्योभवद्राजन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) विन्द्यात् इति पाठः क्रीतवेचितपुस्तकयोः ।
* अल्पाभस्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) देवाभिषिततालयच्छेदने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवाधिष्ठितेषु शून्येषु वा च्छेदने वृक्षतटाकच्छेदप्रायश्चित्तवत्सर्व्वं कुर्य्यात्।

राजा वणिग्वा एतेषां पूर्व्वोक्तानां विभेदने तत्प्रायश्चित्त-द्विगुणं चरेत्। पादजस्य तत्तद्गुरुलाघवतया सहस्रं शतं दश वा क्रमेण दण्डयेत् राजा सम्यग्विचार्य्य।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तद्विभेदने तत्तदर्द्धप्रायश्चित्तं कल्पनीयम्।

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम्।

अथाऽनाश्रमिणः प्रायश्चित्तमाह ।

कुमारविजये—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमास्त्वेते पञ्चमो[1] नोपपद्यते ॥
वानप्रस्थाश्रमस्तेषां कलौ नास्तीह [2]दुस्तरः ।
आश्रमास्त्रिविधा राजन् परलोकप्रदायिनः ॥
ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा भार्य्यां समुद्वहेत्[3] ।
कुर्य्याद्यागादिकान् धर्म्मान् यत्नायं[4] पापशङ्कया ॥
[5]न त्यजेदिह कर्म्माणि त्यक्त्वा पापं समश्नुते ।
स्नानं सन्ध्यां जपं होमं ब्रह्मचर्य्यञ्च तर्पणम् ॥
[6]उपासनं देवपूजां वैश्वदेवं तथातिथिम् ।
सायंसन्ध्यां तथा होमं धर्म्मशास्त्रविचारणम् ॥
एवं गृही यदा कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानवा[7]प्नुयात् ।
शिवलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
अतःपरन्तु संन्यासः कार्य्योविद्वद्भिरादरात् ।
न काञ्चनं प्रगृह्णीयात् नैकभिक्षां समाचरेत् ॥

---

(१) पञ्चमं नोपपद्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) दुस्तरादिति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) समुद्वहेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) यत्नाद्वं पापशङ्कया इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(५) न जानेदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(६) उदासनमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(७) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

न कुर्य्याल्लोकवार्त्तां वा प्रणवं नित्यमाचरेत्।
एवं यः कुरुते नित्यं परं निर्व्वाणमश्नुते॥
गृहस्थस्य यदा राजन् पत्नीनाशोऽभवेदिह।
तदा प्रभृत्ययं विप्रो [1]ह्यनाश्रमइतीरितः॥
दानव्रतेषु श्राद्धेषु नित्यकर्म्मसु केषु च।
नाधिकारी भवेत्तस्य [2]तस्मादुद्वाहयेत् पुनः॥

[3]पञ्चाशद्वर्षादूर्द्ध्वं विवाहो न समीचीनोमहादोषसम्भवात्। तदाह गोतमः—

पञ्चाशद्वत्सरादूर्द्ध्वं न ग्राह्यं पाणिपीड़नम्।
[4]कलेर्युगस्य दुष्टत्वात् त्याज्यमाहुर्मनीषिणः॥
युवानं प्रीणयेन्नारी स्वयं जीर्णोऽपि सर्व्वदा।
व्यभिचारात् कुलं नश्येत् कुलनाशात् [5]कुलाङ्गनाः॥
[6]भ्रश्यन्ति [7]सङ्करस्तेन सङ्करोनरकाय वै।
नरकाद्यानुवर्त्तन्ते तस्माद्वर्ज्जन्ति पण्डिताः॥
कलत्रं यस्य यत्रैव म्रियते तत्परित्यजेत्।
तदा प्रभृत्यसौ विप्रः अनाश्रम इतीरितः॥

---

(१) सर्व्वकर्म्मसु निन्दित इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(२) तस्मा उद्वाहयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः।
(३) पञ्चाशद्वत्सरादूर्द्ध्वमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।
(४) कलौ युगस्य इति लेखितपुस्तकपाठः।
(५) कुलाङ्गना इत्येतवचनान्तमेव क्रीतलेखितपुस्तकयोर्दृश्यते।
(६) भ्रश्यति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।
(७) सङ्कराभुवन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।

अग्निपूर्व्वी[1] गृहस्थः स्यात् सोमयाजी विशेषतः ।
तयोर्यदि मृता भार्य्या तज्जन्म विफलं भवेत् ॥
तस्मादनाश्रमी वासोन स्थातव्योद्विजसत्तमैः ।
अग्निहीनोयदा विप्रः पतिहीना यदाङ्गना ॥
न तयोर्भोषणं कुर्य्यात् न पश्येत् शुभकर्मसु ।
अनाश्रमी द्विजो विप्रो[2] यावज्जीवति भूतले ॥
मासि मासि नरश्रेष्ठ प्राजापत्यं विशुद्धये ।
अन्यथा दोषमाप्नोति [3]मृतोनरकमश्नुते ॥
यद्यशक्तस्तथा कर्त्तुं कुर्य्याद्वा सुवर्णमन्तरम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परलोकाञ्च विन्दति ॥

लिङ्गपुराणे—

अनाश्रमस्य यावन्ति दिनानि मुनिसत्तम ।
मासि [4]मासि च तावन्ति गणयित्वा तदात्मजः ॥
तावत् कृच्छ्राणि कुर्व्वीत म्रियमाणे त्वनाश्रमी ।

[इत्यनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम् ॥]

(१) अग्निपूर्व्वं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) वस्तु इति काशीपुस्तकपाठः ।
(३) मृत्वा इति काशीपुस्तकपाठः ।
(४) मासोऽ इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
[ ] अयं पाठः वेष्टितपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ भृतकाऽध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

ज्ञात्वा तदवरं[1] कर्म्म परलोकविगर्हितम् ।
स्वं गृहीत्वा द्विजोयस्तु जीवयन् पठते श्रुतिम् ।
स विप्रो भृतकाध्यापी तन्मुखं नावलोकयेत्[2] ॥

कूर्म्मपुराणे—

यो विप्रो भृतकं[3] कृत्वा मासि मासि प्रचोदितम् ।
शिष्यानध्यापयेद्वेदं साक्षान्नारायणात्मकम् ॥
स वै नारायणद्रोही स च वै सूतको भवेत् ।
न यीग्योऽध्यकव्येषु न दानेषु मुनीश्वराः ॥
वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः ॥
मासं गृहीत्वा भृतकं यः पठेद्वेदं[4]मादरात् ।
स वै नारायणद्रोही सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

येभ्यो गृहीत्वा भृतकं शिष्येभ्योऽयं प्रकीर्त्तयेत् ।
दिने दिने ब्रह्महत्यापापञ्च समवाप्यते ॥

---

(१) तदर्थं इति काशीशीतपुस्तकपाठः ।
(२) नावलोकनं इति शीतपुस्तकपाठः ।
(३) यो कृत्वा भृतकं विप्र इति शीतपुस्तकपाठः ।
(४) पठेद्वेदमातरं इति शीतपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

द्विजेभ्यो वाऽन्यजातिभ्योयोभृत्वा[1] भृतकं पठेत् ।
स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंप्लवम् ॥
ज्ञात्वा[2]पूर्वं वदेद्यस्तु भृतकं पापरूपिणम् ।
भृत्वा संवत्सरं वापि मासषट्कमथापि वा
ब्रह्महत्यामवाप्नोति निष्कृतिर्न हि विद्यते *
ब्रह्मजन्तुसमः सोऽपि भृतकं यस्तु संवदेत् ॥

आवालिः—

अब्दं यो भृतकं भृत्वा[3] वेदपाठी द्विजोयदि ।
[4]तस्य चान्द्रत्रयं प्रोक्तं भृतकं योवदेद्द्विजः ॥
अब्दद्वयं वदेद् यस्तु तस्य पापस्य शोधनम् ।
पश्चात्तापसमायुक्तः कुर्य्याच्चान्द्रचतुष्टयम् ॥
अब्दत्रये तु शुद्धः स्यात् षड्भिश्चान्द्रैर्यथाक्रमम् ।
ततऊर्द्ध्वं ब्रह्महन्ता ललाटे द्विजवर्ज्जितः ॥

नारदीये—

पंक्तिभेदी पृथक्पाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।
आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः ॥

---

(१) भृत्वा इति मीतक्षामीपुस्तकपाठः ।
(२) ज्ञात्वा पूर्वां इति मीतपुस्तकपाठः ।
* दृश्यते इति मीतपुस्तकपाठः ।
(३) हत्वा इति वैधितपुस्तकपाठः ।
(४) तस्य चान्द्रायणं प्रोक्तं इति मीतपुस्तकपाठः ।

योऽभृत्वा भृतकं विप्रोवत्सरत्रयमादरात् ।
वेदपाठं[1] द्विजातिभ्यो वदेद्धर्मसमन्वितः ॥
ब्रह्महत्याव्रतं पाप मनवाप्य [2]बुधोपमः ।
अतःपरं ब्रह्महन्ता ललाटे चिह्नवर्ज्जितः ॥
[ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् कपालध्वजवर्ज्जितम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति कपालध्वजवर्ज्जितम्] ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्रह्महा वेदविक्रेता अयाज्योव्रतचारणे ।
ततोदेहविशुद्धर्थं तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
पश्चाद्वयोः पृथक् कार्य्यं कर्त्तव्यं विधिचोदनात् ॥

मरीचिसंहितायां—

आचार्य्यऋत्विजो ब्रह्मा तुलायां गोषु लाङ्गले ।
तथैव भृतकाध्यापी कल्पपादपसंग्रहे ॥
हिरण्यधेनुहर्त्ता च हेमहस्तिरथग्रहे ।
धरां गृह्णन् कल्पलतां जघन्यो[3]विप्रसत्तम ॥
उक्तेष्वन्येषु दानेषु आचार्य्योयदि वा भवेत् ।
तुलादिसप्तदानेषु आचार्य्योब्रह्मऋत्विजः ॥

---

(१) वेदपाठः इति श्रोतपुस्तकपाठः ।
(२) बुधोत्तमः इति श्रोतपुस्तके पाठः ।
[ ] अयं श्लोकः श्रोतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।
(३) न हन्य इति श्रोतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

[1]प्रायश्चित्ताधिकं ज्ञात्वा पुनः कर्म्म समाचरेत् ।
यावत् कुर्य्युः पुनः कर्म्म आचार्य्यर्त्विजोयदि ॥
नष्टद्रव्या न सन्त्याज्याः शुभकर्म्मविवर्ज्जिताः ।
पुनः कर्म्मविहीनाय[2] कुर्य्यात् यागादिकं सज्ञात् ॥
न तस्य फलमाप्नोति ज्ञात्वा दानशतैरपि ।
अज्ञात्वेदं पुनः कर्म्म [3]क्रियते यदि दैवतः ॥
तत्रापि कर्म्म कर्त्तव्यं नान्यथा लोकमाप्नुयात् ।
एतेषां ऋत्विजां [4]विन्द्यादू आचार्य्याणां विशुद्धये ॥
न च कर्म्म प्रवक्तव्यं कर्त्तव्यं [5]शुभलिप्सुभिः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
भृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) प्रायश्चित्तादिकं इति श्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।
(२) विहीनो न्नः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) क्रियन्ते इति केचित पुस्तकपाठः ।
(४) विद्यात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(५) प्रकर्त्तव्यं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्त्ते—

शिष्यो यस्तु धनं हृत्वा भृतकं पूर्व्ववद्वहेत्[1] ।
शाखासमाप्तिपर्य्यन्तं स चाण्डालसमो भवेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

भृतकाध्यापिनो *वेदान् शिष्यो [2]दत्त्वा धनं बहु ।
पतितः स पुमान् सद्यः पातकी स्यादसंशयः ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति भृतकाध्यायी[3] वै द्विजः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पूर्व्ववद् वहन् इति श्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
* वेद इति काशीपुस्तकपाठः ।
(२) हृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) भृतकाध्यापकोद्विज इति श्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽधीतविस्मृतिप्रायश्चित्तमाह ।

ऐवलधर्म्मे[1]—

वेदान्तं मन्त्रशाखां वा वेदं वा तत्त्वमेव वा ।
ब्रह्मबन्धुद्वयोर्विप्रो विस्मृत्य यदि वर्त्तते ॥
सर्व्वेष चाभिमानेन ऐश्वर्य्यमदवत्तया ।
सद्योवै नरकस्थायी पतितः सर्व्वकर्म्मसु ॥

पद्मपुराणे—

वेदं वा तत्त्व तत्त्वं वा तथा [वेदाङ्ग मेववा] ।
गुरोरधीत्य सकलं विस्मृत्य मदवत्तया ॥

[महाभारते—

भृतकाध्ययनं कुर्व्वन् द्विजो यस्तु धनेच्छया ।
शाखामात्रं तदर्द्धं वा स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ॥

पद्मपुराणे—

अन्तेवासी धनं [2]धृत्वा भृतकाध्ययनं चरेत् ।
स विप्रो नरकान् याति अन्तेवासी महान् [3]बहून् ॥

---

(१) देवल: इति श्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
| | अयं पाठः श्रीतर्कोचितपुस्तकयोर्नोपलभ्यः ।
| | अनयोर्ऋग्वोरन्तर्गतः पाठः भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तप्रकरणीयः लिपिकर प्रमादादेव अत्र आयात इति सम्भाव्यते ।
(२) दत्त्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) महारवन् इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

नरकान्नीकरान् भुक्त्वा तदन्ते भिन्नजातिषु।
मासं पठित्वा ध्वतकं प्राजापत्यं समाचरेत्॥
मासद्वये पराकः स्यात् चान्द्रं मासत्रये[1] स्मृतम्।
षण्मासे तु षडब्दं स्यात् वत्सरे तत्त्रयं चरेत्॥
अब्दत्रये तु पूर्णं स्यात् ततः पापीति विप्रहा।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् द्वादशाब्दं समाहितः॥
अथवा त्रिः परिक्रम्य पञ्चाशत्कोटिविस्तरम्[2]।
स सर्व्वशास्त्रहन्ता स्यात् सर्व्वकर्म्मसु गर्हितः।
पतितस्यैव[3] यत्पापं तत्पापफलमश्नुते॥]

गारुड़पुराणे—*

पादं वापि तदर्द्धं वा तस्य मन्त्रमथापि वा।
विस्मृत्य योद्विजो गर्व्वात् वर्त्तते यश्चहर्निशम्॥
प्रत्यहं गोवधे पापं स प्राप्नोति न संशयः।
मासमात्रे[4] पराकः स्यात् तप्तं मासत्रये स्मृतम्॥
ऋतुत्रयेऽपि चान्द्रं स्यात् अब्देत्वौद्दालकं चरेत्।
वर्षद्वये महापापी पतितस्तत्परं विदुः॥

---

(१) मासद्वये इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(२) विस्मृतम् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः।
(३) पतितस्येव तत्पापमिति क्रीतपुस्तकपाठः।
* अयं पाठः काशीपुस्तकेनोपलब्धः।
(४) मासमात्रं इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः।

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा दक्षिणां गुरवे ददन् ।
सव्यं पादं पुनर्धृत्वा अभ्यसेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति नरकञ्चाधिगच्छति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मांशाख्ये प्रायश्चित्ताध्याये
अधीतिविस्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुधिक्कारप्रायश्चित्तमाह ।

[1]पद्मपुराणे—

जनिता [2]चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
श्वशुरश्चाग्रजो भ्राता पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
अन्नदाता भयत्राता त्राता[3]वाधानदायकः ।
मातुलश्च पितृव्यश्च धर्म्मशास्त्रोपदेशकृत् ॥
[पुराणसंहितावक्ता गीताशास्त्रोपदेशकृत्] ।
बुद्धिप्रदः कुबुद्धीनामाचार्य्यः सर्व्वकर्म्मसु ॥
एते वै गुरवोलोके पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।
एतेभ्यो[4] नापकुर्व्वीत एतद्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥

[5]स्कन्दपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते गुरवः प्रोक्ताः उपाध्यायास्तथापरे ॥
त्रिषु द्रोहं न कुर्व्वीत कर्म्मणा मनसा गिरा ।

पितुरभावे ज्येष्ठभ्राता पितृव्यादिभिरुपनीतो गायत्री [illegible]न-

---

(१) पाद्मे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) चोपनीता च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) त्रेता वा धनदायकः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
[ ] इदं श्लोकार्द्धं क्रीतपुस्तके नोपलभ्यम् ।
(४) एतेभ्यो नहि धिक्कारः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) स्कान्दे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ज्ञगुरुः । अतएव पितृ[1]भ्राता गुरुः [तेषां हितोपदेशकत्‌ परमगुरुः] त्रयोगुरवः, इतरे वन्द्याः । अतएव त्रयाणां मध्ये एकं वा [2]नोपेक्षेत न द्रुह्या[3]दौदासीन्यं वा कुर्य्यात्‌ ।

तथैव नारदः—

गुरुंत्वंकृत्य हुङ्कृत्य योवदेन्मन्दधीर्नरः ।
सोऽरण्ये [4]निर्ज्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

स्कन्दपुराणे गौरीकाण्डे—

पितरं वा गुरुं वापि ज्येष्ठं भ्रातरमेव वा ।
त्वङ्कारं वाथ हुङ्कारं कृत्वा पुत्रः स पाप[5]भाक्‌ ॥
[6]तदन्ते नरकं भुक्त्वा पुनर्जन्म प्रपद्यते ।
पापाद्‌ योनिषु रक्षःसु तथैव च कुयोनिषु[7] ॥
[तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वं भजेदिह ।]
तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतं व्रतं चरेत्‌ ॥

---

(१) पिता भ्राता वा गुरुः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
[—] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।
(२) नोपेक्षयेत्‌ इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) नोदासीनं वा इत्येव पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोः ।
(४ निर्ज्जले इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) स पापभुक्‌ इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(६) इदमर्द्धं लेखितपुस्तके नास्ति ।
(७) नरकं घोरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
[-] अयं पाठ. क्रीतपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

य: पुत्रः पितरं ज्येष्ठं गुरुं वापि निपीड़येत् ।
एकशब्देन नामोक्ता त्वङ्कारं हुङ्कृतिञ्च वा ॥
वदेद्यदिह पापात्मा नरकं याति दारुणम् ।
पुनर्भुवमुपागम्य राक्षसोभवति द्रुमे ॥
तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतव्रतं चरेत् ।

देवीपुराणे—

नचिकेताः पुरा राजन् गुरुं चोद्दालकं प्रति ।
प्रतिभाष्य तदा गत्वा दृष्ट्वा यमपुरं महत् ॥
पुनर्गत्वा भुवः पृष्ठं पितरं प्रणिपत्य च ।
तद्वाक्येन ततः पश्चात् देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥
चकार मण्डलं तत्र गवां चोरं दिने दिने ।
पीत्वा शुचिमवा'पाथ चाण्डाल्यादिप्रसत्तमः ॥
ततः परं विशुद्धात्मा पितरं प्रतिपादयेत् ।
अथवा देहशुद्ध्यर्थं षड़ब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।

कलौ युगे नाचिकेतव्रतस्य दुष्करत्वात् षड़ब्दं प्राजापत्यं कुर्य्यात् इति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गुरुधिक्कारप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अवाप्नोति इति केचित्पुस्तकपाठः ।

[1]अथास्नानप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्तु सत्कुले भूत्वा वेदशास्त्राधिकारवान् ।
अयं गुरुरियं माता ज्येष्ठोऽयं मातुलोऽपि वा ॥
अयं विद्वानिदं शास्त्रमाचारोमुनिचोदितः ।
वेदोऽयं दैवतं चेदं इदं तीर्थमियं नदी ॥
इति सर्व्वं स सहसा शीघ्रं विस्मृतवान् यदि[2] ।
उन्मत्तइव वर्त्तत स चाण्डः परिकीर्त्तितः ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं पितरं श्वश्रूं गुरुं देवं तथाऽनलम् ।
विप्रं गां व्रतिनं नारीं [3]समुपेक्ष्य सदा नरः ॥
यो वर्त्तत सदा तात स विप्रोऽत्रइतीरितः ।
तस्य[4] वै निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवित्तमैः ॥
प्रत्यहं दोषशान्त्यर्थं महापातकनाशनम् ।
तण्डुलप्रस्थमात्रेण पाचयित्वा चरुं मुदा ॥

---

(१) अथ इत्यंशो न दृष्टः श्रीतपुस्तके ।
(२) विस्मृतवानथ इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) सर्व्वशो न सदा नरः इति श्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।
(४) तस्यैव इति श्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अत्यये दैवतोद्देशे मण्डलेन विशुध्यति ।
अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये
अज्ञत्वप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपण्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

तण्डुलाश्च तिलामाषाः फलं पुष्पं तथा गुडम् ।
नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥
कस्तूरी कुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।
कृष्णाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुः ॥
ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
लवणं तिन्तिणीशाकं पक्वमन्नं मुनीश्वराः ॥

इमान्यपण्यानि विप्राणां । एकैकविक्रये ब्रह्महाऽसौ भवति । कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये पञ्चालजातिमान् भवेत् ।

महानारदीये—

कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये ।
पञ्चालजातिमान् विप्रो नरकं प्रतिपद्यते ॥
[तण्डुलांश्च तिलान् माषान् फलपुष्पगुडान्यपि ।
नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥
कस्तूरीकुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।
कृष्णाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥
ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
तिन्तिणीं लवणं मूलं शाकमन्नं द्विजोयदि ॥]

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यः ।

[1]विक्रयित्वा तथा जीवेत् स तु शूद्रो न संशयः।
एतानि विक्रयित्वा तु हव्यकव्यानि चादरात्॥
पितरोनोपतिष्ठन्ति श्राद्धकर्त्ता महानपि।
स्वारामसम्भवान् क्रीत्वा उचितव्ययमाचरेत्॥
अन्यथा दोषमाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत्।
धनस्य संग्रहार्थन्तु द्विगुणं कृच्छ्रमाचरेत्॥
उचितव्ययसिद्धार्थं गव्यं विप्रोन विक्रयेत्।
षण्मासान् लोभतः कृत्वा शूद्रो भवति निश्चयः॥
तत्र क्रीत्वा द्विजगृहे पैत्रकादीनि[2] सञ्चरेत्।
भोक्तारो दोषवन्तस्ते कर्त्ता स्यात् पातकी भुवि॥
विप्रस्तु पक्षमात्रञ्च गोरसं विक्रयेद्यदि।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम्॥
मासं वा विक्रयित्वा तु चान्द्रायणमुदाहृतम्।
ऋतुद्वयं विक्रयित्वा मण्डलं यावकं चरेत॥
ऋतुत्रये [3]तु विक्रीय ब्रह्मोक्तं तस्य वै ध्रुवं।
पविश्यं गोरसं पश्चा पीत्वा शुद्धिमवा[4]प्नुयात्॥

---

(१) इतः पूर्व्वं "तण्डुलादीनि पूर्व्वोक्तानि यथाम्नानि" इत्यधिकः पाठः क्रीत-काशीपुस्तकयोः समुपलब्धः।

(२) पैत्रकाद्यांश्च सञ्चरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः।

(३) यदि क्रीत्वा इति क्रीतबेङ्गितपुस्तकपाठः।

(४) अवाप्यते इति बेङ्गितपुस्तकपाठः।

मासमात्रं पयः पक्का पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्।
तद्गृहे यो द्विजः क्रीत्वा पूर्व्ववन्माससंख्यया।
कुर्य्याद्देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाक्रमम्॥
षण्मासं तत्र यः क्रीत्वा[1] तावुभौ समपापिनौ[2]।
तयोरुक्तविधानेन प्रायश्चित्तं विशोधनम्।
कृष्णाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम्॥
ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा।
विक्रयित्वा द्विजो यस्तु मासं मासद्वयञ्च वा॥
मासे पूर्णे पराकः स्यात् द्वितीये चान्द्रभक्षणम्॥
मासत्रये च पूर्णे तु मण्डलं यावकं चरेत्।
षण्मासं विक्रयित्वा तु पतितः स्यान्न संशयः॥
केशानां वपनं कृत्वा पुनर्मौञ्जीं विधानतः।
कृत्वा षण्मासपर्य्यन्तं अप्रसुष्टि[3]गवाह्निकम्॥
पश्चात् शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य निष्कृतिः।
लवणं पक्वमपक्वञ्च द्विजो मासन्तु विक्रयेत्॥
स शूद्रयोनिमासाद्य शूद्रवत् वर्त्तते तथा।
तस्यैव निष्कृतिरियं वत्सरं यावकं चरेत्॥

---

(१) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः।

(२) समपोषिणौ इति पाठान्तरम्।

(३) अप्रसुष्टिं गवेषिकं इति केचित्पुस्तकपाठः अप्रसुष्टिगवेषिकं इति क्रीतपुस्तकपाठः।

तस्योपनयनं भूयः कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्[1]।
रौरवं नरकं याति विप्रोयस्त्वविक्रयी॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
अपत्यविक्रयप्रायश्चित्तम्।

(१) अवाप्यते इति क्रीतवेश्चितपुस्तकपाठः।

[अथ निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अश्वो धेनुर्मनुष्यश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।
कन्या नारी लजा-मेषौ पुस्तकं ब्रह्मसूत्रकम् ॥
लवणं ललनं चर्म लशुनं गृञ्जनं तथा ।
शुण्ठी-पिप्पल-मारीच-लवङ्गैला-हरिद्रकाः ।
उपधानोऽथ यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ।
हिङ्गुजीरकवस्त्राणि ताम्रं कांस्यादिकं तथा ॥
एतान्मूल्यैर्द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूल्यसंख्यया ।
तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूल्यैरल्पमूल्यैरथापि वा ॥
विक्रयित्वाऽऽत्मभरणं कुर्य्याद्यदिह पापभाक् ।
मृत्वा नरकमासाद्य क्रमिकूपे पतत्यधः ॥
तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
सकृद्वाथ द्विवारं वा बहुवारमनेकशः ॥
तप्तं पराकं चान्द्रञ्च यावकं वर्षमाचरेत् ।
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये निन्दितार्थोप-
जीवनप्रायश्चित्तम् ।]

[--] एष धर्म्यांशः क्रीतवाणीपुस्तकयोर्नोपलभ्यः ।

अथ कृषीवलप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वरं तस्याऽग्निहोत्रार्थं कुटुम्बभरणं तथा ।
यावता धान्यजातेन तावता कृषिमाचरेत् ॥
धान्ये गृहगतं[1] पश्चाद् भङ्गविंशतिमव्ययम् ? ।
कृत्वाऽतिथिभ्यः सत्कारी वैश्वदेवपरायणः ॥
दर्शश्च पूर्णमासश्च ह्यग्निहोत्रं दिने दिने ।
संवत्सरपशुं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥
कृषिदोषेण महता कदाचिन्न विलिप्यते ।

अन्यथा दोषमाह मार्कण्डेय पुराणे—

वृथा कृषिं द्विजः कृत्वा धान्यं विक्रीय वा तथा ।
भोगार्थं सञ्चयार्थं वा महापापं समश्नुते ॥
वत्सरं धान्यविक्रेता कृषिं[2] कुर्य्याद् यदा द्विजः ।
तस्य देह विशुद्ध्यर्थं वत्सरे[3] चान्द्रमीरितम् ॥
द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये पतितोभवेत् ।

वत्सरत्रयं कृष्युद्भवं धान्यं द्विजोधनार्थं[4] विक्रीय पतितप्राय-श्चित्तं कृत्वा शुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
वृथाकृषीवलप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) गृहपतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) वत्सरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) धनार्थमित्यंशः लेखितपुस्तके नास्ति ।

 अथ निन्दितधनाऽऽदानप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणे—

ब्रह्महन्ता सुरापी च स्तेयी गुर्व्वङ्गनागमः ।
महापातकिनश्चैते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
कुण्डश्च गोलकश्चैव तथा सोमलताक्रयी ।
परिवित्तिः परिवेत्ता परिविन्नश्च वै तथा ॥
तथा परिविधा[1]दानः दत्ताग्निः कौकसानुगः ।
स्मृतिविक्रयिकश्चैव परार्थं कामिकागमः ॥
धर्म्मविक्रयकश्चैव तथा शूद्रापति[2]र्द्विजः ।
नामविक्रयकश्चैव कामिनोहृपलीपतिः ॥
तथैव भृतकाध्यायी तुलासु कृतवुद्धिमान् ।

तुलास्विति बहुवचनं षोड़शमहादानोपलक्षणम् ॥

दुश्चर्म्मा क्षयरोगी च कुनखी श्यावदन्तकः ।
ग्रामणीश्चा[3]रुवाकश्च गायकोनर्त्तकस्तथा ॥
परदाराभिगामी च भिषग्दे वलकस्तथा ।
एते वै निन्दिता राजन् हव्यकव्येषु सर्व्वदा ॥
न सम्भाष्याः सदा विप्रैः परलोकपरायणैः ।
एतेभ्योयाचनाद्राजन् [4]उत पुण्यपरिग्रहात् ॥

---

(१) परिविधानाम: इति केषितपुस्तकपाठः ।
(२) तथा शूद्रोपतिर्द्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) चारुवाकुः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(४) स्वल्पपुण्यः परिग्रहात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यागार्थं नित्यलोपार्थं न प्रतिग्रहणं चरेत् ।
दृष्ट्वा मार्त्तण्डमालोक्य: सम्भाष्य द्विजभाषणम् ॥
दृष्ट्वा सचैलं स्नायीत चान्द्रं धान्यपरिग्रहे ।
सदैव भोजनं कृत्वा चान्द्रद्वयमुदीरितम् ॥
स्वर्णमात्रं द्विजोयस्तु प्रतिगृह्याग्य कर्मसु ।
योजयेद्यदि मूढ़ात्मा षड़ब्दं कृच्छमाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निन्दितेभ्योधनाऽऽदानप्रायश्चित्तम् ।

[अथ वार्द्धुष्यजीवकस्य प्रायश्चित्तम् ।

नृसिंहपुराणे—

वृद्धेरपि च या वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ।
मासि मासि च या वृद्धिः सा शिखावृद्धिरुच्यते ॥
ताभ्यां जीवेद्यदा विप्रो निष्फलं याति सर्व्वदा ।
धर्म्मशास्त्रविरोधेन जीवेद्यदिह पूर्व्वजः ॥
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु ।
धर्म्मो विप्रस्य पाथेयं स्वर्गारोहणकर्म्मणि ॥
तस्मादिदं परित्याज्यं वार्द्धुष्यं विप्रसत्तमैः ।
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पाराशर्य्येण चक्षुष ॥
मासं जीवेद्यदा वृद्ध्या तदा यावकमुच्यते ।
मासद्वये तु तप्तं स्यात् चान्द्रं मासत्रये स्मृतम् ॥
षण्मासे तु महाचान्द्रं वत्सरे द्विगुणं चरेत् ।
पतितः स्यात्परं विप्रः सर्व्वकर्म्मबहिष्कृतः ॥

वत्सरादूर्द्धं वार्द्धुष्यजीवने पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
वार्द्धुष्यजीवनप्रायश्चित्तम् ।]

[—] अयं भागः लेखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

> मनुष्यपशुपक्ष्यादिहिंसने[1] यन्त्रवर्त्तनम्[2] ।
> मार्गेऽरण्ये जले वापि पर्व्वते चैत्यवृक्षके ॥
> देवालये सभायाञ्च हिंसार्थं यन्त्रधारणम् ।

यन्त्रस्वरूपमाह—

गजबन्धने भुवःखननं, पक्षिपशुमनुष्यबन्धने मार्गेषु [3]स्तम्भनिर्म्माणं, अरण्ये पशुपक्षिहिंसार्थं जालवागुरास्तरणं, पर्व्वतेषु व्याघ्र[4]भल्लूकवराहादिहिंसनार्थं दाहः, जले पशुमनुष्यमारणार्थं शङ्क्वादिस्थापनं, गृहेषु [5]मूषिकहननार्थं फलकादिभिर्यन्त्रविधानं, वृक्षेषु शुकसारिकाचटकादिहननार्थं श्रीवारज्ज्वादिकरणम् । एतानि यन्त्रविधानानि शास्त्रगर्हितानि । एतानि द्विजः सङ्गदोषात् स्वयं वा कृत्वा नरकमाप्नोति ।

तदाह गौतमः—

> पर्व्वते वा जले वापि गृहे वाऽरण्यदेशतः ।
> द्विजः कुर्य्यात् सङ्गदोषात् हिंसायन्त्रविधारणम् ॥
> स वै नरकमासाद्य मृगयुर्जायते भुवि ।
> तस्य दोषविशुद्ध्यर्थं पराकद्वयमीरितम् ॥

---

(१) हिंसनं इति मौतपुस्तकपाठः ।
(२) यन्त्रकल्पनम् इति मौतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) शुम्भनिर्म्माणं इति मौतपुस्तकपाठः ।
(४) भल्लुक इति मौतपुस्तकपाठः ।
(५) मूषक इति मौतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरात् परं राजन् चान्द्रद्वयमुदाहृतम् ।
अतःपरं न शुद्धोऽभूत् यथा व्याधस्तथैव सः ॥

संवत्सरात्परं विप्रस्तु यन्त्रनिर्म्माणे पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम् ।

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अथ मनुष्यविक्रये—

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वाऽपि वैश्यं पादजमेव वा ॥
भ्रामयित्वा परं[1] विप्रस्त्वौषधादिभिरादरात् ।
विक्रयित्वा नरं पापी जीवयेद्यदि [2]मोहतः ॥
महापातकिसंज्ञः स्यान्मृत्वा नरकमश्नुते ।

लिङ्गपुराणे—

मोहयित्वौषधैर्मन्त्रैरन्यदेशादुपागतम् ।
अज्ञातकुलनामानं विक्रयेद्यदि पूर्व्वजः ॥
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा[3] ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।

नृसिंहपुराणे—

पूर्व्वजः पूर्व्वजं पापी बाहुजोरुजपादजान् ।
वशीकृत्यौषधैर्मन्त्रैर्विक्रयेद्यदि पापधीः ॥
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

---

(१) नरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) मोहयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठ ।
(३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

मुखजः पापधीर्मर्त्योराजानं वा वणिक्पतिम् ।
शूद्रं वा भ्रामयित्वा तु चौरधाट्यैर्विगर्हितैः ॥
विक्रयित्वा परस्मै तं यमलोकं स गच्छति ।
पुनर्भुवमुपागम्य सूनुरेव भवेत्पुनः ॥
विप्रोविप्रस्य विक्रीय[1] कुर्य्यादात्मविशोधनम् ।
तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गालवैः ॥
क्षत्रिये तु षडब्दं स्याद् वैश्यः[2]पादोनमाचरेत् ।
शूद्रे[3]त्वर्द्धं सङ्करे तु पादं कृत्वा विशुध्यति ॥
विप्रं यः क्षत्रियोहृत्वा विक्रयित्वा यदाऽऽ[4]धिमान् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ॥
अथवा गोसहस्रन्तु दत्त्वा शुद्धिमवाप्नु[5]यात् ।
तदर्द्धेनैव [6]शुद्धःस्यात् ऊरुजोविप्रविक्रयी ।
शूद्रोविक्रीय विप्रं तु स मौसलस्य नान्यथा ॥

सङ्करजातिर्विप्रविक्रये शूद्रोवा मौसलमर्हति । विशेषमाह गारुड़पुराणे—

---

(१) विक्रीत्वा इति क्रीतवेष्टितपुस्तकयो पाठः ।
(२) वैश्ये: पादोनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) शूद्र अर्द्धं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) यदा धिया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) शुद्धिमवाप्यते इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(६) शुद्धिःस्यात् इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

गौतम—

दिनमेकन्तु चाण्डालीं गत्वा विप्रः स्वमालयम् ।
सर्व्वेषां स्पर्शनं कृत्वा पापं मनसि [1]गूहयन् ॥
ते सर्व्वे समतां यान्ति दिनमेकमिदं ततः[2] ।
तेनैव सहसंसर्गमवाप्य गृहवासिनः ॥
कृत्वा [3]तत्साम्यमापुस्ते विचार्य्यैव प्रवर्त्तयेत् ।
मासमेकं महापापी गृहे सङ्करकृत् सदा ॥
[4]एतैर्जनैर्बहिष्कार्य्योयथा ज्ञातोमहाजनैः ।
तद्गृहस्था यदा ग्रामे ज्ञात्वा संसर्गमाप्नुयुः॥
ग्रामस्थास्ते जनाः सर्व्वे यथा[5] ज्ञाता जनैस्तथा ।
ग्रामं दग्ध्वा तु निःशेषं कृत्वा प्रायोपवेशनम् ॥
मतिर्वामरणं तेषां [6]तद्गृहस्थैर्विना सदा ।

देवीपुराणे—

गौर्य्यं [7]महाजनामङ्के ह्यग्निदाहे महाभये ।
द्विजोज्ञात्वा तु चाण्डालीं महाहत्वा तु शङ्खिनीम् ॥
चाण्डालीं तु [8]पुनर्मत्वा देहशुद्धिं यदीच्छति ।

(१) गूहयान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) यतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) तत्साम्यमापुस्ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) पुते इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(५) यथा यातोजनैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।
(६) तद्गृहस्थे विनाकृता इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(७) महाजनावङ्केऽग्निदाहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(८) पुनर्गत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तदा मनः समाधाय चापाग्रे प्रत्यहं मुदा।
स्नानेन वासमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः॥

नारदः—

(१)चाण्डालीति द्विजः पूर्व्वमज्ञात्वा कामपीड़ितः।
पश्चाज् ज्ञात्वा तु चाण्डालीं शुद्धिमिच्छन् मनस्यतः॥
रामसेतुमुपागम्य चापाग्रे प्रत्यहं शुचिः।
प्रातः स्नात्वा मासमात्रं पूर्व्वजः शुद्धिमाप्नुयात्॥

गौतमः—

द्विजः कामातुरो गच्छेदविचार्य्य जनङ्गमाम्।
पश्चाच्च (२)चाण्डालजायेति ज्ञात्वा शुद्धिपरायणः॥
रामेश्वर-धनुष्कोट्यां प्रातः स्नानाद्विशुध्यति।
मासमात्रेण राजेन्द्र नान्यथा शुद्धिरिष्यते॥

जावालिः—

(३)चाण्डालीं रूपसम्पन्नां दृष्ट्वा विप्रः सकृद्व्रजन्।
स (४)चाण्डालसमो ज्ञेयः कारीषब्रधमर्हति॥
एकस्मिन् दिवसे राजन् द्विवारं रमते द्विजः।

---

(१) चण्डालीति लेखितपुस्तकपाठः।
(२) चण्डालजाया इति लेखितपुस्तकपाठः।
(३) चण्डालीं इति लेखितपुस्तकपाठः।
(४) चण्डालसमः इति लेखितपुस्तकपाठः।

मातृगामी स विज्ञेयः राजा तं दण्डयेन्मुदा ।
शिश्नं सवृषणं छित्त्वा [1]निर्वास्योविषयाद्बहिः ॥

आतुरार्थः—

द्विजश्चाण्डालसंसर्गं ज्ञात्वा[2] क्षत्वा विचारयन् ।
मासं वा बहुमासं वा पक्षं वापि दिनत्रयम् ॥
प्रत्यक्षं [3]स्वाऽऽस्थिते ग्रामे गृहे वा मेलनं चरेत् ।
ज्ञात्वा तथैव ग्रामस्थास्ते सर्व्वे गृहवासिनः ॥
ग्रामं गृहं तदा दग्ध्वा अर्पयेयुर्नृपाय तम्[4] ।
राजा सम्यग्विचार्याऽऽथ दण्डयेत् पूर्व्ववत् क्रमात् ॥
निर्व्वास्योविषयाद्राज्ञा यावत् प्राणावधारणम्[5] ।
तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ॥
दिनत्रये तु संसर्गे ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।
चालयित्वा [6]ततोऽर्घोभिर्मृन्मयानि परित्यजेत् ॥
सर्व्वं सचेलं स्नात्वा तु चक्रधातार[7]मुत्तमम् ? ।
दशरात्रेण संसर्गं शोधयित्वा गृहादिकान् ॥

---

(१) निर्व्वास्यः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) स्नात्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) स्वास्थितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) राज्ञे तं विनिवेदयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः विनिवेदयेदित्यत्र प्रत्यवेदयत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(५) प्राणावधारणः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(६) ततोविप्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(७) चक्रधारं तदुत्तमं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ते सर्व्वे पूर्व्ववत् स्नात्वा षड़ब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
माससमात्रेण संसर्गे निवासान् शोधयेत्तदा ॥
स्नात्वा तु विधिवत्तत्था तत्र [1]कृच्छ्रशतं चरेत् ।
वर्षमात्रेण संसर्गे सहशय्याऽऽसनादिभिः ॥
दग्ध्वा गृहांश्च निःशेषान् ते सर्व्वे पतितास्तदा ।
यदा शुद्धिमभीप्सन्तस्तदा ते विप्रपुङ्गवाः ॥
पतितस्य यथाप्रोक्तं मुनिभिः सत्यवादिभिः ।
[2]तद्दै कुर्य्युस्तदा सर्व्वं नान्यथा शुद्धिमाप्नुयुः ॥

नागरखण्डे—

यदा यदा द्विजोराजन् पञ्चबाणातुरः सदा[3] ।
चाण्डालीं यदि पापात्मा रन्तुकामोगृहं व्रजेत् ॥
तया सह यदा कुर्य्यात् संसर्गं [4]लोकगर्हितम् ।
दिनत्रये स पापीयान् कारीषवधमर्हति ॥
दृशरात्रं रन्तुकामः चाण्डालीं पापरूपिणीम् ।
[5]स्वमुष्कं सहसाच्छित्त्वा दक्षिणां दिशमन्वियात् ॥
मृतः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा कुरुनन्दन ।
तद्गर्भधारणे विप्रोवर्षादूर्द्धं स पापभाक् ॥
चाण्डालसदृशः साक्षात् पितृभिः सह मज्जति ।

---

(१) शतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) तत्कर्त्तव्यं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) लोकविद्विषं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(५) स्वमुष्कं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः —

अज्ञानात् सुखजः पूर्व्वं चाण्डालीति न संस्मरन्।
रमयामास कामार्त्तः पश्चाज् ज्ञाते तु तत्कथम्॥
रेतःसेकात् द्विजः पूर्व्वं ज्ञात्वा [1]चाण्डालचेष्टया।
सचैलं स्नानमासाद्य विप्रेभ्यो [2]ज्ञापयेन्मुदा॥
तदनुग्राममवाप्याऽथ श्वापाग्रं वेगतोव्रजेत्।
प्रातः स्नात्वा मासमात्रं शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः॥
तस्योपनयनं प्रोक्तं पटगर्भविधानतः।
ज्ञात्वा द्विजस्तु चाण्डालीं सकृद्गच्छेद्दिनं मुदा॥
[3]घृतेनाऽऽलिप्तदेहः सन् कारीषवधमाचरेत्।
दिनत्रयं यदा गच्छेत् व्रीहीणां रज्जुभिस्तया॥
सर्व्वाङ्गं वेष्टयित्वा च राजा तं दाहयेत्तदा।
मासमात्रं द्विजोगच्छेद् ग्रामे संसृष्टिमाचरन्॥
राजा तन्मुष्कमाच्छिद्य निधायाऽथ तदञ्जलौ।
[4]प्रेषयेद्दक्षिणामाशां [5]तदा शुद्धिमवाप्नुयात्॥
ग्रामस्थाः पूर्व्ववद् गेहान् दग्ध्वा सर्व्वं हि पूर्व्ववत्।
तद्गर्भधारणाद्विप्रो रन्तुकामोजनङ्गमाम्॥

(१) चाण्डालचेष्टया इति लेखितपुस्तकपाठः।
(२) ज्ञापयेत् मुदा इति लेखितपुस्तकपाठः।
(३) घृतेन लिप्तदेहः इति कोतपुस्तकपाठः।
(४) प्रेषयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः।
(५) ततः शुद्धिमवाप्नुयात् इति कोतपुस्तकपाठः।

राजा भृत्यैः समानीय विचार्य्य बहुवासरैया।
शकटं तं समारोप्य [1]चाण्डालैरसिपाणिभिः॥
[2]तन्मांसं तैस्तथाच्छित्वा मुदा तं भक्षयेत्पुरे।
अटित्वा घोषयन् वार्त्तां पुरद्वारे विसर्ज्जयेत्॥
मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न दाहोनोदकक्रिया।

गौतमः—

विप्राङ्गना यदा दैवाद् रन्तुकामा जनङ्गमम्।
तस्या अपि प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः।
क्षत्रियश्चोरजोगच्छेत् विप्रस्यार्द्धं प्रकल्पयेत्॥

द्विजाङ्गनायाः शङ्कायां तदा समस्तं गर्भधारणाऽऽदिकं विचार्य्य राजा कर्णनासिके च्छेदयित्वा प्रवासयेत्। तस्या [3]न वधः स्त्रीत्वात्। तदेवाह।

जावालिः—

[4]विप्रा गत्वा यदा राजन् [5]चाण्डालं जनशङ्किता।
तदा विचार्य्याऽऽगर्भान्तं राजा तां दण्डयेन्मुदा॥

---

(१) चण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः।
(२) [illegible]: [illegible]तः स्थित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(३) [illegible]: इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः।
(४) विप्रः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः।
(५) अन्यचण्डालशङ्किनी इति लेखितपुस्तकपाठः।

नासाकर्णौ वापयित्वा निर्व्वास्या [1]पत्तनाद्वहिः ।
त्यागएव वरोराज्ञा न वधः स्त्रीषु धर्म्मतः ॥

क्षत्रियवैश्याङ्गनानां चण्डालसंसर्गश्चेत् तदा सम्यक् विचार्य्य [दण्डः कर्त्तव्यः] विप्रस्त्रीषु न कारीषवधएव ।

मनुः—

द्वयोर्नारी यदा पापे [2]श्चाण्डालैर्यदि सङ्गिनी ।
तदा सम्यग्विचार्य्याऽथ कारीषवधमाचरेत् ॥
गर्भे गर्भं तदाच्छित्वा शिशुं तं भुवि निक्षिपेत् ।
पूर्व्ववद्दाहयेत् [3]पापां न त्याज्या जनवल्लभैः ॥ इति

तस्मिन् ग्रामे राजाऽभावे तं पापिष्ठं निगलैर्बद्धा राजान्तिकं प्रेषयेयुः । विप्रैर्विप्राज्ञा कर्त्तव्या । न हिंसादिः । यज्ञोपवीतादिकं त्रुटित्वा वहिष्कार्य्यः ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पत्तनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
[ ] क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।
(२) चाण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) पापी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तमाह[1]।

देवलः

[2]चाण्डालश्च तुरुष्कश्च द्वावेतौ तुल्यपापिनौ।
तदङ्गना तथा ज्ञेया विप्रैः पापभयातुरैः॥
चाण्डालस्पर्शने राजन् सवस्त्रं स्नानमाचरेत्।
सम्भाषणे [3]द्विजैर्भाषा दर्शने भानुदर्शनम्॥
तच्छायास्पर्शनेनैव पूर्ववत् स्नानमाचरेत्।
तदुच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्रायश्चित्तमिदं चरेत्।
शिखाशिकायां लालायां श्लेष्मसङ्गे विशेषतः॥
मृद्भिः [4]प्रक्षालयेद्यत्नात् तं देशं द्विचिसंख्यया।

शिखाशिकास्पर्शने मृदा एकवारं क्षालयेत्। लालास्पर्शे द्विवारम्। श्लेष्मस्पर्शे त्रिवारम्। वदनस्पर्शने मृदेकविंशत्या क्षालयित्वा द्वादशगण्डूषैः पूतात्मा तद्दिनं समुपोष्य परेद्युः पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति। अतो दूरतएव त्याज्यः[5]। तदेवाऽऽह।

मनुः—

युगं युगद्वयञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम्।
चाण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधः[6]क्रमात्॥ इति

तदेवाह—

---

(१) आहेति कोतपुस्तके नास्ति। (२) चण्डालश्च इति वेङ्कितपुस्तकपाठः।
(३) द्विजं भाषा इति कोतपुस्तकपाठः।
(४) प्रक्षालयित्वा तु इति कोत-वेङ्कितपुस्तकपाठः।
(५) त्याज्यम् इति कोतपुस्तकपाठः।
(६) अथ क्रमात् इति कोतपुस्तकपाठः।

देवलः—

[1]शिखाशिखायामेकाग्रशालायां तु त्र्यहं स्मृतम् ।
श्वपचस्त्रे त्र्यहः प्रोक्तास्तदेव चालनाक्रमः[2] ॥
मासस्पर्शे महत्पापं [3]कृच्छ्रयेश्चैकविंशतिम् ।
तद्दोषं चालयित्वा तु [4]गण्डूषान् द्वादशाऽऽचरेत् ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

मार्कण्डेयः—

तुरुष्कींयोद्विजोगच्छेत् पञ्चवाचातुरःसकृत् ।
अज्ञानाज् ज्ञानतोवापि पूर्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

मनुरपि—

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा तुरुष्कीं योद्विजः कामातुरः सकृत् ।
गच्छेत् स शुद्धिमाप्नोति [5]चाण्डाल्यागमने यथा ॥ इति विप्रस्य तुरुष्कीगमने प्राप्ते पापि म्लेच्छादिसंमेलने सन्तद्दिन-[6]पक्ष-मास-संवत्सरगतादीन् विचार्य [7]चाण्डालीगमनोक्तप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

---

(१) शिखाशिखा स्वरेका स्यात् इति मीतपुस्तकपाठः ।
(२) चालने क्रमः इति मीतपुस्तकपाठः ।
(३) कृच्छ्रमेकैकेन विंशतिः इति मीत वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(४) गण्डूषान् द्वादशधाऽऽचरेत् इति वेष्टित-मीतपुस्तकपाठः ।
(५) चाण्डाल्याः इति वेष्टितपुस्तके पाठः ।
(६) मव इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(७) चण्डालो इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

नारदः—

पापं प्रकाशयेद्धीमान् पुण्यं सम्यग्विगूहयेत् ।

पापं यातीह नष्टत्वं तस्मात् पापं न गोपयेत् ॥

चाण्डालतुरुष्कयोरीषद्भेदोनास्ति । तस्मात् पूर्व्वोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धोभवति ।

इति हेमाद्रौ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ [1]षोड़शविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

पराशरः

> रजकश्चर्मकारश्च नटो[2]बुरुड़एवच ।
> कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः[3] ॥
> तक्षकस्तैलयन्त्री च सूत्रयन्त्री तथा ध्वजी ।
> नापितः कारुकश्चैव षोड़शैते जनङ्गमाः ॥

[4]ग्रामचाण्डाला इत्यर्थः । तत्पत्न्यश्च तद्वच ताश्चाः । विप्रैः षोड़श-विधानां पत्नीगमने पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

> रजकीं युवतीं ग्राम[5]चाण्डालीं योद्विजोरमेत् ।
> सकृदज्ञानतो राजन् स्नात्वा शुद्धिमथाऽचरेत् ॥

जावालिः—

> रजकीं ग्रामचाण्डालीं अज्ञानाद्यान्द्विजोरमेत् ।
> पञ्चवाणातुरः पश्चात् प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥

लिङ्गपुराणे—

> द्विजः कामातुरोग्राम[6]चाण्डालीं रजकाऽऽश्रयाम् ।
> अज्ञानाद्रमयित्वाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

---

(१) षोड़शविधचाण्डालगमने प्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बुरुड़ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सौचिक इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्रामे चाण्डाल इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(५) चण्डालीं इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(६) चण्डालीं इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

उभयोरेकमत्वा चेत् तत्र चान्द्रं विदुर्बुधाः।
बलात्कारेण द्विगुणं सकृदाचरणे स्मृतम्॥
रेतःसेकात् पूर्व्वमेव प्राजापत्यं विशोधनम्।

महाराजविजये—

एकस्मिन् दिवसे विप्रः सकृद्रजकनायकीं।
[1]चेटीं सेवेत यदि वा तदर्द्धं मुनिभिः स्मृतम्॥
पतिव्रता यदा सा तु तप्तकृच्छ्रशतं स्मृतम्।

नारदः—

चेटी चेद्रजकी भूप पञ्चाशत्तप्तमीरितम्।
पतिव्रता यदि भवेत् तप्तकृच्छ्रशतं विदुः॥
त्रिदिनं मासमात्रञ्च द्विजोगत्वा पतिव्रताम्।
चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं दिनत्रयगमे द्विजे॥
[2]षण्मासे चान्द्रषट्कं स्याद् वर्षादूर्द्धं पतत्यसौ।

वर्षादूर्द्धं पतितप्रायश्चित्तं रजकीगमने वेदितव्यम्॥ नाऽन्यथा [3]शुद्धोभवति। एवं सर्व्वत्र षोड़शचाण्डालस्त्रीगमनेषु [4]योजनीयमुक्तमनुक्तं वा। सर्व्वत्र गर्भधारणे कारीषवधएव। विप्राङ्गनानां रजकादिषोड़शचाण्डालसंसर्गे प्रायश्चित्तं गर्भे त्यागएव इति

---

(१) सेवेच्चेटीं यदितिचेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(२) मासे षट्कं तु चान्द्राणामिति क्रेचितपुस्तकपाठः। मासषट्केत चान्द्राणामिति क्रीतपुस्तकपाठः।
(३) शुद्धोऽभूत् इति क्रेचितपुस्तकपाठः।
(४) योजनीयानि इति क्रीत-क्रेचितपुस्तकपाठः।

सर्व्वत्र सम्बन्धः । एवं क्षत्रियवैश्ययोर्दिनादिक्रमेण प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । ब्राह्मणोवर्षमात्रं मासमात्रं वा रजकीं गत्वा यदि गृहे मेलनं कुर्य्यात् तदा तत्र गृह[1]दाहादिकं कृत्वा कुम्भस्य चालनं मृण्मयानां त्यागएव । घृतोपदेशादीनां [2]प्रकारः आचाराध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितः[3] । तदाह—

मनुः—

ब्राह्मणो मासमात्रं वा वर्षमात्रमथापिवा ।
[4]कामादुरहसि गत्वा तां कुर्य्याद्वा गृहमेलनम् ॥
कुम्भेषु चालनं कृत्वा मृण्मयानि विसर्ज्जयेत् ।
वर्षादूर्द्धं तु तं त्यक्त्वा[5]कर्त्तव्यं यथदीरितम् ॥
[6]गृहस्थानां तदादेयं प्राजापत्यं विशोधनम् ।
वर्षादूर्द्धं ततोज्ञात्वा पृथक्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पञ्चगव्येन शुद्धाः स्युर्गोमध्या यदि सङ्गताः ।
गृहे यानीह द्रव्याणि भस्मानीह विसर्ज्जयेत् ॥
अधिकेषु तदाशुद्धिर्विनिमय्य[7] स्थलान्तरम् ।

---

(१) गृहदाहिकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) प्रकार इति क्रीत-वेंकितपुस्तकयोर्नास्ति ।
(३) अभिहित इति क्रीत-वेंकितपुस्तकपाठः ।
(४) द्विजः इति क्रीत-वेंकितपुस्तकपाठः ।
(५) पूर्व्वोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(६) गृहस्था देहशुद्ध्यर्थं इति वेंकितपुस्तकपाठः । गृहस्थैर्देहशुद्ध्यर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(७) विनिमय्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

प्राजापत्यं षडब्दञ्च कृत्वा स्वस्त्ययनं चरेत्।

गर्भाधानं ततः कुर्य्यात् पटगर्भविधानतः॥

औपासनादिकं सर्व्वं कुर्य्यात् पूर्व्ववदेव हि।

एवं कृत्वा शुचिर्भूयात् मृतः पुनरिहागतः॥

अन्यथा दोषमाप्नोति मृतवत्तं परित्यजेत्।

“कृतक्रिय” इति कर्ष्ममन्त्र-षष्ठिमित्तोत्क्रान्ति तिलपात्र-सर्व्वप्रायश्चित्त-प्रेताहुति वाहकवरणानि। “अनाचार” इति सन्ध्यादिनित्य कर्म्मलोपः।

इति हेमाद्रौ मृतस्य पुनरागमन-
प्रायश्चित्तम्।

अथ देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं परलोकक्रियानन्तरं पुनरागतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

पूर्व्वं देशान्तरं गत्वा [1]भ्रमेद् भूमण्डलं पुनः ।
द्वादशाब्दे गते तस्मिन् त्यक्त्वा स्वगृहमञ्जसा ॥
कृतक्रियश्चेत् पुत्रादिः कथं शास्त्रप्रवर्त्तनम् ।
शृणुध्वं मुनयः सर्व्वे तस्य निष्कृतिमुत्तमाम् ॥

गालवः —

पूर्व्वं विप्रोषितो विप्रो द्वादशाब्दमितस्ततः ।
भ्रमन् स्वगृहमागत्य स्वपुत्रैः कृतसत्क्रियः ॥
भ्रातृपुत्रकलत्रेषु शास्त्रदृष्टिः कथं भवेत् ।

मार्कण्डेयः —

चिरकालाऽऽ[2]गतं बन्धुं हठात्तं नाऽवलोकयेत् ।
भित्त्वा कांस्यादिकं पश्येन् मध्यानयन्तरं भवेत् ॥
भित्त्वा कांस्यादिकं दृष्ट्वा तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ।
अन्यथा हानिरुदिता तयोर्वा धनसंशयः ॥

पराशरः —

द्वादशाब्दात्परं प्राप्तं [3]पुत्राद्यैः कृतसंस्कृतं ।
दृष्ट्वा कांस्यादिकं भित्त्वा पश्चात् स्वगृहमानयेत् ॥

---

(१) भ्रमन् इति क्षीतपुस्तकपाठः ।
(२) चिरकालं गतं बन्धुन् इति क्षीतपुस्तकपाठः ।
(३) भ्रातृभिरिति क्षीत-वेष्टित पुस्तकपाठः ।

स्नानमभ्यञ्च कर्त्तव्यं कारयित्वा तु [1]ततपुनः।
पुण्याहवाचनं कुर्य्यात् नान्दीश्राद्धं यथाक्रमम्॥
षटगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत्।
ब्रह्मोपदेशादारभ्य पञ्चगव्यान्तमाचरेत्॥
उशन्तस्त्वेतिमन्त्रेण स्वर्ःस्थाग्नौ विधानतः।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा गोघृतस्याऽऽहुतीः पृथक्॥
होमशेषं समाप्यैव तमग्निं त्रिः परिक्रमेत्।
पत्नीं विगुण्ठनवतीं दृष्ट्वा जप्याऽघमर्षणम्॥
ततः स्पृष्टा स्वयं गाश्च जपेत् सूक्तञ्च पौरुषम्।
उपवेश्य ततस्तान्तु मार्ज्जयेदघमर्षणैः॥
पुनर्वस्त्रान्तरं धृत्वा ध[2]वेन सहिताऽमना।
लाजहोमविधानेन हुत्वा[3] शेषं समापयेत्॥
षडब्दमभयं कृत्वा प्रत्येकं विधिपूर्व्वकं।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् ततो भुञ्जीत वाग्यतः॥
एवं कृत्वा न[4]रैः सम्यक् तस्माद् दोषात् प्रमुच्यते।
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति जायापत्योरिहाऽनयोः॥

इति देशान्तरगतस्य मरणनिश्चयेन कृतक्रियस्य पुनरागमने प्रायश्चित्तं।

---

(१) तं पुनरिति कौतपुस्तकपाठः।
(२) धेनवे इति कौतपुस्तकपाठः।
(३) कृत्वा इति कौत-लेखित पुस्तकपाठः।
(४ नरोत्तमु इति कौत-लेखित पुस्तकपाठः।

अथ सूतकाहितये मृतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवल:—

सूतकाहितये राजन् यो विप्रोऽमृतिमभ्यगात् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नाऽस्ति षड्ब्दात् कृच्छ्रसंपदात् ॥

मार्कण्डेय:—

द्वयोराशौचयोर्मध्ये विप्रो दैवान्मृतो यदा ।
तस्य शुद्धिः 'समुदिता मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥
शुद्धिं 'कुर्य्यात् षड्ब्दाख्य परिषद्विधिपूर्व्वकं ।
(जाबालिः-जातके तु षड्ब्दं स्यात् मृतकेतु द्वयं चरेत् ।
द्वयोराशौचयोर्मध्ये यस्य स्यान्मृतिनिश्चयः ।
तस्य शुद्धिः षड्ब्दाख्य कृच्छ्रादिह विनिश्चिता ॥)
जातके तु षड्ब्दं स्यान्मृतके तु द्वयं चरेत् ।
अस्थिसञ्चयनात् पूर्व्वं त्र्यब्दकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकाहितये मृतस्य प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) ब्रह्मणोक्ता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(२) कृच्छ्रात् इति बेङ्गल पुस्तकपाठः ।
(—) अयं पाठः श्रौतपुस्तके नोपलभ्यः ।

अथ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्व्वं गच्छामि निश्चित्य[1] पत्या सह हुताशनम् ।
दहनस्थानमागत्य पश्चाद् या विनिवर्त्तते ॥
तस्या लोकान्तरं नाऽस्ति पतिर्गच्छति नारकम् ।

गौतमः—

मृतं भर्त्तारमुद्दिश्य गमिष्यामि हुताशनम् ।
इति या भाषते[2] पूर्व्वं पश्चाद्भीता निवर्त्तते[3] ॥
सैव याति महादुःखं भर्त्ता नरकमश्नुते ॥

महाभारते—

तिस्रः कोट्यर्द्धकोट्यश्च रोम्णां या मानुषे स्मृताः ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥

यमः—

पूर्व्वं यामीति [4]सङ्कल्प्य पश्चाद् भीता निवर्त्तते ।
याति सा नारकं लोकं भर्त्ता भवति किल्बिषी ॥
तद्दोषपरिहारार्थं यवाग्नौ जुहुयात् क्रमात् ।

---

(१) वाचुक्त्वा इति श्रीतचैखितपुस्तकपाठः ।
(२) भाषिता इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) निवर्त्तिता इति चैखितपुस्तकपाठः ।
(४) भर्त्तारं इति श्रीत-चैखितपुस्तकपाठः ।

"शतायुश्चाहे"ति नवभि (र्दशभि) र्हुत्वा [2]शेषेणाज्येन पत्न्याः सर्व्वाङ्गं विलेपयेत् ततः शुद्धा भवति भर्त्ताऽपि शुध्यति । एवं क्षत्रियादीनाम् ।

इति हेमाद्रौ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ।

---

(२) शेषमाज्यत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना लौकिकाग्निना दहने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरं मृतं राजन् यज्वानं लौकिकाग्निना ।
दहेत् [1]तत्तु तथा भूयाद् [2]ह्यग्निभिश्च क्रिमिर्विना ॥

पराशरः—

आहिताग्नेररण्यग्नेर्देशान्तरमृतिं विना ।
लौकिकाग्नौ दहेत् [3]पुत्रस्तयोः प्रोक्ता ह्यधोगतिः ॥

मार्कण्डेयः—

सोमपं स्वाग्निमुत्सृज्य अरण्यग्नेर्विना दहेत् ।
उभयोर्नरकवास न तत्कर्मफलं लभेत् ॥

अङ्गिराः—

देशान्तरमृतं पुत्रः अरण्यग्निं विना दहेत् ।
सोमपा नरकं गच्छेत् तत्पुत्रोयात्यधोगतिम् ॥
आहिताग्निं द्विजं पुत्रः अरण्यग्निं विना दहेत् ।
यज्वा स नरकं याति तत्कर्त्ता नरकं व्रजेत् ॥

---

(१) सुता इति बेचितपुस्तकपाठः सुत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) सोऽग्निभिः इति क्रीत-बेचितपुस्तकपाठः ।
(३) पुत्रैरिति बेचितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमाह,

गौतमः—

तदस्थीनि समादाय[1] पुत्रो देशात् स्वमालयम् ।
गत्वा तं [2]धर्म्ममार्गेण प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
मथित्वा सम्यगरणिं तदुद्भवहुताशने[3] ।
प्रायश्चित्तं तु त्रिगुणं कृत्वाऽस्थीनि प्रदाहयेत् ॥
कृत्वौर्द्ध्वदैहिकं कर्म्म धर्म्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तत्पत्न्या विधवाया अप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्मृतस्य लौकिकाग्निना-
दहने प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) समादाय इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।
(२) तं धर्म्ममार्गेण इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) हुताशनं इति लेखितपुस्तकपाठः हुताशनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यदा सा गर्भिणी नारी दैवा[1]दिह विपद्यते ।
ऊर्द्ध्वं षण्मासतस्तस्याः गर्भं छिन्द्यात् शिशुं हरेत् ॥
मातुः पादप्रदेशे वा शिरोभागे तदा खनेत् ।
यदि जीवेत्तदाबालः गृहीत्वा पोषयेच्च यत्नैः ॥
यदामृतस्तदाऽऽदाय पूर्व्ववन्निक्षिपेद् भुवि ।
गर्भं सूत्याऽथ सन्धाय जुहुयादाहुतित्रयम् ॥
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ।
भर्तुर्गर्भस्य शुद्धार्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥

गौतमः—

तृतीये पञ्चमे षष्ठे मृता स्याद् गर्भिणी यदि ।
तत्र दाहे न दोषः स्यात्पात इत्यभिधीयते ॥
मासि षष्ठे शिशुः प्राणैर्युज्यते तत्र दोषभाक् ।
अतः श्मशानदेशे तु नीत्वा तां गर्भिणीं मृताम् ॥
नारी वा सधवा वापि भिन्द्यान्नाभेरधःस्थलम् ।
शिशुं हृत्वा क्षिपेद्भूमौ शिरःस्थाने प्रपादयोः ॥
पिता[2] सूत्याऽथ तं गर्भं जुहुयादाहुतित्रयम् ।
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ॥

---

(१) दैवाद्यदि इति क्वीन-बेञ्चितपुस्तकपाठः ।
(२) पिधाय सूत्या तं गर्भं इति बेञ्चितपुस्तकपाठः ।

गर्भस्य भेत्तुः[1] शुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं मनूदितम् ।
शिशुर्यदि तदा जीवेत् पोषयेद्यत्नतः शनैः ॥
यदामृतस्तदाऽऽदाय पूर्ववन्निक्षिपेद्भुवि ॥
(क्षत्रियादिस्त्रीणामप्येवम्) ।

इति हेमाद्रौ गर्भिणीमरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) छेत्तुः इति मौतपुस्तकपाठः ।
( ) अयं पाठः केषुचित्पुस्तके नास्ति ।

अथ सूतिकामरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूत्वा पुत्रं यदा नारी दशाहाभ्यन्तरे मृता ।
न तस्याः पुनरावृत्ती रक्तकुण्डाश्रहाभयात् ॥

मरीचिः —

या नारी तनयं सूत्वा यदि दैवात् प्रमीयते ।
सूतके पुनरावृत्तिर्न तस्या यममन्दिरात् ॥

गौतमः—

सूता नारी मृता पश्चाद् दशाहाभ्यन्तरे यदि ।
न तस्या यमलोकाद्वै निष्कृतिर्बहुवत्सरैः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं चत्वारश्चर्त्विजः पृथक् ।
एक एव द्विजोवाऽपि वारुणान् कलशान् क्षिपेत् ।
पूर्वादिदिक्षु सर्वत्र जलेनापूर्य यत्नतः ॥
वरुणं पूजयेत्तत्र ऋत्विगेकश्चतुर्ष्वपि ।
कलशान् पाणिभिः स्पृष्ट्वा मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥
नमकं चमकञ्चैव पुरुषसूक्तञ्च वैष्णवम् ।
पवमानानुवाकञ्च हिरण्य[1]शृङ्गमिति क्रमात् ॥
शान्तिभिर्दशभिश्चैव कलशानभिमन्त्रयेत् ।
अन्येन वाससाऽऽच्छाद्य सूतिकां कृतशौचिकाम् ॥

---

१ हिरण्य शृङ्गमिति क्रमादिति केषुचित्पुस्तकपाठः ।

मार्ज्जयेद् ऋत्विगम्भोभिः कलसस्थैः पवित्रजैः ।
आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैर्देवस्यत्वेति मार्ज्जयेत् ॥
ततः शवं वहिर्द्देशे स्थापयित्वाऽथ देशिकः ।
शतकुम्भोदकैः प्रोक्ष्य नूतनेनैव वाससा ॥
आच्छाद्य कुणपं पश्चाद् दहेदौपासनाग्निना ।

गौतमः—

तुषाग्निना दहेत् कन्यां कापालेन वटुन्तथा ।
विधुरं विधवाञ्चैव उत्पन्नेनैव दाहयेत् ॥
गृहस्थस्यैव तत्पत्नीं दहेद् गृह्याग्निना पृथक् ।
आहिताग्निश्च तत्पत्नीं वह्निभिश्च त्रिभिर्दहेत् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति गतिस्तेषां न विद्यते ।

यदि कन्यका वाऽथवा बालो वा धनिष्टादिषु मृतः तदा पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा दहेत् ।

इति हेमाद्रौ सूतिकामरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(देवलः—

रजस्वला यदा नारी मृतिम्प्रायाद्यथा सती ।
नरकं याति सा नारी रक्तकुण्डे निमज्जति ॥)

[1]गौतमः —

[2]यदा पुष्पवती नारी दैवाद्यदि विपद्यते ।
तस्या वै निष्कृतिर्नाऽस्ति रेतःकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

जाबालिः —

रजस्वला तु दैवेन दिनेषु त्रिषु यत्र हि ।
मृता तस्या गतिर्नास्ति रक्तकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

सूतिकामरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्य्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(१) देवल इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वला यदानारी-इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथाहिताग्नेर्दुर्मृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

अत्र [3]भारद्वाज सूत्रं "यद्याहिताग्निराधानं गच्छेत् सहाऽग्निहोत्रेणाऽनुव्रजेत् यावत्योग्राममर्य्यादा नद्यश्च, तावतीर्नातिहरेयुः, यद्यतिहरेयुः लौकिकाः संपद्येरन्। यदि पत्नी सीमान्तरेऽभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं न तस्य प्रायश्चित्तिः। यद्यात्मन्यरण्योर्वा समारूढेष्वग्निषु यजमानोम्रियेत पूर्व्ववदग्न्यायतनानि कल्पयित्वा यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने [4]अरण्यौ सन्निधाय मन्थति। प्रेतस्य दक्षिणपाणिमभिनिनिधाय तत्पुत्रो भ्राताऽन्योवा प्रत्यासन्नबन्धु "उपावरोहजातवेदइमं मर्त्तं स्वर्गलोकाय प्रजानन्नायुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतिश्चास्य जुषस्वस्वाहेत्य"रण्योर्वोपावरोह्य मन्थेत्। यद्यरण्योः समारूढः स्यान्निवर्त्तमानं प्रेतमन्वारम्भयित्वा इमं मन्त्रं जपेत्।"

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

---

(३) भरद्वाज इति मौतपुस्तकपाठः ।

(४) अरणी इति मौतपुस्तकपाठः ।

अथापस्मारि श्व-शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तमाह । 503

देवलः—

अपस्मारि-शुना दष्टो विप्रः स्यात् प्रलपन् सदा ।
जम्बुकेनाऽथवा दष्टः प्रलपन् पूर्व्ववन्मृतः ॥

मार्कण्डेयः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभ्रंशेन दष्टवान् ।
प्रलपन् तद्दशप्राणान्मृतोदैवात्तदा कथम् ॥

पराशरः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभ्रंशेन दंशितः ।
प्रलपन् प्रत्यहं तद्वन्मृतो यदिह दैवतः ॥
तस्य वै निष्कृति [1]दृष्टा षडब्दैः कृच्छ्रसंश्रितैः ।
विधिना दाहयेत् पश्चात् न तेन स ह दोषभाक् ॥
न तस्य दुर्मृतेर्दोषो न पिशाचोभवेत्तदा ।
विधवा-विप्रस्त्रीणां क्षत्रियादीनामेवम् ।
इति हेमाद्रौ अपस्मारि श्व शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) नास्ति इति क्रीत-केश्वितपुस्तकपाठः ।

अथ शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शुना विप्रोऽथदंशितः ।
दिवा सचैलःस्नायीत न रात्रौ स्नानमाचरेत् ॥

गौतमः--

शुना विप्रो दिवा रात्रौ दंशितस्तत्क्षणाज्जलैः ।
स्नात्वा दिवा तु शुद्धः स्यात् रात्रौ न स्नानमाचरेत् ॥

पराशरः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ विप्रः कवलितः श्वभिः ।
धर्म्मनाशस्तदा भूयाद् दिवास्नानं समाचरेत् ॥
तद्देशं क्षालयेत्तोयैरग्निसंस्पर्शनं चरेत् ।
पुनः प्रक्षाल्य तं देशं पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ॥
आचम्य शुद्धिमाप्नोति परेद्युः स्नानमाचरेत् ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धति ॥
स्त्रीबालवृद्धातुराणामेवं क्षत्रियादीनामपि एवम् ।

इति हेमाद्रौ शुनादष्टस्य प्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं गर्भाधानादिषोड़षकर्म्मातिक्रम-प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म्म च ।
नामान्नप्राशने चौलं मौञ्जी-व्रतचतुष्टयम् ॥
गोदानाख्यं स्नातकञ्च विवाहः पैतृमेधिकम्

श्रावण्होमश्च । एतत्कर्म्मातिक्रमे पृथग्भ्रष्टाः[1] कर्म्मविभ्रष्टाः शाखारण्डा[2] व्रात्यभ्रष्टाश्चतुर्विधा अपांक्तेयाः असम्भाष्याश्च ।

अत्र ।

मनुः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
येन मार्गेण वर्त्तन्ते तत्पुत्रस्तेन सञ्चरेत् ॥

गौतमः—

येनाऽस्य पितरोयाताः येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥
अन्यथा यदि वर्त्तन्ते चक्रलिङ्गादिधारिणः ।
पृथग्भ्रष्टास्तु ते ज्ञेयाः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृताः ॥

---

(१) क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

स भुवो मण्डलं सार्धं शतवर्षं द्विजैः सह ।
पालयित्वा हरेर्वेश्म गच्छेत् स्वकुलसंयुतः ॥
तच्चान्नं यो द्विजोऽश्नीत्वा बहुभिः कारणैर्विना ।
राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं लोभपरायणः ॥
स भवेद्भुवि चाण्डालस्तिलघाती त्रिजन्मसु ।
तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता[1] कृच्छ्रा[2]त्सान्तपनाच्छतात् ॥

निष्कृतिर्यागादिकर्म्म कृत्वा एकाहमुपोष्य पञ्चगव्यमेवाऽलं, न प्रायश्चित्तम् ।

तदेवाह,—

शिवधर्म्मोत्तरे,—

तिलचक्रं द्विजोऽश्नीत्वा निष्कारणतया नृप ।
स भवेत्तिलघाती च त्रिषु जन्मसु पापभाक् ॥
कृत्वा व्रतं सान्तपनं शुद्धो भवति पापतः ।
अन्यथा पापमेवाशु भुक्त्वा नरकमश्नुते ॥
कृच्छ्रं सान्तपनं नाम महापातकनाशनं ।
एतच्चरितं द्विजः कृत्वा तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ॥

सान्तपनकृच्छ्रलक्षणं कृच्छ्रप्रकरणेऽभिहितम् ।

इति हेमाद्रौ तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) निष्कृतिर्नास्ति इति श्लोतपुस्तकपाठः ।
(२) कृच्छ्रसान्तपनात् इति श्लोतपुस्तकपाठः ।

(अथेदानीं तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।)

[1]ब्रह्माण्डे,—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्पन्नो यमलोकभयातुरः ।
[2]गर्भं तिलमयं क्वाऽपि न गृह्णीयाज्जनाधिपात् ॥
तिलगर्भं द्विजो हृत्वा तिर्य्यग्योनित्वमाप्नुयात् ।
न तस्य पुनरावृत्तिस्तिर्य्यग्जन्मनो नराधिप ॥

नारदीये,—

इहलोके सुखं भुञ्जन् परलोकभयातुरः ।
त्यजेत्तिलमयं गर्भमन्यथा सूकरो भवेत् ॥

विष्णुधर्म्मे,—

निष्कारणं तिलमयं गर्भं [3]धर्त्ता द्विजो यदि ।
अनन्तं नरकं भुक्त्वा तिर्य्यग्योनित्वमाप्नुयात् ॥

देवीपुराणे,—

हृत्वा तिलमयं गर्भं पूर्व्वजः कारणं विना ।
[4]महान्तं दोषमाप्नोति सूकरो भुवि जायते ॥

तिलगर्भप्रायश्चित्तं हिरण्यगर्भप्रायश्चित्तवत्सर्व्वं कुर्य्यात् ।

इति हेमाद्रौ तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(-) अयं पाठ वेंखितपुस्तके नोपलब्धः ।
(१) ब्रह्माण्डे इति वेंखितपुस्तके नास्ति ।
(२) तिलगर्भमयंक्वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) हृत्वा इति क्रीतवेंखितपुस्तकपाठः ।
(४) महद्दोषमवाप्नोति इति क्रीतवेंखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डे—

द्विजोयः पुण्यकालेषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
राजन्या[1]दन्यतोवाऽपि लोभमोहपरायणः ॥
कनकं प्रतिगृह्णीयाद् अणुमात्रमकिञ्चनः ।
स दरिद्रोभवेत् पापी नरकाननुभूय च ॥
पुनः संसृतिमाप्नोति मृतः कर्कोटकः कृमिः ।

नारदीये—

पुण्यकालेषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
हिरण्यमणुमात्रं वा द्विजोयदि नराधिपात् ॥
प्रतिगृह्णाति स[2] पापी मृतः कर्कोटकः कृमिः ।
तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता[3] चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

भारते—

कनकं प्रतिगृह्णीयाद् द्विजोनिष्कारणान्मुने !
स महानिरयं गत्वा कृमिः कर्कटसम्भवः ॥
पश्चात्तापसमायुक्तः चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

---

(१) राजन्योवान्यतोवापि इति लेखितपुस्तकपाठः। राजतोवान्यतोवापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णन्प्रभोः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते—

ब्रह्मनाभिसमुद्भूतं [1]सुरवल्लीफलं तथा।
तद्वदाभाति सर्व्वत्र कनकं तदुदाहृतम्॥
राज्ञः[2]पापं तदा दग्धा दानकाले विशेषिजम्।
अतः प्रतिग्रहस्त्याज्यः द्विजैर्लोकिषुभिः सदा॥

कनकप्रमाणं स्तेयादिप्रकरणे द्रष्टव्यम्।

ब्रह्मवैवर्त्ते—

हिरण्यगर्भसम्भूतं कनकं यः समुद्वहेत्[3]।
पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेषु द्विजवल्लभात्॥
तस्य वै[4] निष्कृतिर्दृष्टा चान्द्रायणचतुष्टयात्।
अथवा त्रिः परिक्रम्य क्ष्मां शुध्येत् परितोनृप!॥

अणुमात्रमितिश्लोके—प्रतिग्रहे कनकस्य यावत्प्रमाणं पूर्व्वमुक्तं तावत् प्रतिग्रहे पापवाहुल्यमित्यर्थः। कनकं शुद्धसुवर्णं खदिराङ्गारवत् दीप्तियुक्तम्। दानाध्याये यावत् प्रमाणमुक्तं तावदित्यर्थः।

इति हेमाद्रौ कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

---

(१) कारवल्ली इति क्रोतचेंह्नितपुस्तकपाठः।
(२) राजपापं इति क्रोतपुस्तकपाठः।
(३) समुद्वहन् इति क्रोतचेंह्नितपुस्तकपाठः।
(४) तस्यैव इति क्रोतपुस्तकपाठः।

अथ तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुख्यो वाडुजाद्राजन् पुण्यकालेषु पर्व्वसु ।
तिलप्रतिग्रहं कृत्वा निष्कारणमथाऽधमः[1] ॥
महत्पापमवाप्नोति ब्रह्मरोगी स[2] जायते ।

ब्रह्माण्डे—

मधुकैटभयोर्युद्धे मासमेकं निरन्तरम् ।
अत्यन्तम्लानिमापन्नो हरिः स्वेदधरस्तदा ॥
स्वेदबिन्दुसमुत्पन्नास्तिलाराशीकृता[3] बभुः ।
तिलानालोक्य सहसा हरिरेवं जगाद ह ॥
युष्मान्[4] दत्त्वा तु भुक्त्वा तु हुत्वा वा जनवल्लभः ।
स सर्व्वपापनिर्मुक्तो मामकं लोकमश्नुते ॥
इत्युक्त्वा तान् गृहीत्वाऽऽदौ ददौ मुनिगणाय सः ।
मधुकैटभनामानौ हत्वा वैकुण्ठमाप्तवान् ॥
तदाऽऽरभ्य तिलास्त्वेते लोकेऽस्मिन् सञ्चरन्ति हि ।
तानेतान् मानवो[5] दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

---

(१) निष्कारणतया धनी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रजायते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राशीभवन् तदा इति लेखितपुस्तकपाठः । राशीभवंस्तदा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(४) युष्मान् दत्त्वा वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) योनरः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कण्ठदघ्नजलेवसन्।
प्रातरारभ्य-सायाह्ने फलभोजनमाचरेत्॥
तद्विष्णोरिति [1]मन्त्रेण मासमात्रेण शुध्यति।

निष्कारणतया तिलान् प्रतिगृह्य पश्चात्तापसमायुक्तः प्रातःकालमारभ्य कण्ठदघ्नजले वसन् "तद्विष्णोः परमं पद"मितिमन्त्रमुच्चरन् सायंकाले विरम्य फलाहारं कृत्वा स्थण्डिले [2]शयीत, एवं मासत्रयेण[3]शुद्धिमाप्नोति नाऽन्येन। दशमहादानमध्ये तिलदानस्य यावन्तस्तिला विहितास्तावत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं वेदितव्यं नाऽल्पस्य।

तदाऽऽह—

ब्रह्मपुराणे—

तिलप्रतिग्रहे विप्रः पश्चात्तापसमन्वितः।
प्रातः स्नात्वा नित्यकर्म्म समाप्य विधिपूर्व्वकम्॥
उदयाद्यस्तमाविश्य कण्ठदघ्नजलेवसन्।
तद्विष्णोरितिमन्त्रेण अपवासायमादरात्॥
विरम्य नियतः[4] सम्यक् फलाहारं समाचरेत्।

---

(१) इति वैष्णवा इति मौतपुस्तकपाठः।
(२) भवेत् इति वेंचितपुस्तकपाठः।
(३) मासत्रये इति वेंचितपुस्तकपाठः।
(४) निरपं इति मौतवेंचितपुस्तकपाठः।

केवले स्थण्डिले सुप्त्वा स्मरन् नारायणं विभुम् ।
माससमात्रेण शुद्धः स्यात् अशुचिर्वाऽन्य[1]थाद्विजः ॥

इति हेमाद्रौ तिलदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुरूपां सुस्तनीं सुभ्रूं सुकेशीं शूद्रयोनिजाम् ।
[2]दासीं द्विजोतु गृह्णीयात् भोगार्थं पतितोभवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सद्यः चरति पापिनः ।
विक्रयेद्यदि तां मूढश्चाण्डालत्वं तदाऽऽप्नुयात्[3] ॥

लिङ्गपुराणे—

दासीं शूद्रसमुत्पन्नां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ।
निष्कारणतया गृह्णन् विक्रीणाति रमेत वा[4] ।
चाण्डालयोनिमाविश्य वसेदाब्रह्मणः पदात् ॥

---

(१) नान्यथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) प्रतिगृह्णाद्विजोयदि इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) चाण्डालत्वमवाप्नुयादिति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) विक्रयित्वा च तां रमेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

दासीमलङ्कृतां राजन् दत्तां राजभिरादरात्।
प्रतिगृह्य द्विजोयस्तु कारणैर्बहुभिर्विना॥
रमेद्वा विक्रयेद्वाऽपि स चाण्डालोभवेत्तदा।
यावद्गङ्गा स्रजेद्दिग्धं तावच्चाण्डालजन्मता[1]॥

शिवपुराणे,—

दासीमलङ्कृतां यस्तु प्रतिगृह्णाति वै द्विजः[2]।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रधानं स [3]परित्यजेत्॥
यागं कृत्वा ऋणं [4]तीर्त्वा तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते।
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति त्रिवर्षं यावभक्षकः॥
केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत्।
एवं त्रिवर्षाच्छुध्येत अन्यदानेन शुद्धिभाक्॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

दासीमलङ्कृतां शूद्रीं निष्कारणतया द्विजः।
प्रतिगृह्य पुनः पश्चात्तापेनाऽनेन संयुतः॥
कृत्वा त्रिषवणस्नानं जप्त्वा नारायणाक्षरं।
चतुर्थकालमायाते यवभुक्स्थण्डिले [5]स्वपन्।

---

(१) चाण्डालजन्मसु इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(२) प्रतिगृह्य द्विजाधम इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।
(३) सम्परित्यजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(४) तीर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(५) शयन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।

प्रधानं सम्परित्यज्य वर्षत्रयमतन्द्रितः ।
इह लोके परत्राऽपि शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

एतत् प्रायश्चित्तं महायागाकरणे वेदितव्यं, तदा पञ्चगव्यमात्रेण शुद्धिः । तयोरभावे प्रायश्चित्तेनाऽनेन शुद्धिमाप्नोति, नाऽन्यदानैरित्यर्थः । सर्पदष्टस्य यथा विषनिवारणमेवौषधं योजनीयं नाऽन्यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डे,—

गृहं सोपस्करं राज्ञः[1] प्रतिगृह्य द्विजाधमः ।
अकृत्वा तद्व्ययं भोगाद् [2]व्यालोभवति कानने ॥

स्कान्दे,—

सोपस्करं द्विजोराजन् प्रतिगृह्यैव बाहुजात् ।
यागादिकं न कुर्य्याचेद् दन्दशूकोभवेद्वने ॥

---

(१) राज्ञा इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) व्याली इति कतिचित्पुस्तकपाठः ।
(३) वर्षपूर्वमेवं इति काशीपुस्तकपाठः ।
(४) तेन वञ्चितेनात्र मृतमेतिपाठः कतिचित्पुस्तकयोर्दृष्टः ।

सोपस्करमिति निक्षेपधान्यं पूर्वार्थम्, तेन सहितभाण्डखट्वादि कुशूलमुषलोलूखलकण्डनीदृषदुपलाखलारामकूपगोमहिष्यादिकमिन्धनादिकञ्च, गृहिणः प्रतिग्रहीतुर्वर्षपूरणं यथा[1] भवति तेन प्रकारेण सहितं गृहं निर्माय श्रोत्रियाय दत्त्वा गृहदानफलमाप्नोति, नोचेद्यावद्दत्तं तावन्मात्रमेवफलं, न ग्रहीतुरपि तावत्पापं, तदाऽऽह—

मार्कण्डेयः,—

सोपस्करं गृहं रम्यं निर्माय [2]सुदृढं प्रभुः ।
यः प्रयच्छेत् [3]पुण्यकाले श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥
सप्तजन्मसु [4]राजन् स हरेः प्रीतिकरो भवेत् ।
तद्गृहीत्वा द्विजो लोभाद् विना यागादिकं[5] वृथा ॥
व्ययं कृत्वा च मूढात्मा व्यालो भवति निर्जने ।
तद्दोषपरिहारार्थं वर्षवर्त्ती वर्षपीडितः ॥
मार्त्तण्डोदयमारभ्य क्लिन्नवासा बहिःस्थले ।
जपन् वै वारुणं सूक्तं समूर्द्धन्यस्तबाहुकः ॥
मध्याह्ने नित्यकर्माणि तथा पूर्ववदाचरेत् ।
सायङ्काले फलाहारः स्वपेद्वै स्थण्डिले व्रती ॥

---

(१) यथेति श्रौतवेश्चितपुस्तकयोर्नास्ति ।
(२) दृढवत् इति श्रौतवेश्चितपुस्तकपाठः ।
(३) पुण्यतीर्थे इति श्रौतवेश्चितपुस्तकपाठः ।
(४) राजेन्द्र इति श्रौतवेश्चितपुस्तकपाठः ।
(५) यागादिकमनर्थकं इति श्रौतवेश्चितपुस्तकपाठः ।

वर्षर्त्तुमेवं नीत्वाऽथ शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमां ।

वारुणं सूक्तं हिरण्यशृङ्गमित्यनुवाकः ।

ब्रह्माण्डे,—

सोपस्करं गृहं विप्रः प्रतिगृह्णाति चे[1]न्नृपात् ।
तस्येह[2] निष्कृतिर्नाऽस्ति सुघोरात्सर्पजन्मतः[3] ॥
वर्षर्त्तौ जलवातार्त्तः क्लिन्नवासा जितेन्द्रियः ।
न्यस्तबाहुः स्रोत्तमाङ्गे बहिरेव वसन् सदा ॥
जपन् वै वारुणं सूक्तं यावदस्तङ्गतोरविः ।
तदा विरम्य मनसा फलाहारं समाचरेत् ॥
स्थण्डिले च स्वपेद्रात्रौ कृतं पापमनुस्मरन् ।
एवं मासद्वयं नीत्वा गृहदानप्रतिग्रहात् ॥
तस्माद्दोषात् प्रमुक्तःस्या[4]दन्यथा भुजगोभवेत् ।
यागे कृत्ये वा सर्व्वस्वव्ययं कृत्वा न दोषभाक् ॥
प्रधानत्यागमथवा पशुनिक्षेपवर्ज्जितं ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न भुङ्क्ते[5] सर्पजन्म सः ॥

इति हेमाद्रौ गृहदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) प्रतिगृह्णन्नराधिपात् इति क्रीतवेंधिचितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति वेंधिचतपुस्तकपाठः ।

(३) सर्पजन्मत्वतोऽन्यप इति क्रीतपुस्तकपाठः । सर्पजन्मत्वयान्यप इति वेंधिचत-पुस्तकपाठः ।

(४) स्याद्भूदिति क्रीतवेंधिचतपुस्तकपाठः ।

(५) युङ्क्ते इति वेंधिचतपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे—

शय्यां सोपस्करां दिव्यां सच्छत्रां मुखजो द्विजः ।
पुण्यकाले पुण्यतीर्थे राज्ञो[1] गृह्णाति लोभतः ॥
तस्य मृत्युभयं प्रोक्तं षण्मासाभ्यन्तरे यमात् ।
ततः पिशाचतां याति चिरं जन्मसु गोचरः ।

स्कन्दपुराणे—

एकादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्यग्रहे द्विजः ।
पुण्यदेशे पुण्यतीर्थे शय्यां चोपस्करान्विताम् ॥
राज्ञः सम्पादयेद्यस्तु तस्य मृत्युभयं भवेत् ।
ततः पिशाचोभवति [2]गोचरत्वमवाप्यते ॥

भविष्योत्तरे—

आषाढशुक्लद्वादश्यां पुण्यतीर्थे नराधिप ।
शय्यां सोपस्करां राज्ञां द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥
[3]स खरत्वमवाप्नोति मृत्युवक्त्राद्विमोचितः ।
तस्य वै[4] निष्कृतिर्नास्ति तीर्थैर्दानशतैरपि ॥

---

(१) राज्ञां यदि च संप्रदद्यादिति श्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(२) गोचुरत्वमिति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) नखरत्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) तस्यैव इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

ब्रह्माण्डे—

शयनोत्थानद्वादश्योः[1] पुण्यकाले नदीतटे ।
सवत्सां दामसंयुक्तां शय्यां यः सम्परिग्रहेत् ॥
षण्मासान्मृत्युमाप्नोति गोघ्नत्वमवाप्यते ।
[2]तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा ब्रह्मणा लोकवर्त्तिना ॥
चतुर्भागव्ययं वाऽपि यागार्थं दक्षिणां वदन् ।
अभाव[3]सम्भवे राजन् शृणु निष्कृतिमुत्तमाम् ॥
वसन्तर्त्तौ जले स्नात्वा अश्वत्थं समुपाश्रयेत् ।
हस्तमात्रं विलिप्याऽथ गोमयेन सुवर्चसा ॥
उपविश्याऽत्र देशे वै नित्यकर्म्म समाप्य च ।
माध्याह्निकं ततः कृत्वा पुनः कर्म्म समाप्य च ॥
मौनी व्रतमुपस्थाय जपेदस्तमयावधि ।
त्रियम्बकं महामन्त्रं न्यासध्यानपुरःसरम् ॥
माध्याह्निकं समाप्याऽथ[4] पुनः कर्म्म समाचरेत् ।
सायं सन्ध्यामुपासित्वा नित्यहोमं समाप्य च ॥
फलाहारं ततः कृत्वा स्थण्डिले स्वगृहे स्वपेत् ।
ब्रह्मचर्य्यं व्रतं कुर्व्वन् कृतं पापमनुस्मरन् ॥

---

(१) द्वादश्यां इति क्रीत पुस्तकपाठः ।
(२) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) अभाव सम्भवाद् इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(४) ततः कृत्वा इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

एवं मासद्वयं नीत्वा शुद्धः स्यात्तत्परिग्रहात् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति पिशाचत्वं [1]व्रजेदिह ॥

सोपस्करामिति शय्यादोलार्थं शृङ्खलाचतुष्टयं हस्तपादनिवेशनार्थं[2] सूक्ष्मावरणवद्[3] उपवर्हणं सोत्तरच्छदञ्च । एतत् सोपस्करम् । सोपस्करं तल्पं द्विजैर्निष्कारणार्थं लोकेप्सुभिर्न प्रतिग्राह्यम् । उभयोरभावे मधुमाधवमासयोः पूर्व्वोक्तनिष्कृतिं कृत्वा तत्परिग्रहात् शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्पन्नो ब्रह्मचर्य्यपुरस्कृतः ।
समुद्वहेत् स्वकुलजां कन्यां ब्राह्मादिषु स्थिताम् ॥
तयोः प्रसूतः[4] कुलजः पितृभक्तिपरायणः ।
सन्तारेदुभयं लोकं तत्पुत्रः पुण्यवान् द्विज ! ॥

---

(१) भवेदिह इति श्रीतर्केषितपुस्तकपाठः ।
(२) निद्देशनार्थं इति श्रीतर्केषित पुस्तकपाठः ।
(३) सूक्ष्मतल्पवत् इति श्रीतर्केषितपुस्तकपाठः ।
(४) प्रसूतकुलज इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मादिषु चिषु विवाहेषु कन्याशुल्कग्रहणे न दोषः ।

तदेवाह ।

नारदीये—

ब्राह्मोदैवस्तथाचाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोमतः ॥
तेषां चयः प्रशस्ताः स्युः शेषाः[1] पञ्च विगर्हिताः ।
तस्माद् ब्राह्मादिषु ब्रह्मन् विवाहः पुण्यलोकदः ॥
एवं द्विजोयः कुरुते स्वपितृनुद्धरे[2]त्तथा ।
एतन्मुख्यतमं त्यक्त्वा यो विप्रोवासुरादिषु ॥
कन्यार्थं धनमादाय कामलोभपरायणः ।
तद्द्रव्येण विवाह्यैनां[3]जायते खलु पापभाक् ॥
रतिमात्रं सुखं तस्य सन्ततिर्दौतुरेव हि ।
तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैः सर्व्वच सर्व्वदा ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिभ्यः कन्यकाधनसंग्रहे दोषमाह ।

कूर्म्मपुराणे,—

शुल्कजोऽन्यत्र जातिभ्योविवाहार्थं धनं वहन् ।
तेनाऽपूतेन वसुना यदि कन्यां समुद्वहेत् ॥

---

(१) तेषां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) उद्धरेत् इति क्रीतके खतपुस्तकपाठः ।
(३) कन्यां वहिह इति क्रीतकेखितपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयात् तत्पुत्राः पतिताः स्मृताः[1] ।
तत्पत्नी तत्सुता राजन् वृथा यत्र धनार्ज्जनम् ॥
कलौयुगे विशेषेण स्वजातेः[2] सम्परिग्रहः ।
तत्तु मुख्यतमः प्रोक्तः कलौ नेच्छन्ति तद्बुधाः[3] ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते—(कलिवर्ज्यधर्म्मान् प्रक्रम्य)

स्वजाते[4]रन्यजातिभ्योद्विजैः कन्यापरिग्रहः ।
दत्तक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥
समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं वर्ज्जनीयं[5] कलौयुगे ॥
अतः पाणिग्रहार्थं वा नाहरेद्धनमन्यतः ।
अपत्यार्थं विवाहश्च यागार्थं धनसंग्रहः ॥
ब्राह्मण्यं परलोकार्थं ब्रह्मचर्य्यन्तु मुक्तये ।
पातिव्रत्यं कुलार्थन्तु जपः पापप्रणाशने ॥
सत्यं धर्म्मप्रतिष्ठार्थं आचारः कुलवृद्धये ।
तस्मात्कन्या परित्याज्या विप्रेणाऽन्यकुलोद्भवा ॥

---

(१) भवन् इति मौलवैखितपुस्तकपाठः ।
(२) स्वजातिः स परिग्रह इति मौलवैखितपुस्तकपाठः ।
(३) स्मरत्व इति मौलवैखितपुस्तकपाठः ।
(—) अयं पाठः मौलवैखितपुस्तकयो र्न दृष्टः ।
(४) स्वजातिरिति वैखितपुस्तकपाठः ।
(५) वर्ज्जिता इति मौलवैखितपुस्तकपाठः ।

कन्येति कन्यकार्थधनपरिग्रहः तत्परिग्रहे दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

कूर्म्मपुराणे,—

सुतजः पुण्यकालेषु पुण्यदेशेषु पर्व्वसु ।
जातिव्रयाद्धनं हृत्वा उद्वहेत्[1] सुखलिप्सया ॥
सा पत्नी तत्कुलोद्भूता तत्सन्तानन्तदिष्यते ।
तद्भर्त्ता च वयं लोके यावत्कालं प्रकीर्त्यते[2] ॥
तत्कुलं तत्पतिः पुत्राः पतिताःस्युर्न संशयः ।
तथैवं वर्ज्जयेत् पश्च विप्रोलोकपरायणः ॥
कन्यादानं नमस्कारं भोजनं सहभाषणम् ।
चामन्त्रणं ि ुः श्राद्धे स्वप्नेऽपि च न संस्मरेत् ॥
प्रायश्चित्तं यदीच्छेत पश्चात्तापसमन्वितः ।
पत्नीपुत्रान् परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

पूर्व्वं[3] यत्पतितप्रायश्चित्तमुक्तं तत्सर्व्वं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यतः ; तत्पुत्राणां तत्पत्न्याश्च प्रायश्चित्तं नेच्छन्ति । पतितप्रायश्चित्तं सम्यक् कृत्वा स्वकुले कन्यामुद्वाह्य लोकसम्मत्या व्यवहरेत्, एतत् पापं प्रकटयेत् न गूढ़येत्, तदाह ।

(१) दारार्थं कीलवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) चरेदिति च कीलवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) सर्व्वं पतितप्रायश्चित्तमिति कीलपुस्तकपाठः ।

नारदः,—

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥
तस्माद् द्विजः कुलेऽन्यत्र नाहरेद्दारसंग्रहम् ।

इति हेमाद्रौ कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कपिलां वत्ससहितां राज्ञा[1] दत्तामलङ्कृताम् ।
पुण्यकाले च पुण्यर्क्षे द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥
तस्य[2] वै जन्मवैफल्यं विपिनस्येव चन्द्रिका ।
यावन्ति धेनुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥

हरिवंशे,—

कपिलां संग्रहेद् वत्सां द्विजोलोभपरायणः ।
तद्रोमाणीह यावन्ति तावन्नरकमश्नुते ॥

---

(१) राज्ञामिति वेदिचिह्नितपुस्तकपाठः ।
(२) तस्यैव इति शोधितपुस्तकपाठः ।

मत्स्यपुराणे,—

कपिला ब्रह्मणा दत्ता लोकोपकरणादिह ।
राजा दद्याद् द्विजेभ्यश्च देहपापापनुत्तये ॥
इतीरितं तदा वाक्यं मान्धातृप्रमुखैर्नृपैः[1] ।
तां गृहीत्वा द्विजेभ्यश्च ददुः पापापमोचनीम् ॥
तदाप्रभृत्यसौ धेनुर्दातॄणां पुण्यवर्द्धिनी ।
सर्व्वथा पुण्यकालेषु स्वर्गदा धेनुरर्पिता[2] ॥

नारदीये—

कपिलां समलङ्कृत्य सवत्सां विधिपूर्व्वकम् ।
अर्चयित्वा द्विजाग्र्याय यो दद्यात् सोऽपि पुण्यभाक् ॥
तां तु यो मुख्यजो भूत्वा यतते[3] द्रव्यसंग्रहे ।
सोऽरण्ये निर्ज्जने देशे गवयो भवति ध्रुवम् ॥
[4]तस्येह निष्कृतिर्नास्ति त्रिषु जन्मसु पार्थिव ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

द्विजो गृह्णाति [5]वेहत्तां राज्ञा वत्साऩ्वितां सतीम् ।
कपिलां द्रव्यवाञ्छ्यात् स भवेत् गवयो वने ॥

---

(१) प्रमुखान्यपा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) धेनुदायिनो इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) इच्छा तद्द्रव्यसंग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(४) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(५) इत्तां पुण्यकाले इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं दृष्टा मुनिवरोत्तमैः ।
गां सवत्सां परित्यज्य तद्द्रव्यं यागपूर्त्तये ॥
व्ययं कृत्वा त्रयी वाऽपि न दोषो[1] कपिलाग्रहे ।
प्राजापत्यसहस्राणां [2]त्रयेण शुद्धिरीरिता ॥
पूर्व्वोक्तेनैव मार्गेण परिषद्विधिपूर्व्वकम् ।
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ॥
आधानी वा भवेत्[3]कुर्य्याद् दर्शपूर्णादिकाः क्रियाः ॥
न भवेत्तेन दोषोऽत्र अग्निर्दहति पातकम् ॥
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ।

तदाह—

आपस्तम्बः—

"अग्नीन् आध्यास्ये सर्व्वक्रत्वर्थमिति" वचनबलादाधानदीक्षामनुसरन् अग्निहोत्रादिकाः क्रियाः समाचरन्[4] सर्व्वपापेभ्यो मुक्तो भूया"दिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कपिलाधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) दोष इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) त्रयाणां इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) सोऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) कुर्वन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पृथिवीं भूमिपालेन दत्तां शालीक्षुसम्भवाम् ।
यागार्थमग्निहोत्रार्थं प्रतिगृह्य[1] द्विजोत्तमः ॥
तत्रोद्भवेन धान्येन आधानादिकमाचरेत् ।

आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासादिकं कुर्य्यादित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे—

ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तस्माद्[2] भुवं भूपालवल्लभात् ।
प्रतिगृह्याऽग्निहोत्रादीन् अतिथींश्चापि पूजयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बपालनस्यैव क्रतुर्वा यावती च भूः ।
समाप्तिश्च यथा कार्य्या तावतीं क्ष्मां परिग्रहेत् ॥

महाराजविजये,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिशुः ।
सत्क्रियाः क्षयमापन्ना धर्म्मोऽपक्षीयते तदा ॥
तदा प्रतिग्रहोभूमेः विप्रस्यैव न दोषभाक् ।

अशीतिवर्षादूर्द्धं वृद्धः । या नारी स्वप्नेऽपि परं न चिन्तयेत् न सम्भावयेत् पतिपादप्रक्षालनादिकं मनसाऽप्यकुत्सयन्ती प्रत्यहं

---

(१) पृथ्वीम्याह्य।द्विजोत्तमैरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्मात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

कुर्य्यात् सा साध्वी। षोड़शवर्षात् पूर्व्वं शिशुः, सत्क्रिया: अग्निष्टोमादयः, धर्म्मो नित्यस्नानादिः। तदा क्ष्मापरिग्रहो विप्रस्य न दोषः, यावत्या भुवा एतेषां परिपूरणं भवति तावद्भूमि-परिग्रहे न दोषः।

विष्णुरहस्ये,—

> पितृपत्नीसुतानाञ्च अग्निष्टोमादिकर्म्मणाम्।
> [1]संरक्षणाय राजेन्द्र न दोषः क्ष्मापरिग्रहे[2]॥
> विनाऽप्येतैर्निमित्तैर्यः पृथिवीं संग्रहेद् द्विजः।
> [3]स सभार्य्यः सपुत्रश्च नरके वासमश्नुते॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

> धान्यं प्रभूतं सुखजस्तनजातं तथाव्यये।
> [4]विक्रीय निजभोगार्थं "भवेयं धनिको" भुवि॥
> इत्यहङ्कारतश्चात्र चाण्डालत्वमवाप्नुयात्।
> निष्कृतिस्तस्य कथिता वसिष्ठेन महात्मना॥
> पादत्रयेऽब्दकृच्छ्रं स्यात् तत्त्रिगुणे त्रिधा स्मृतम्।
> बीजानां प्रस्थमात्राणां प्रसूति[5] र्य्यावती चितिः॥

---

(१) पापसंहरणे राजन् इति क्रीतपुस्तकपाठः—

(२) क्ष्मापरिग्रह इति क्रीतपुस्तकपाठः।

(३) सभार्य्यं पुत्रसहित इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।

(४) विक्रयित्वात्मभोगार्थं इतिक्रीतलेखितपुस्तकपाठः।

(५) समाप्तिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।

तस्याः प्रतिग्रहे कार्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।
'प्रसूतिर्द्रोणबीजानां पृथिवी यावती भवेत् ॥
तस्याः परिग्रहे चान्द्रं प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ।
स विप्रः शूद्रतां याति हथा भूमेः परिग्रहात् ॥

(विंशत्यादशभिर्द्रोणैर्यावती क्ष्मा महीभुजा । दत्ता तस्याग्रहेविप्रश्चान्द्रायणशतञ्चरेत् । अतोधिकाया ग्रहणे प्रायश्चित्तं न दृश्यते)

पित्रार्ज्जितं निजं क्षेत्रं राजाक्रान्तं यदा भवेत् ।
आत्मार्ज्जितं वा राजेन्द्र समाक्रान्तं नृपात्मजैः ॥
तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण पोषणम् ।
जीवनं धर्म्मसिद्धिर्वा अथवा ऋणमोचनम् ।
तावत् प्रतिग्रहे दोषो न भवेदिति निश्चितम् ॥

कूर्म्मपुराणे,—

राजाक्रान्तं जनाक्रान्तं क्षेत्रं पित्राऽर्ज्जितं यदि ।
तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण जीवनम् ॥
तावत् प्रतिग्रहेद्विप्रो 'राज्ञस्तस्मान् न दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) समाप्तिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न दृश्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तकेनोपलब्धः ।

(१) राज्ञातेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं सप्ताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं ब्रुवन् कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

तदाह,—

देवीपुराणे,—

अचलं कानकं पुण्यं[1] राज्ञः पुण्यानुवर्त्तिनः ।
द्विजो य इह गृह्णाति स[2] भजेद्वै पिशाचताम् ॥

कनकस्वरूपमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पूतेष्वष्टसु संयुक्तं शोधितं वह्नितापनात् ।
अतीव शुद्धतां याति कनकं तदुदाहृतम् ॥

पद्मपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोदत्तं[3] राजभिः पुण्यवर्त्तिभिः ।
[4]प्रतिगृह्णन् हि पुण्याहे सम्भवेत् पिशिताशनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं नदीतीरे पुण्यकालेषु राजभिः ।
दत्तं द्विजश्चेद् गृह्णीयात्[5] पिशाचः स्याद्विरूपकः ॥

---

(१) हृत्वा इति केचित्पुस्तकपाठः ।

(२) मोहात्मा इति श्रीतकेचित्पुस्तकपाठः ।

(३) हृत्वा इति श्रीतकेचित्पुस्तकपाठः ।

(४) पुण्यकालेषु इति केचित्पुस्तकपाठः ।

(५) तत्तदु द्विजोगृह्णीयादिति केचित्पुस्तकपाठः ।

(नदीषु पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्व्वसु ।
कनकाद्रिं द्विजो धृत्वा लोभान्निष्कारणं भुवि ॥
स भवेद्विन्ध्यदेशेषु—पिशाचः कामवर्ज्जितः ।)
चतुर्थांशव्ययं कृत्वा यागं वा बहुदक्षिणम् ।
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
शुद्धिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् अर्हता नित्यकर्म्मसु ।
भिक्षाटनं वरं नृणां एतस्मात् सम्परिग्रहात् ॥
संसारं वा त्यजेद्विद्वान् सन्न्यासं वा परिग्रहेत्[1] ।
एवं मुक्तिमवाप्नोति कनकाद्रिं त्यजेदतः ॥

अपरिग्रहस्य विप्रस्य शुद्धा वृत्तिः कथिता ।

उञ्छवृत्तिः शिलवृत्तिः कुम्भवृत्तिः कुशूलता ॥
चतुर्धा वृत्तयः प्रोक्ताः कनकाद्रिप्रतिग्रहात् ।

एतासां पूर्व्वोक्तानामभावे कनकाद्रिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजो यस्तु गृह्णाति कारणैर्विना[3] ।
स तु शुद्धिमवाप्नोति कृच्छ्रैरयुतसंख्यकैः[4] ॥

कृच्छ्राणि प्राजापत्यानि ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) वा परिग्रहं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा निष्कारणं सुधीः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कृच्छ्राणामयुतसंख्यया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

कनकाद्रिं द्विजोऽहृत्वा राज्ञः पुण्यागमे तथा।

जप्त्वैरयुतसंख्याकैः शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा॥ इति।

इति हेमाद्रौ कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह।

वामनपुराणे—

राजतं योऽनुगृह्णीयात् (अचलं राजवल्लभात्।

पूर्वजो भोगमोहात्मा कालपाशवशं गतः॥

तत्पापमनुभूयाऽऽशु बलाकः स भवेद्वने।

त्रिषु जन्मसु काकः) स्यात् श्वेतरोगी भवेत्ततः[1]॥

शिवपुराणे—

राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं योरजताचलम्।

विना निमित्तैर्बहुभिः[2]प्रतिगृह्णाति भोगवान्॥

(—) अयं पाठः श्रीतनुकाद्दे नास्ति।

(१) भवेत् तदा इति श्रीतनुकापाठः।

(२) प्रतिगृह्णाल्लभोगवान् इति श्रीतनुकापाठः।

शीघ्रं कालवशं गत्वा दुःखं तत्राऽनुभूय च ।
[1]बलाकः स भवेत्पश्चात् श्वेतरोगी स जायते ॥
(जन्मत्रये तु काकः स्यात् तदा मुक्तिर्न जायते ।)[2]

स्कन्दपुराणे—

राजतं प्रतिगृह्याऽङ्घ्रिं[3] प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
[4]बलाकः स भवेत्पश्चात् काकः स्यात् त्रिषु जन्मसु ॥
कथञ्चिन्मुक्तिमापन्नः श्वेतरोगी भवेत्तदा ।

एतदकृतप्रायश्चित्तपरं कृतप्रायश्चित्तस्य न [5]बलाकत्वादि

तदेवाह—

गारुड़पुराणे—

प्रायश्चित्तेन पूतस्य द्विजस्याऽस्य मृतस्य यत् ।
तस्यैव न[6] बलाकादिर्देहिकी शुद्धिरीरिता ॥
प्रायश्चित्तं पुरा कृत्वा धर्म्ममार्गोन्नमार्गतः ।

---

(१) बालक इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
२(—) इदमर्द्धं वेङ्कितपुस्तकेनास्ति ।
(३) चमर्ल प्रतिगृह्याङ्घ्री इति श्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(४) बालक इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) न बालकादि इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(६) तस्यैव इति श्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।

ततः पश्चात् पुनः कर्म्म पञ्चगव्यं पिबेत्ततः[1] ॥
एवं पूतस्य विप्रस्य पवित्रत्वं न जायते।
कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तार्द्धमत्राऽपि निष्कृतिर्ज्ञातव्या।

इति हेमाद्रौ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह।

मार्कण्डेयः—

रत्नाचलं द्विजोऽश्नाति[2] राज्ञः पुण्यागमे तु यः।
न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाद्यदाविनः।

ब्रह्माण्डे—

गङ्गातीरेऽथ गौतम्यां कृष्णवेणीनदीतटे।
श्रीशैले सङ्गमे वाऽपि भीमरथ्यानदीतटे ॥
अहोबले महाक्षेत्रे वेङ्कनाथस्य सन्निधौ।
काञ्चीस्थले वेङ्कटाद्रौ श्रीरङ्गे कुम्भकोणके[3] ॥

---

(१) अनन्तरं इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः।
(२) वन्नात् इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः।
(३) कुम्भवर्णके इति वेष्टितकाशीपुस्तकपाठः।

मथुरायां महाराज चायन्ये गन्धमादने।
योद्विजोधनलोभेन राज्ञा दत्तानिमान् गिरीन्॥
[1]गृह्णाति तस्य विप्रस्य पैशाच्यं जन्मनान्वये।
निष्कारणतया भूप निमज्जन् नरकार्णवे॥
पैशाचान्ते मर्त्यलोके[2] जायते पिटकाकृतिः॥
तेषां मध्ये तथा राजन् रत्नाचलपरिग्रहात्।
अरण्ये निर्जले देशे पिशाचोभवति ध्रुवम्॥

न्दपुराणे,—

ग्रहणे संक्रमे चैव मन्वादिषु युगादिषु।
अयने द्वितये चैव व्यतीपाते च वैधृतौ॥
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यां अमायां [3]पूर्णिमादिने।
द्वादश्यां पुण्यनक्षत्रे द्विजोलोभपरायणः॥
अचलान् राजभिर्दत्तान् [4]प्रतिगृह्य पृथक् पृथक्।
अकृत्वा [5]निष्कृतीस्तेषां तत्तत्पापविमुक्तये॥
यमस्य सदनं गत्वा अनुभूय महद्भयम्।
पिशाचो भवति क्षिप्रमरण्ये निर्जनेऽजले[6]॥

---

(१) न तृप्तिरिति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः।
(२) मनुलोके इति श्रौतपुस्तकपाठः।
(३) पौर्णिमादिने इति लेखितपुस्तकपाठः।
(४) एषु पुण्यदिनेष्विह इति लेखितपुस्तकपाठः। येषु पुण्यदिनेष्विह इति च श्रौतपुस्तक-पाठः।
(५) निष्कृतिं इति श्रौतपुस्तकपाठः।
(६) वने इति श्रौतपुस्तकपाठः।

भविष्योत्तरे,—

रजस्वलामिमां धृत्वा द्विजोनिष्कारणाद्गुणे[1]।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य मृत्वा नरकमाप्नुयात्॥
[2]पिशाचानुभवं कृत्वा जायते पिटकाकृतिः।
तस्यैव निष्कृतिरियं ब्रह्मणा परिकल्पिता॥
अरण्यं निर्जनं गत्वा शून्ये देवालये चिरम्।
कृत्वा त्रिषवणस्नानं भस्मकृष्णाजिनं वहन्॥
मौनव्रतमुपास्थाय वीरासनमुपाश्रितः।
रुद्राध्यायं जपेन्नित्यं तावत्संख्याः समाचरन्॥
यावदस्तं गतोभानुर्विरमेत्तावता जपात्।
अव्रतान्नं पयोवाऽपि अशक्तौ फलभोजनम्॥
स्वपेच्च स्थण्डिले रात्रौ द्विजस्यैतस्य निष्कृतिः।
एवं ऋतुत्रयं नीत्वा शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम्॥
अशक्तौ तद्धनस्यार्द्धं [3]व्रतार्थं व्ययमाचरेत्।
एवञ्चेन्निष्कृतिर्दृष्टा[4]रजस्वलापरिग्रहात्॥
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धोभवति निश्चितम्। इति

---

(१) दुर्मिरिति वेंकितकाशीपुस्तकपाठः।
(२) पिशाचादि भयं कृत्वा इति शीतपुस्तकपाठः।
(३) तदर्द्धमिति शीतवेंकितपुस्तकपाठः।
(४) धृत इति शीतवेंकितपुस्तकपाठः।

प्रतिग्रहलब्धधनस्य चतुर्थभागेन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः-संस्कारकाले ब्रह्मोपदेशं गायत्रीं 'गुरोः सकाशात् शुद्धिमाप्नोति, नान्यथा शुद्धिरस्तीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

धान्याचलप्रदाता यः पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।
अर्चयित्वा द्विजाग्र्याय स वै लोकाधिपोभवेत् ॥

'कूर्म्मपुराणे,—

अर्च्चिताय[3] द्विजाग्र्याय धान्याचलमनुत्तमम् ।
अर्च्चितं शास्त्रमार्गेण पुण्य[4]तीर्थेषु पर्व्वसु ॥
यो दद्यात् पृथिवीपालः स गच्छेद् विष्णुमन्दिरम् ॥

---

(१) गुरवा इति क्वचित्केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) क्वचित्पुस्तके नास्ति ।
(३) अर्च्चयित्वा इति क्वचित्पुस्तकपाठः ।
(४) कालेषु इति क्वचित्पुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे,—

धान्याचलं द्विजोमोहात् पुण्यकाल उपागते ।
प्रतिगृह्य कृपणेछात् अकृत्वा धर्म्मसंग्रहम् ॥
आरामेष्विक्षुदेशेषु पिशाचोदुर्भगोभवेत् ।
तत्राऽनुभूय नरकं पुनर्मूषिकतां[1] व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे,—

शृणु षण्मुख वक्ष्यामि धान्याचलपरिग्रहे ।
दोषं परिग्रहीतुर्वै राज्ञो धर्म्मानुवर्त्तिनः ॥
शालिक्षेत्रे वने वाऽपि आरामे इक्षुसङ्कुले ।
पिशाचोदुर्भगोनाम त्रासयन् वै जनान् बहून् ॥
महान्तं नरकं भुक्त्वा अकृत्वा धर्म्मनिष्कृतिम् ।
स भवेत् मूषिकः[2] कूलेषु जन्मसु संग्रहात् ॥

भविष्योत्तरे,—

धान्याचलं द्विजोहृत्वा द्रव्यलोभपरायणः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य स भवेत्पिशिताशनः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ।
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

---

(१) मूषकतां इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) मूषकः इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

(धान्याचलस्य महतस्तस्य निष्कृतिरीरिता ।
यागादिकं पुराऽकृत्वा कुर्य्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
पुनः संस्कारशुद्धात्मा गायत्रीं मभ्यसेद्द्विजात् ।
तां पठन् प्रयतोनित्यं वर्त्तयेद्यदि बुद्धिमान् ।
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति पापस्यैतस्य गौरवात् ॥)

विष्णुपुराणे,—

समाऽचलाः समुद्राश्च निर्म्मिताश्चक्रपाणिना ।
जनानां पापनाशाय स्मरणात्कीर्त्तनादिह ॥
तेषां प्रतिग्रहे राजन् पतितः स्याद्द्विजाधमः ।
अतस्तस्य पुनः कर्म्म मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥

पुनःकर्म्म पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(—) अत्र क्रीतपुस्तक पाठः ।
"धान्याचलं द्विजोऽहत्वा दुष्कर्मपरायणः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य च भवेत्पतिताधमः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ।
पुनःसंस्कारपूतात्मा गायत्रीमभ्यसेद्द्विजः ॥
तां पठन् प्रयतोनित्यं वर्त्तयेत् च विशुद्धिमान् ।
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति पापस्यैतस्य गौरवात् ॥

अथ तिलपर्व्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

नारदीये,—

तिलाचलः कालपुरुषस्तिलधेनुस्तिलास्तथा ।
तिलकृष्णाजिनञ्चैव शकटं सयुगं तथा ॥
एतानि विप्रवर्य्याणां महानरकदानि वै ।
निष्कारणतया राजन् प्रतिगृह्य द्विजाधमः ॥
महान्तं नरकं भुक्त्वा गत्वा स्त्रीजन्म निन्दितम्[1] ।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं यदीच्छति ॥
प्रायश्चित्तेन महता[2] पुनः संस्कारमर्हति ।

ब्रह्माण्डे,—

धनलोभेन योविप्रः समादत्ते[3] तिलाचलम् ।
सप्तजन्मसु नारी स्यात् तत्राऽपि विधवा भवेत् ॥
नार्य्येव नरकस्थानं किमन्यैर्बहुभाषितैः ।
वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीणामन्यन्न विद्यते ।
तत्राऽपि बालवैधव्यं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

---

(१) महान्तं नरकं गत्वा स्त्रीजन्म तदनन्तरमिति क्रोतपुस्तकपाठः ।
(२) महता इति क्रोतवेचितपुस्तकपाठः ।
(३) प्रतिगृह्य इति क्रोतवेचितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकालेषु वै[1] पुत्र पुण्यतीर्थेषु पर्व्वसु ।
तिलाचलं द्विजोधृत्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पश्चाद्भवति नारीत्वं सप्तजन्मसु कुत्सितम् ।
वैधव्यदुःखभाग्भूत्वा[2] पश्चात् कण्डूतिमान् भवेत् ॥
अतोद्विजन्मनः पुत्र ! धनिकस्य तिलाचलम् ।
[3]प्रतिग्रहो भवेद्विप्रोयागादिषु पराङ्मुखः ।
अजागलस्तनमिव तस्य जन्म तदा वृथा ॥

भविष्योत्तरे,—

विप्रस्तिलाचलं धृत्वा भूपालात्[4] पुण्यपर्व्वसु ।
शुद्धोयागादिकं कृत्वा अन्यथा नित्यसूतकी ॥

कूर्मपुराणे,—

यावन्तः पर्व्वता राजन् तिलराशीकृता नृभिः ।
तावन्ति पापजालानि ग्रहीतुर्नात्रसंशयः[5] ॥
अतोविप्रवराणाञ्च गर्हणं तत्परिग्रहः ।
यदोच्छेन्मनसा शुद्धिं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

---

(१) वः इति श्रौतवेर्धितपुस्तकपाठः ।
(२) वैधव्यं दुःखमाप्नोति इति श्रौतवेर्धितपुस्तकपाठः ।
(३) ज्ञात्वा प्रतिग्रहं इति श्रौतवेर्धितपुस्तकपाठः ।
(४) राजतः इति वेर्धितपुस्तकपाठः ।
(५) वर्त्तं इह न संशय इति श्रौतवेर्धितपुस्तकपाठः ।

अनुज्ञातो द्विजेन्द्राणां मनसा हरि[1]मुच्चरन्।
नद्यां समुद्रगामिन्यां प्रातःस्नात्वा यथाविधि ॥
नित्यकर्म्म समाप्याऽथ स्वगृहे देवसन्निधौ।
स्वगृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ॥
त्र्यम्बकेणैव मन्त्रेण तिलैराज्याभिमिश्रितैः।
आसायं जुहुयाद्वह्नौ तावत्संख्यां समुद्वहन् ॥
[2]विमुच्य च तदा होमं तमग्निं न त्यजेद्बुधः।
अग्नितप्तान् तिलान् भुक्त्वा[3] स्वपेद्देवगृहे मुदा ॥
परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्व्ववद्धोममाचरेत्।
यावत् प्रयुतसंख्या स्यात् तावद्धोमं समापयेत् ॥
उपोष्य रजनीमेकां पुनः संस्कारमाचरेत्।
एषा विशुद्धिरुदिता तिलानाञ्च प्रतिग्रहे ॥
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति दानैस्तीर्थाऽ[4]वगाहनैः। इति

प्रयुतं दशलक्षं, तदुक्तं—

महाभारते—

अयुतं दशसाहस्रं नियुतं लक्षमुच्यते।
प्रयुतं दशलक्षं स्यादर्ब्बुदं कोटिरुच्यते ॥ इति।

---

(१) अर्च्चयन् इति क्रीतपुस्तकपाठः।
(२) विरम्याथ तदा होमं इति क्रीत पुस्तकपाठः।
(३) जुह्वा इति लेखितपुस्तकपाठः।
(४) तीर्थां इति लेखितपुस्तकपाठः।

एतत्प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् स्वधनस्य चतुर्भागव्ययेन कुर्य्यात्, अन्यथा न निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ तिलाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सवीजजन्मिकोटाद्यैः शोधितं पुण्यपर्व्वसु ।
कार्पासं द्विजवर्य्याय योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्माण्डे—

कार्पासस्याऽचलं राजा पुण्यकेषु पर्व्वसु ।
अर्च्चितं गन्धवस्त्राद्यैः शास्त्रमार्गेण धर्म्मतः ॥
योदद्याद् द्विजवर्य्याय स मुक्तः संसृतेर्भयात् ।
तद्वीजानीह यावन्ति तावत्कालं वसेद्दिवि ॥

कूर्म्मपुराणे,—

कार्पासस्याऽचलं विप्रः प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।
सद्यः पतति पुण्यानि तस्य[1] पापानि सन्दिशेत् ॥

---

(१) कर्त्तुः इति श्रीतर्कतीर्थपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयाद् आत्मघाती नरेश्वर।
मृतः कालवशं गत्वा काकोलं नरकं व्रजेत्॥
तदन्ते भुवमासाद्य श्वेतरोगी दरिद्रकः[1]।
पत्नीपुत्रपरित्यागी दुःखितः स्यात्पुनः पुनः॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

योविप्रः पुण्यकालेषु गिरिकार्पाससंज्ञितम्।
अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः[2]प्रतिगृह्णाति भूपतेः॥
अकृत्वा स[3]व्रतं सम्यक् यमपाशवशङ्गतः।
काकोलं नरकं गत्वा श्वेतरोगी भवेद्भुवि।
अथ तद्दोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं चरेद्बुधः॥

स्कन्दपुराणे,—

कार्पासस्याचले पुत्र प्रायश्चित्तमिदं शृणु।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्राप्याऽनुज्ञां द्विजोत्तमैः॥
विपिनं निर्ज्जनं गत्वा वपनं कारयेत्ततः।
तत्र त्रिषवणस्नानं कृत्वा विष्णुपरायणः॥
नाभिमात्रजले स्थित्वा[4]प्राङ्मुखोदङ्मुखः शुचिः।
पुरुषसूक्तं जपंस्तिष्ठेद् आनक्षत्रोदयाज्जले॥

---

(१) दरिद्रवान् इति श्रीतर्कसिंचितपुस्तकयोः पाठः।
(२) प्रतिगृह्णन् राधिपात् इति श्रीतर्कसिंचितपुस्तकपाठः।
(३) तद्व्रतं इति श्रीतर्कसिंचितपुस्तकपाठः।
(४) प्राङ्मुखस्त्वदनः शुचिरिति काशीपुस्तकपाठः।

ततो विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।
मुष्टिद्वयमितान् सक्तून् भक्षयेद्दुग्धवर्ज्जितम् ॥
स्वपेन्नारायणस्याऽग्रे केवले स्थण्डिले व्रती ।
पुनः परेद्युरुत्थाय पूर्व्ववज्जपमाचरेत् ॥
यथैव पूर्व्वसंख्या यावत्कालेन साध्यते ।
तदा विरम्य पूर्व्वंद्युरुपोष्य विधिपूर्व्वकम् ॥
पुनः कर्म्म तदा कुर्य्याद् दक्षमोक्षा'जिनं विना ।
एतेनैव विशुद्धिः स्यान्नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

एतत्प्रायश्चित्ताकरणे पूर्व्ववत्स्वधनस्य चतुर्भाग'व्ययेन प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् । तेन शुद्धोभवतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणाचलं नरपतिराददात् कुरुते यदा ।
पुष्करेषु पुण्यनदीतटेषु विमलेषु च ॥

---

(१) चतुर्भागेन इति श्रीतर्कचिन्तामणिपाठः ।

तदा विप्राय दद्यात् तं ग्रमग्रीलवते स्वयम् ।
एवं हि तस्य न भूमौ पुनरात्मसमुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुरा हिमवतः पार्श्वे कन्यका काचिदप्सराः ।
सुकेशी सुदती सुभ्रूर्हसन्ती सुन्दरस्तनी ॥
विहारार्थं बहिर्गत्वा विचरन्ती ग्टहाङ्गणे ।
तदा तामवलोक्याऽथ रावणोनाम राक्षसः[1] ॥
कामातुरोमोहवशात्[2] हस्तञ्चग्राह पाणिना ।
हस्तस्पर्शनमात्रेण तस्या[3]भूत्सात्त्विकोदयः ॥
स्तम्भःप्रलापोरोमाञ्चः स्वेदोवैवर्ण्यवेपथू ।
अश्रु वैस्वर्य्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकोर्त्तिताः ॥
स्वेदोदकं तदा तस्य नदीभूत्वा[4] प्रवर्त्तते ।
तदा प्रभृत्यसौ सिन्धुर्लावणो भुवि विश्रुतः ॥
सा तदा हिमवत्पार्श्वात् प्रत्येकं सागरङ्गता ।
स्वेदरूप[5] प्रवाहेण पत्नीभावपरिष्कृता ॥
चक्रेचकार सलिलं लावण्यं लवणाम्भसि ।
तदा प्रभृत्यसौ सिन्धुरुदधौ जलसङ्गमात् ॥

---

(१) देवराट् इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
(२) तदातन्वीं इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
(३) तदा इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
(४) नदीरूपा इति वेचितपुस्तकपाठः ।
(५) स्वेदरूपा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

अत्यूषरतया राजन् लवणोदधिरीरितः ।
तेनोत्पन्नं तु लवणं दोषाधिकतया मुने ॥
न प्रतिग्रहणं तस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
लवणं चाऽणुमात्रं वा प्रतिगृह्णाति चेद्द्विजः[1] ।
तन्निष्कृतिं पराकृत्य विन्ध्यदेशे पिशाचता ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणस्याऽचलं धृत्वा राज्ञः पुण्यागमे सकृत् ।
विप्रोयदिह दुष्टात्मा यमपाशवशङ्गतः ॥
महान्तं नरकं भुक्त्वा पिशाचोभवतिध्रुवम् ।
पश्चाद्भुवमुपागम्य खेदात्क्षोजायते सदा ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते—

पूर्व्वजस्त्वचलं धृत्वा लावणं राजवल्लभात् ।
[2]पुण्यतीर्थे पुण्यदेशे पुण्यकालेषु पर्व्वसु ॥
निष्कारणतया लोभाद् यमलोकमुपागतः ।
महद्भयं तदा भुक्त्वा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥
पिशाचजन्मतामेत्य तदन्ते स्विन्न[3]देहवान् ।
अतः प्रतिग्रहस्तस्य गर्हितो लोकवर्ज्जितः ॥

---

(१) प्रतिगृह्णाद्विजोयदि इति क्वीतचेखितपुस्तकपाठः ।
(२) पुण्यतीर्थेषु पुण्यदेशेषु इति क्वीतपुस्तकपाठः ।
(३) खेददेहवान् इति क्वीतचेखितपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे,—

मुखजो बाहुजाद् धृत्वा लावणमचलं भुवि ।
पिशाचत्वं व्रजेत्[1] पश्चात् स्वेदाज्जोजायते पुनः ॥
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः[2] ॥
विप्रानुज्ञामवाप्याऽथ पश्चात्तापसमन्वितः ।
[3]स्नात्वा पुण्यनदीतोये गत्वा पर्व्वतगह्वरम् ॥
[4]कण्टकप्रचयं धृत्वा स्वमूर्द्धन्यात्मनः सदा ।
तत्र तिष्ठन् जपेदेनं सर्व्वपापप्रणुत्तये ॥
नारायणं हृदा ध्यायन् सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
आधारं सर्व्वमन्त्राणां यावदस्तं गतोरविः ॥
तदा विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।
पलद्वयप्रमाणेन पिबेद्गोदुग्धमादरात् ॥
स्वपेन्नारायणस्याऽग्रे स्थण्डिले केवले भुवः ।
ततः परेद्युरुत्थाय पूर्व्ववज्जपमा[5]चरेत् ॥
एवं ऋतुत्रयं कृत्वा नियतं विधिपूर्व्वकम् ।
रुद्राध्यायं पठेद्यद्वा उत विष्णोरनुज्ञया ॥

---

(१) भजेदिति श्रीतर्केचितपुस्तकपाठः ।
(२) कथयामि च इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) कृत्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) कण्टकं वादरं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) आदरात् इति श्रीतर्केचितपुस्तकपाठः ।

एतद्द्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
पूर्व्ववत् तच्चनस्नानं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति लवणाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, आरण्यदशमाध्यायो नारायणं, सर्व्वमन्त्राणा माकरत्वात् । एवं कृते लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

तदेवाह,—

दशाध्यायं सकृज्जप्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
अत्यशनादतिपानात् [1]तथाचोग्रात् प्रतिग्रहात् । इति ।

अत्यशनं सपिण्डीकरणश्राद्धादिषु निमित्तेष्वन्नाने भोजनमत्यशनं अतिपानं शूद्रप्रपादिषु पानमतिपानम् । उग्रप्रतिग्रहः शूद्रादिभिर्दत्तस्य[2] [3]लवणाचलादेः प्रतिग्रहः । प्रायश्चित्तपक्षे पुनः संस्कारं पूर्व्ववत् कृत्वा शुद्धोभवति नाऽन्यथेति ।

इति हेमाद्रौ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) इत्यस्येति क्रोतवेष्ठितपुस्तकपाठः ।
(२) शूद्रहस्तान्वितः इति क्रोतपुस्तकपाठः ।
(३) वज्र चोग्रात् इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

महापुण्यनदीतीरे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
ग्रहणे संक्रमे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
राज्ञा दत्तां तिलमयीं धेनुं गन्धाक्षतैर्युताम् ।
अर्चितां योद्विजोधृत्वा इतोमृत्युवशङ्गतः ॥
[1]सोऽनुभूय महाघोरां वेदनां यमनिर्म्मिताम् ।
पश्चाद् भवति पापात्मा निष्पुत्रो रोगवान् भुवि ॥

कूर्म्मपुराणे—

पुण्यतीर्थेषु[2] पुण्याहे जन्मर्क्षे जन्मसम्भवे ।
दत्तां राजभिर्गन्धाद्यैरर्च्चितां तिलरूपिणीम् ॥
योद्विजः प्रतिगृह्णाति [3]न कुर्य्यान्निष्कृतिं शुभाम् ।
तस्यैव[4]मृत्युरायाति अनुभूय महद्भयम् ॥
पश्चात्पापी महान् घोरोनिष्पुत्रो[5]रोगवान् भवेत् ।
तिलाः सन्तीह यावन्तोह्यजिने धेनुवत्सयोः ॥

---

(१) अनुभूय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(२) पुण्यकालेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) अकृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(४) तत्रैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(५) रोगवान् इति लेखितपुस्तकपाठः । रोषवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तावद्युगसहस्राणि नरके वासमश्नुते[1] ।
तस्येह नित्यकर्म्माणि चरन्ते तत्प्रतिग्रहात् ॥
तस्मात्प्रतिग्रहो धेनोर्निष्क्रारचतया नृप ।
गर्हितोमुखजानां हि तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥

लेङ्गे, —

पूर्व्वोक्तेष्वेषु पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपते: ।
धेनुं तिलमयीं विप्रो गृह्णीयाद्यदि लोभत:[2] ।
तस्य नित्यञ्च काम्यञ्च इष्टापूर्त्तादिकञ्च यत् ।
सर्व्वं [3]चरति तत्काले दानमन्त्रोचिते यथा ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवै: ।
तद्द्रव्यं सम्परित्याज्यं दक्षिणामाचमुद्दहेत्[4] ॥
आधानं वा क्रतुं वापि कृत्वा सर्व्वस्वदक्षिणम् ।
तत: शुद्धिमवाप्नोति पुन: संस्कारपूर्व्वकम् ।
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति पञ्चचान्द्रायणै[5]र्विना ॥

---

(१) पापमश्नुते इति श्रोतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) धेनुं तिलमयीं कृत्वा विप्रोलोभ्यरोगवो इति श्रोतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) तरति इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(४) कङ्कनम् इति श्रोतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(५) पञ्चचान्द्रायणं विना इति श्रोतपुस्तकपाठः ।

स्कान्दपुराणे—

दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं धेनुं तिलमयीं द्विजः ।
गृहीत्वाऽऽधानयागौ[1] च कृत्वा तत्राऽग्निमर्चयेत् ॥
प्रधानं सम्परित्यज्य न दोषस्तत्प्रतिग्रहात् ।
अथवा पञ्चभिश्चान्द्रैः[2] शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
पुनः संस्कारमात्रेण नित्यकर्मस्विहाऽर्हता ।
उभयं यः परित्यज्य[3] वर्त्तते भोगलोलुपः ॥
स मृत्वा[4] निष्प्रजोभूयात् तिलरोगीमहान् भुवि ॥

इति हेमाद्रौ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कान्दपुराणे,—

धेनुं घृतमयीं दत्तां[5] कृष्णाजिनपरिष्कृताम् ।
स्वर्चितां गन्धवस्त्राद्यैराजभिः पुष्पसङ्कुमै ॥

---

(१) अग्न्याधानञ्च यागञ्च इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) चान्द्रैः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) परित्यक्ता केवलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) तदन्ते इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(५) शुद्धां इति क्रीतपुस्तकपाठः ;

तथा परिग्रहं [1]कृत्वा द्विजोयागादिभिर्विना ।
यमलोकमुपागम्य कुम्भीपाके निमज्जति ॥
तदन्ते भुवमासाद्य दैवज्ञोजायते भुवि ।
अतोमहादोषभयात् परित्याज्या[2] द्विजन्मभिः ॥

लिङ्गपुराणे—

धेनुमेकां द्विजोराजन् अजिने घृतनिर्म्मिताम् ।
सवत्सां घृतधेनुं[3] यो निष्कारणतया वहेत्[4] ॥
कुम्भीपाके निमज्जेत्[5] पीड़ितोयमकिङ्करैः ।
तदन्ते पृथिवीमेत्य वैश्यानां कुलोद्भवः ॥
हीनजातिषु सर्व्वासु भूत्वा भूत्वा न निष्कृतिः ।
यागादिकं न कुर्य्याच्चेद्[6] एतस्माच्च विमुच्यते ॥

गारुड़पुराणे,—

कृष्णाजिनेषु पुण्येषु निर्म्मितां घृतरूपिणीम् ।
प्रदत्तां[7] राजपुरुषैर्धेनुं यो मुखजोवहेत्[8] ॥

---

(१) त्यक्त्वा इति श्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(२) परित्यागः इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) घृतधेनुंसवत्सेन इति श्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) वहत् इति लिखितपुस्तकपाठः ।
(५) निमज्ज्याच इति लेखितपुस्तकपाठः । तद्रूज्याच इति श्रीत-पुस्तकपाठः ।
(६) अकृत्वाचेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(७) पूजितां इति श्रीत-पुस्तकपाठः ।
(८) वहन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतानि कार्त्तिकव्रतानि।

उद्यापनेषु सर्व्वेषां व्रतानां पुण्यकर्मसु।
प्रतिग्टह्य विजोयस्तु वर्त्तयेदात्मपोषणम्॥
महादोषमवाप्नोति यमलोके भयङ्करे।
प्रायश्चित्तमिदं तस्य दर्शितं विप्रपुङ्गवैः॥
दीपप्रतिग्रहे चान्द्रं पराकं स्वर्णसंग्रहे।
वस्त्रे कांस्ये तथा ताम्रे प्राजापत्यं विशोधनम्।
धने जले च सृष्टे च तदर्द्धं परिकीर्त्तितम्॥

द्रव्याधिक्येऽल्पे वा पूर्व्ववत्तारतम्येन द्रष्टव्यम्

इति हेमाद्रौ कार्त्तिकमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह।

लिङ्गपुराणे—

तिलहोमश्च तद्दानं तत्स्नानं तर्पणं तथा।
तद्भुक्तिश्च तथाऽऽदानं षड्विधं पापनाशनम्॥
मार्त्तण्डोदयवेलायां स्नानं सर्व्वा¹घनाशनम्।
पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा॥

---

(१) सर्व्वैनानाशनमिति केचित्पुस्तकपाठः।

वदरीफलदानञ्च तिलपिष्टं महाफलम् ।
तथाऽन्यफलदानञ्च पूजनं शङ्करे हरौ ॥
सालग्रामशिलातीर्थं प्रत्यहं धारयेन्मुदा ।
सूर्य्यार्घ्यञ्चन्दनञ्चैव तुलसीपूजनं तथा ॥
सालग्रामशिलादानं मासमेकं निरन्तरम् ।
चन्दनं विप्रमुख्यानां तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥
गोदानं प्रत्यहं विष्णोः प्रीतये पापनाशनम् ।
तिलतण्डुलदानञ्च गुड़दानमतःपरम् ॥
सहस्रनामपठनं शिवविष्णोर्निरन्तरम् ।
वस्त्रदानं तथा माघे जम्बीरफलमेव च ॥
गोपीचन्दनदानञ्च स्नातृणां गन्धपूजनम् ।
पुस्तकस्य प्रदानञ्च पुस्तकाराधनं तथा ॥
विदुषः पूजनं पापनाशनं पुण्यदायकम् ।
चूतपल्लवपुष्पैश्च पूजनं प्रत्यहं हरेः ॥
सुवासिनीस्तथा माघे भोजयेद्विधिवन्मुदा ।
अखण्डदीपदानञ्च स्वगृहे देवसन्निधौ ॥
देवालये च राजेन्द्र दीपदानं सुबुद्धिदम् ।
चूतकोशप्रदानञ्च तथा लवणमेव च ॥
ताम्बूलदानं विप्राणामेकं वा बहुशोऽपि वा ।
मिष्टान्नदानं विप्राणां द्वयोरेकस्य वाऽपि च[1] ॥

---

(१) विप्रयोरेकस्य वा इति केचित्पुस्तकपाठः ।

तथा च किंशुकैः पुष्पैरुभयोरेव पूजनम्।

किंशुकैर्लिङ्गपूजा च तथा दानं विशेषतः॥

इति माघमासव्रतानि।

व्रतेष्वेतेषु सर्व्वेषु प्रतिगृह्णाति यो द्विजः[1]।

स गच्छेद् यमसान्निध्यं महाभीतिप्रदं नृणाम्॥

प्रायश्चित्तमिदं राजन् सर्व्वपापप्रणाशनम्।

धेनुप्रतिग्रहे विप्रस्तप्तकृच्छ्रत्रयं चरेत्॥

सुवर्णप्रतिमाग्राही प्राजापत्यद्वयं चरेत्।

ताम्रकांस्यतिलानाञ्च विकारे कृच्छ्रमाचरेत्॥

अन्ने जले च वस्त्रे च तदर्द्धं कृच्छ्रमाचरेत्।

एतेषां व्रतानामुद्यापनेषु प्रतिग्रहे प्रधानत्यागसाधनाभावे प्रायश्चित्तं वेदितव्यं नोचेत्प्रायश्चित्तमेव नास्ति।

इति हेमाद्रौ माघमासव्रतोद्यापनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

---

(१) विप्रो यः प्रतिगृह्णाति च इति श्रीतत्त्वेचिन्तपुस्तकपाठः।

अथ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रवालप्रभृया पुष्पाणामुशीराणां सुरेश्वर।
पुष्पप्रवालव्यजनं व्यजनं वेणुसम्भवम्॥
छत्रं पुष्पं तथा गन्धं पादुकाद्वयमेव वा।
दध्यन्नं फलसंयुक्तं तथा चैव गुड़ोदकम्॥
तथैव चम्पकाकोषमुशीरं शर्करां तथा।
लवङ्गमेलकञ्चैव जातीकुसुममेव च॥
कर्पूरशीतलं तोयं सैकतं जलसेकजम्।
हिमाम्बुदानं पुष्पाणां हिपटीं कुसुमाचिताम्॥
तक्रं जम्बीरनीरेण युक्तं लवणसंयुतम्।
प्रातःस्नानञ्च वैशाखे तथा माधवपूजनम्॥
वसन्तमाधवप्रीत्यै दद्युरेतानि पार्थिव।
एतेषां दानमात्रेण नरोयातीन्द्रसम्पदम्॥
ततस्तु भुवमासाद्य मण्डलाधिपतिर्भवेत्।
वैशाखे प्रत्यहं कृत्वा द्वादश्यां पूर्णिमादिने॥
सर्व्वपापविमुक्त्यर्थं कुर्य्याद्दानञ्च पर्व्वसु।
व्रतस्योद्यापनं कुर्य्याद् व्रतस्य परिपूर्त्तये॥
उद्यापनेषु सर्व्वेषु यः कुर्य्यात् तत्प्रतिग्रहम्।
स सर्व्वनरकान् भुक्त्वा पिशाचोभूयात्ततः परम्॥

धेनुप्रतिग्रहे राजन् तत्प्रधानं परित्यजेत्।
कुर्य्याच्चान्द्रायणं सम्यक् शय्यायां द्विगुणं स्मृतम्॥

पुष्पप्रवालोदरशय्यास्वेवम्।

सुवर्णे राजते धान्ये पूर्व्ववत्सुसमाहितः।
ततोऽर्द्धार्द्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं विशोधनम्॥
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न शुद्धः पूर्व्वजोऽन्यतः।
तस्मात् प्रतिग्रहस्त्याज्यः सात्त्विकेषु व्रतेष्वपि॥

इति हेमाद्रौ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्।

अथ नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह।

मार्कण्डेयपुराणे—

कदली मातुलङ्गञ्च नारिकेलफलं तथा।
खर्ज्जूरं पनसञ्चैव द्राक्षाफलमनुत्तमम्॥
चूतं कपित्थं जम्बीरं जम्बूदाडिममेव च।
वीरपूर्व्वं फलञ्चैव एरण्डकफलं तथा॥
फलानि यानि लोकेऽस्मिन् नाना नामानि पार्थिव।
यो दद्यात्तानि सर्व्वाणि रामीकृत्य फलान्नये॥

ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनार्थं विशाम्पते[1] ।
वस्त्रेण वेष्टितं राजन् दक्षिणाभिर्य्ययेच्छया ॥
हेमन्ते शैशिरे वाऽपि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
तत्फलानि द्विजोयस्तु प्रतिगृह्य धनातुरः ॥
आधानं वा तदा कार्य्यं इयं कुर्य्याद्विशेषतः[2] ।
ततोदोषात् प्रमुच्येत नाऽन्यथा पापमश्नुते ॥
तत्कर्म्मफलनाशश्च फलदानं महत्तरम् ।
तस्मात्पापविशुध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥
राशीभूतं फलं दिव्यं गृहीत्वा द्विजनायकः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य आधानं धर्म्मसाधनम् ॥
प्रधानं सम्परित्यज्य विप्रानुज्ञामवाप्य च ।
केशानां वपनं कृत्वा षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति फलबाहुल्यसंग्रहे ॥
केचिदिच्छन्ति संस्कारं नित्यकर्म्मविनाशनात् ।
यदाऽभूद्राशिसंघातः फलानां फलनाशनः ॥
नित्यकर्म्माणि नश्यन्ति तदा फलसुखेच्छया ।
ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्योगायत्रीदानमेव च ॥

एतदल्पफलप्रतिग्रहविषये न, किन्तु राशीकृतनानाफलप्रतिग्रह-कर्त्तुः, ब्रह्महत्यादिपापविनाशनार्थं दानं, तस्य पापाण्यशेषाणि

(१) द्विजर्षभ इति श्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(२) पिबीर्यात इति वेङ्कितपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मणमाविशन्ति ततः पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तचतुष्कं च, एक-द्रव्यप्रतिग्रहे त्वेवं प्राजापत्यकृच्छ्रमात्रं राशिप्रतिग्रहे प्रतिपदोक्त-प्रायश्चित्ताद्यसम्भवेऽप्युभयमनुष्ठेयम्।

इति हेमाद्रौ राशीकृतनानाफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुद्गदीपं तिलैर्दीपं[1] सधान्यं माषदीपकम्।
तथाच लावणं दीपं मक्कादीपमनन्तरम्॥
शृङ्गिबेरं तथा कन्दं हरिद्रादानमेव च।
अन्यानि सन्ति दानानि कानिचित् प्रथितानि च॥
एषु व्रतेषु पूर्वेषु व्रतोद्यापनमाचरेत्।
मोक्षदीपं महापुण्यं नरकोत्तारणं नृणाम्॥
दीपाहृते यथा राजन् परिपाका भवन्त्यधः।
गावलधान्यमाषाणां[2] दानं दद्यात द्विजातये॥

---

(१) मुद्गदीपतिलानाञ्च इति क्षीतचेखितपुस्तकपाठः।
(२) माषाणि इति चेखितपुस्तकपाठः।

पारणां तत्र कुर्व्वीत व्रती व्रतफलाप्तये ।
तत्पात्रं यो द्विजोमोहा[1]द्गृह्णाद्धान्यसमन्वितम् ॥
उद्यापने प्रगृह्णीयाद् दृष्ट[2] लोके सुखाप्तये ।
तस्यैव यमलोकः स्याद् यावदाभूतसंप्लवम् ॥
दीपपात्राणि यावन्ति सवर्त्तीनि सधान्यकम् ।
उद्यापने तु तावान् स्याद् यमलोकश्च शाश्वतः ॥

लिङ्गपुराणे—

महादीपावसानेषु तत्पात्रं यो द्विजोवहेत् ।
तस्यैव यमलोकः स्यात् शाश्वतः पुनरागमः ॥
महादीपफलं यावत् तावद्युगसहस्रकम् ।
यमलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

भविष्योत्तरे—

योद्विजोदेवतागारे महादीपव्रतेषु च ।
तत्पात्राणि प्रगृह्णीयाद् वृथा यागादिकं विना ॥
तस्यैव नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं करोम्यहम् ॥
इति सङ्कल्प्य मनसा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
गोधूलिरजसा स्नायात् तदाज्ञत्वा ऽघमर्षणम् ॥
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातस्ततःकृच्छ्रचतुष्टयम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

(१) हत्वा इति क्वचितपुस्तकपाठः ।
(२) यदा मोहात् प्रतिगृह्य इति क्वचितकेचितपुस्तकपाठः ।

मुद्गद्वीपतिलानाञ्च एकं तप्तं समाचरेत्।
तिलद्वीपे पराकः स्याल्लवणे चान्द्रभक्षणम्।
प्राजापत्यं धान्यद्वीपे पञ्चगव्यं समन्ततः॥

सर्व्वद्वीपप्रतिग्रहे पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तानन्तरं कर्त्तव्यम्।

इति हेमाद्रौ मकरसंक्रमणे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ कारणं विना स्वसतीत्यागिनः प्रायश्चित्तमाह।

लिङ्गपुराणे—

स्वसतीं यो द्विजोमोहात् त्यजेच्चेत्कारणं विना।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवाद्दते॥

कूर्म्मपुराणे—

यस्त्यजेत्कुलजां साध्वीं लोकवार्त्तापरायणः।
तस्य वै[1] निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवाद्दते॥

सतीत्यागे हेतुमाह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम्॥

---

(१) न तस्य इति केचित्पुस्तकपाठः।

अप्रियवादः साक्षात्, अभिचारः स्वदृष्टः । अप्रियाणि तु बहूनि—प्रत्यहं निष्ठुरवचनं नाऽभ्युत्थानं न च पादप्रक्षालनादिकं सर्व्वदा शठता दारिद्र्यागमनिन्दादौर्मनस्यपूर्णे भर्त्तरि न प्रीतिः एवमप्रियवचनानि च, तेषु सत्सु न सतीत्यागः कलियुगात्, कलियुगेऽभिचारः साक्षात् स्वयमेवदृष्टश्चेत् तदा त्याज्या । तदाऽह—गौतमः:—

स्वानुभूतं सुदृष्टश्चेत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।
न प्रमाणं लोकवार्त्ता जनवादोमृषा क्वचित् ॥

इति हेमाद्रौ कारणं विना स्वसतीत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अतो वार्त्ता श्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथा त्यागे प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः,—

दारव्यतिक्रमी लोके निष्कारणतया द्विजः ।
खराजिनं वहिर्लोम धृत्वा भिक्षाटनं चरेत् ॥
दारसंत्यागिनो भिक्षामिति वार्त्तां वदन् सदा ।
सप्तागाराणि भिक्षार्थं पर्य्यटेत्तद्दत्[1]वयम् ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा रघुनन्दन ।

(१) वृत्तिमिति केचित्पुस्तकपाठः ।

भर्त्तृसंत्यागेन महापातकेन विना स्त्रीणामप्येवं प्रायश्चित्तं षण्मासास्ततः शुद्धिमवाप्नोति। महापातकोपेतस्तु भर्त्ता त्याज्यएव नाऽन्यथा[1] तदाह,—

भागवते,—

दुर्वृत्तो वा दुर्भगो वा रोगी मूर्खोऽधनोऽपिवा।
स्त्रीभिः पतिर्न सन्त्याज्यो लोकेप्सुभिरपातकी॥

पातकं ब्रह्महत्यादिकं, व्यभिचारादिदोषान्[2] दृष्ट्वा तु न त्याज्यः तदाह,—

आपस्तम्बः,—

दारपरित्यागी खराजिनं बहिर्लोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्। सा वृत्तिः षण्मासान् स्त्रियाश्च भर्त्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावत्कालमिति अतो निष्कारणात् पत्नीत्यागो दोषहेतुः।

इति हेमाद्रौ वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागे प्रायश्चित्तम्।

---

(१) नाऽन्यत्र इति श्रीतकोचितपुस्तकपाठः।
(२) गुणान् इति कोचितपुस्तकपाठः।

अथाऽन्नप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सोमसूर्य्यग्रहे वाऽपि व्यतीपाते च वैधृतौ ।
संक्रमे विषुवे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
अन्नप्रतिग्रहे राजन् निष्कारणतया द्विजः ।
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव वेदनाः ॥
पुनर्भवमुपागम्य पुंस्त्व'मुक्तो हरिर्भवेत् ।

लिङ्गपुराणे,—

अन्नप्रतिग्रहे विप्रः पुण्यकालेषु पर्व्वसु ।
कारणेन विना राम यमलोकमुपागतः ॥
पश्चाद् भवति भूलोके मण्डुकः पुच्छसंयुतः ।
स चेद्विक्रयमापन्नः पातकाच्च विमुच्यते ॥

अन्नविक्रये दोषमाह

कूर्म्मपुराणे—

मेरुमन्दरपापानि सुबहुनि महान्ति च ।
रुद्रजापी हरेत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
कृत्वाऽन्नं विक्रयेद्यस्तु वृथाभोगेप्सया नृप ।
उभयोः सम्भवे तात षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
प्रतिग्रहे तदर्द्धं स्याद् विक्रये पूर्णमाचरेत् ।

---

(१) पुच्छयुक्त इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

गारुड़पुराणे—

पापानि सन्ति यानीह तावन्ति भुवि पार्थिव ।
तद्र्यापी हरेत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
तथाऽश्वं प्रतिगृह्याऽऽदौ विक्रीणाति द्विजो यदि[1] ।
तयोः पापविशुद्ध्यर्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
नो चेत्तदर्द्धं कुर्व्वीत सम्भवे पूर्णमाचरेत् ।
अश्वविक्रयिणः पापं देहमाहत्य तिष्ठति ॥
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तत्पापान्मुच्यते ध्रुवम्[2] ।

इति हेमाद्रौ अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति[3] कुटुम्बभरणाय वै ।
पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपाते च वैधृतौ ॥

---

(१) द्विजो विक्रीय तं पुनः इति क्रीतवेश्वितपुस्तकपाठः ।
(२) मुच्यतेऽधुना इति वेश्वितपुस्तकपाठः ।
(३) यो विप्रो महिषीं दत्ता इति क्रीतवेश्वितपुस्तकपाठः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं सुदारुणम्।
पश्चाद्भवति पापात्मा वायसः कृष्णवर्णवान्॥

गारुड़पुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति द्विजोमहति सङ्क्रमे।
स याति नरकं घोरमनुभूय महद्भयम्॥
पश्चाद्दांशो भवेत् पापी चौरस्त्रीभात् प्रतिग्रहे।
तस्मादेतत् परित्याज्यं महिषीग्रहणं द्विजैः॥
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेद्दोषमिमं जनः।

तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

सौवर्णमहिषीमात्मभोगार्थं प्रतिगृह्य च।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं पराकं कृच्छ्रमाचरेत्॥
विक्रये द्विगुणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् तत्तत्मन्त्रपुरःसरम्॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्म्मपुराणे—

धेनुं यः [1]प्रतिगृह्णाति निमित्तैर्बहुभिर्विना ।
पुण्यकाले पुण्यतीर्थे वस्त्रादिभिरलङ्कृताम् ॥
सवत्सां दोहसंयुक्तां मुक्ताहारोपशोभिताम् ।
ताम्रपृष्ठीं स्वर्णशृङ्गीं स्वर्णघण्टोपशोभिताम ।
सुभूषां साधुवृत्ताय धेनुं राज्ञः सुखाप्तये ।
महापापफलं भुङ्क्त्वा नरकायोपपद्यते ॥
तस्माद्धेनुस्तु न ग्राह्या द्विजैरध्यात्मवेदिभिः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु यो धेनुं समभ्यर्च्य द्विजातये ।
दद्यादीश्वरतुष्ट्यर्थं स वै नारायणः स्मृतः ॥
धेनवो ब्रह्मणा सृष्टा यज्ञार्थं यागसाधनाः ।
महापातकहारिण्यः पुण्यकार्य्यफलप्रदाः ॥
विप्राधानाः सदा सर्व्वा धेनवो लोकपूजिताः ।
ताः [2]प्रगृह्णाति योविप्रो द्रव्यार्थी पापसंग्रही ॥
नरके नियतिस्तस्य धेनुरोमाणि सन्ति हि ।

अतः प्रायश्चित्तमाह—

---

(१) पूर्व्वोक्तो ग्रहणात् इति श्रीतत्त्वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रगृह्य द्विजो वस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नागरखण्डे —

धेनुप्रतिग्रहीता यः पुण्यकालेषु पर्व्वसु ।
होमार्थमभिषेकार्थं न तेन स ह दोषभाक् ॥
उभयोरप्यभावे च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
उभयोर्यदि संप्राप्तिः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा[1] रघुनन्दन ।

उभयमुखीधेनुप्रतिग्रहवत् दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमुक्तं अन्यत्र च प्रायश्चित्तबाहुल्यं दोषाधिक्यात् ।

इति हेमाद्रौ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सन्न्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे नागरखण्डे —

सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्म्मार्थत्यागिनो यतेः ।
परब्रह्मणि सक्तस्य निस्पृहस्येह वस्तुषु ॥
तस्य प्रतिग्रहं यस्तु द्विजो लोभपरायणः ।
[2]कुर्य्यात् तस्माद्दाऽप्याजीवेत् स वृथा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

---

(१) अन्यत्र इति श्रीतर्कचिन्तपुस्तकपाठः ।
(२) जाता इति श्रीतर्कचिन्तपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

परब्रह्मणि निष्ठस्य सर्व्ववस्त्वप्रसङ्गिनः।
सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्म्मार्थत्यागिनो यतः॥
शुश्रूषयाऽपि राजेन्द्र सुवार्त्ताभिर्द्विजोयदि।
अन्नमात्रं [1]प्रगृह्णाति न तस्येह परा गतिः।
प्रतिगृह्य यदा जीवेत् स्याद् वृथा जन्म तस्य हि॥

महाभारते—

अन्नं वा शाकमात्रं वा रूपकं वस्त्रमेव वा।
प्रगृह्णाति द्विजो यस्तु स पापी नरकं व्रजेत्॥
तस्य दोषस्य नाशार्थं प्राजापत्यं तु कथ्यते।
अतः परं तु चान्द्रं स्याद् अन्नमात्रे ह्युपोषणम्।
परेद्युः पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्॥

स्त्रीणामप्येवम्—

इति हेमाद्रौ सन्न्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

---

(१) रूपकं वा इति केचित्पुस्तकपाठः।

अथ पतितस्य यतेः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्नानादिनित्यकर्म्माणि ब्रह्मविद्यामथापि वा ।
दण्डादीन् वा परित्यज्य प्रवर्त्तेत यदा यतिः ॥
नानागृहेषु भिक्षान्नव्यवहारेषु वत्सलः ।
ग्रामार्थं शिष्यरक्षार्थं धनार्ज्जनपरायणः ॥
[1]परिव्राट् पतितः स स्यात् न तं सम्भाषयेत् क्वचित् ।
नमस्कारं न कुर्व्वीत यदि कुर्य्यात् स पातकी ॥

गौतमः—

दण्डहीनो वृथा दण्डी धृत्वा काषायमात्रकम् ।
पत्तने वर्त्तयन् पापी व्यवहारपुरःसरः ॥
शिष्यसम्पादनार्थाय धनार्ज्जनपरायणः ।
प्रणवं सम्परित्यज्य छत्रोपानहधृग्यतिः ॥
स विप्रैर्न नमस्कार्य्यः न भिक्षापात्रतां व्रजेत्[2] ।
मायावी स तु दुष्टात्मा नववेषोद्वयो यतिः ॥

पराशरः—

भयदानं गृहस्थाय ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे ।
यतये काञ्चनं दत्त्वा तद्दाता नरकं व्रजेत् ॥

---

(१) परित्यज्य इति केषुचित्पुस्तकपाठः ।
(२) न भिक्षादानपात्रताम् इति कौतकेषुचित्पुस्तकपाठः ।

सुरापूरितभाण्डस्य पटहस्य संपूरितः ।
धर्म्महीनस्तु सन्न्यासी त्रयस्त्वेते वृथा स्मृताः[1] ॥
एकरात्रं यतिस्त्यक्त्वा स्वधर्म्मान् वर्त्तयेद्यदि ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इहलोके परत्र च ॥
तस्मात् यतेर्द्विजोयस्तु प्रतिग्रह्य धनादिकम् ।
जीवेद्यदिह पापात्मा चान्द्रं तस्य विशुद्धये ॥
द्रव्यप्रतिग्रहे चान्द्रं कार्यं वाऽन्यस्य संग्रहे ॥
चैलप्रतिग्रहे तात महाचान्द्रमुदीरितम् ।
वस्त्रादिसंग्रहे विप्रोमहासान्तपनं चरेत् ॥

जौचामिवम्—

इति हेमाद्रौ पतितयतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मठपतेः सन्न्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सर्व्वसङ्गपरित्यागी यतिर्यदि मठाधिपः ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति चाण्डालाज्जनगर्हितात् ॥

---

(१) वृथा वृथा इति शीतलेचितपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

यति र्यस्तु महाराज सर्व्वसङ्गापरिग्रहः ।
भोगासक्तोयदालोके चाधिपत्यं करोति च ॥
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात् सुदारुणात् ।
तदन्ते भुवमासाद्य दीनाकीर्णो भवेन्महान् ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति गीतावाक्यस्य नाऽत्र विरोधः शङ्काः, कुले भवति धीमतामिति तु योगभ्रष्टस्य उक्तं मठपतेर्यतेश्चाण्डालजन्मैव । तदाह—

अङ्गिराः—

सर्व्वसङ्गविहीनस्य यते र्भवति माठकम् ।
तस्य वै जन्मनास्तीह चण्डालात् कुलगर्हितात् ॥
तस्माद् यतेर्द्विजो यस्तु प्रतिग्रहपरायणः ।
तस्यवै निष्कृतिरियं षडब्दं विधिपूर्व्वकम् ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ।

स्त्रीणामप्येवम् । चेलवस्त्रादिसंसर्गे पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मठाधिपतिसन्न्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पापपुरुषस्य प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवल:—

मनुजानां नाभिरन्ध्राद् अधोभागे षडङ्गुले ।
आश्रित्य तत्र पापीयान् पुरुषो वर्त्तते सदा ॥

मार्कण्डेय:—

नृणां कुक्षेरधोभागे नाभिदेशे षडङ्गुले ।
पापाख्यः पुरुषः सम्यग् आश्रित्य हृदि वर्त्तते[1] ।

गौतम:—

नृणां नाभेरधोभागे पापपुरुषः सदा वसन् ।
पापानि वर्द्धयन् धर्म्मं भक्षयन् सर्व्वमङ्गलम् ॥
तस्यैव नाशकरं दानं दद्यात् सुखाप्तये ।
तद्दानं ब्राह्मणो धृत्वा तदा यायात् पिशाचताम् ॥

मरीचि:—

पापपुरुषं द्विजो धृत्वा तदा भूयात् पिशाचक:[2] ।
तद्दोषपरिहारार्थं तत: स्नात्वा यथाविधि ॥
नाभिमात्रजले स्थित्वा पिधायाऽऽर्द्रेण वाससा ।
पुरुषसूक्तं जपेत् पश्चात् यदा मन्दायते रवि: ॥

---

(१) वर्द्धयन् इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) पिशाचताम् इति श्रीतकेचित्पुस्तकपाठः ।

धृत्वा वै तावतीं संख्यां मनसा प्रत्यहं मुदा।
वन्याहारं तथा कुर्य्यात् फलाहारमथापि वा॥
स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन्।
परेद्युः पूर्व्ववत्कृत्वा मासमात्रेण शुध्यति॥
अयुत जपसंख्या स्यात् पुनः संस्कारतः शुचिः।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् पापादस्मात् प्रमुच्यते॥

इति हेमाद्रौ पापपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्।

अथ पतितप्रायश्चित्तमाह।

देवलः—

पतितस्तु द्विधाप्रोक्तो महापातकसङ्गवान्।
नित्यकर्म्मपरित्यागी द्वितीयः सन्निरूप्यते।

पूर्व्वस्य महापातकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं द्वितीयस्य तु विशेषमाह।

देवलः—

नित्यकर्म्मपरित्यागात् नानायोनिनिवेशनात्।
गीतवाद्यानुरागाच्च कुण्डगोलकसङ्गमात्॥
देवद्विजविरोधाच्च नानास्वन्नादिभोजनात्।
अरण्यायुधयुद्धेन मल्लयुद्धेन वारतः॥

द्यूतासक्तः सदाकोपी हास्यवीणाविनोदवान्।
गन्धताम्बूलवस्त्राद्यै र्देवादीनामनर्पितैः॥
विटगायकसंयुक्तः पतितोऽसौ[1] द्वितीयकः।
महापातकसंसर्गात् महापतित उच्यते॥

तस्य महापतितस्य मरणान्ता निष्कृतिः क्वचित्तु दयया मुनिभि-र्दशयुतगोदानैर्निष्कृतिरुक्ता कर्म्मभ्रष्टस्य पतितस्य तु प्रायश्चित्त-माह।

मरीचिः—

पूर्व्वोक्तलक्षणैर्युक्तः पतितः कर्म्महीनवान्।
पश्चात्तापसमायुक्तः [2]कुर्य्यात् कार्य्यं विशुद्धये॥
त्रिदिने तु पराकः स्यात् पक्षे तप्तं विधीयते।
मासे चान्द्रं ततः पश्चाद् वर्षादूर्द्ध्वं न निष्कृतिः॥
असौ पर्व्वतवत्युक्तः सर्व्वथा वर्ज्यते जनैः।
कर्म्मभ्रंशस्य नास्तीह वर्षादूर्द्ध्वं सताङ्गतिः॥

यत्र यत्र धर्म्मशास्त्रेषु पतितप्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्रापीदमेव योज-नीयं पञ्चमहापातकसंसर्गी महापतितो मरणान्तप्रायश्चित्ती अयन्तु दोषबाहुल्यादपि अनुपदोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-माप्नोति।

इति हेमाद्रौ कर्म्मभ्रंशपतितस्य प्रायश्चित्तम्।

---

(१) पतितो वा द्वितीयक इति केचित्पुस्तकपाठः।
(२) प्राजापत्यमिति कोतकेचित्पुस्तकपाठः।

अथेदानीं रहस्यकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

'सयाति नरकं घोरं मत्सरादूद्रव्यलोभतः ।
यो विप्रो ब्राह्मणं हन्ति रज्जुदण्डादिपीड़नैः ॥

मार्कण्डेयः—

अरण्ये स्वगृहे यत्नात् कण्ठनिष्पीड़नादिभिः ।
हन्याद् विप्रं द्विजोयस्तु 'स महानरकं व्रजेत् ॥

रहसि कृतं पापं दशधाथ चतुर्धा च प्रकटितं भवति । तदाह—

मनुः—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मश्च जानन्ति नरस्य वृत्तम् ॥

तथाच श्रुतिः "भूतान्याक्रोशन् ब्रह्महन्निति अतो रहसि पापं न कारयेत्" ।

गालवः—

रहः पापं न कुर्व्वीत कर्म्मणा मनसा गिरा ।
यदि कुर्य्याद्विमोहेन प्रकाशाद् द्विगुणं भवेत् ॥
तस्यैवनिष्कृतिर्नास्ति जन्मभिर्बहुभिर्नृप ।

---

(१) अरण्ये स्वग्रहे राजन् इति श्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(२) महात्मा इति वेङ्कितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

पूर्व्वजो रहसि स्थाने विप्रं हन्याद्धनातुरः ।
अथवा मत्सराक्रान्तस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापं द्विजानां नाऽस्ति नारद ।
पापराड् ब्रह्महत्यैव यक्ष्मरोगो यथा रुजाम्[1] ॥
कृच्छ्रराजस्तु वेश्या स्यात् तुला स्यात् दानराट् तथा ।
अतोरहसि विप्रस्य न कुर्य्यात् हिंसनं बुधः ॥

पराशरः—

रहसि द्विजहत्या या सर्व्वेषां कुलनाशिनी ।
आत्मनश्च महत्पापं कलिपुरुषस्य नाशिनी ॥
उभयोर्लोकयोर्हन्ति सर्व्वपापविवर्द्धिनी ।

तत्प्रायश्चित्तमाह—

देवलः—

विप्रहत्यां रहः कृत्वा पश्चात्तापपरायणः ।
तटाकं वा ह्रदं गत्वा प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥
मनसा नित्यकर्म्माणि अर्घ्यदानं समन्त्रकम् ।
कृत्वा जलमुपागम्य कण्ठदघ्नजले वसन् ॥
आर्द्रेण वाससाऽऽच्छाद्य मूर्द्धानं स्वेन पाणिना ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि जपन्नारायणात्मकम् ॥

सहस्रशीर्षमित्यनुवाकः ।

---

(१) यक्ष्मरोगश्च रोगिणाम् इति केचित्पुस्तकपाठः ।

प्रत्यहं यावती संख्या मनसा तां निधाय वै ।
जपेदस्तं यदा भानुस्तावत् पर्य्यन्तमाचरेत् ॥
तत्तीरे च कुटीं[1] कृत्वा नारायणपरायणः ।
प्रत्यहं कवलं भुञ्जन् नारायणनिवेदितम् ॥
स्वपेच्च स्थण्डिले तत्र ग्रामग्रामसमीपतः ।
पुनः प्रभाते विमले पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥
एवं ऋतुत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्व्वकम् ।
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तन्मध्ये म्रियते शुचिः ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति क्षयरोगी भवेद्भुवि ।
तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति जन्मजन्मनि भूमिप ॥

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतसुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहसि ब्राह्मणः पीत्वा मद्यमेकादशं स्नुतः[2] ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

---

(१) चित्वरं इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) नदि इति श्रीतकेचित्पुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

मद्यमेकादशं प्रोक्तं गौड़ीत्यादि [1]महाभयम्।
तेषां मध्ये द्विजोमोहाद् रहस्येकं पिबेद्यदि॥
तस्येह निष्कृतिर्दृष्टा [2]मरणान्ता न चाऽन्यथा।
रहस्येतानि मद्यानि घ्रात्वा पीत्वा पतेद्विजः॥

पतेत् [3]प्रायश्चित्ती भवेदिति—

महाभारते—

शृणु धर्मज यत्नेन मद्यं रहसि यः पिबेत्।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तं विना[4] नृप!॥

भविष्योत्तरे—

खण्डे पद्मेऽरण्ये मद्यमेकादशं स्मृतम्।
तन्मध्ये ब्राह्मणो यस्तु रहस्येकं पिबेद्यदि।
सद्यः पतति दुष्टात्मा मरणान्तं न निष्कृतिः॥

जावालिः—

गौड़ी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।
तालजन्तिलजञ्चैव खार्जूरं नारिकेलजम्॥
द्राक्षाजं पानसञ्चैव मैरेयं च लवङ्गजम्।
मद्यमेकादशं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥

---

(१) महद्भयं इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः।
(२) मरणान्तं इति वेचितपुस्तकपाठः।
(३) प्रायश्चित्ती भवेदिति पाठः श्रीतवेचितपुस्तकयोर्न दृष्टः।
(४) नृपा इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः।

एतेषां यः पिवेदेकं रहसि द्विजनायकः ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्ताद्दिना नृप ॥
कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः शास्त्रवर्त्मसु ।
अरण्ये निर्जने देशे स्नानं कृत्वा यथाविधि ॥
सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पूर्व्ववन्मनसा चरेत् ।
नवं कुटीरमासाद्य स्थण्डिलेऽग्नौ विधानतः ॥
कूश्माण्डैर्जुहुयाद्वह्नौ यावदस्तं गतो रविः ।
तावच्चिरस्य तां होमसंख्यां मनसि धारयन् ॥
अव्रतश्चोपयः पीत्वा स्वपेद्देवसमीपतः ।
ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥
एवं ऋतुचयं कृत्वा पुनः कर्म्म ततः परम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नोचेद्दोषोभवत्यथ ॥
अथवा राजदण्डेन [1]मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

ऋतुचयेऽयुतकूश्माण्डहोमस्तदर्द्धं गणहोमः ऋतुत्रयावसाने पुनः संस्कारः, पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतसुरापानप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) कृत्वा इति शोतकेचिन्ह्रतपुस्तकपाठः ।

अथ रहस्यकृतसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहोमुषित्वा पारक्यं सुवर्णं मुनिपुङ्गव ! ।
राज्ञा शिक्षा प्रकर्त्तव्याऽऽमरणान्तं द्विजोत्तम ॥

मरीचिः—

योऽहरेद् रहसि स्वर्णं पारक्यं मुखजः सकृत् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकादिना क्वचित्[१] ॥

हारीतः—

पारक्यं रहसि स्वर्णं द्विजो हृत्वा पतेत्तदा ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मलिप्सुभिः

सुवर्णादिप्रमाणं तु सुवर्णस्तेयप्रकरणेऽभिहितम् ।

गालवः—

योऽहरेद्[२] रहसि स्वर्णं द्विजो रौप्यमथाऽपि वा ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकनिमज्जनात् ॥
काचिच्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवत्सलैः ।
अरण्यं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा यथाविधि ॥
निर्माय पर्णशिबिरं तत्र संस्थाप्य पावकम्[३] ।
समिद्भिः प्रज्वलं कृत्वा साज्यधैं परिकल्प्य च ॥

---

(१) नवह्नराद्विति मौतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) हृत्वा इति मौतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र स्नाप्य कृतावगमिति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

अह्नीनगो जपेन्मन्त्रं लक्षस्य द्वादशाक्षरम् ।
प्रातरारभ्य मध्याह्ने जपसंख्या च यावती ।
तावतीं मनसि स्थाप्य तमग्निं धारयेद्बुध: ॥
तण्डुलैरल्पमात्रैश्च गोजलाद्यैः पचेत्तपी ।
पूर्व्वं निवेद्य देवाय पश्चादश्नात् स्वयं मुदा ॥
स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणपरायण: ।
तत: प्रात: समुत्थाय पूर्व्ववन्नियमस्थित: ॥
जपेत्पूर्व्ववदासीनो हुताग्निसमीपत: ।
एवं मासद्वयं कृत्वा नवलक्षजपं तथा ॥
षड्गर्भविधानेन पुन: संस्कारमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात् शुद्धोभवितुमर्हति ॥
नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति बहुभिस्तीर्थमज्जनै: ।
लोकसाहय्यकथनैर्न शुद्धोभवति द्विज: ॥
गङ्गा सेतु: प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गम: ।
गौतमी कृष्णवेणी च कावेरी च महानदी ॥
दर्शनात् स्वर्गदा नृणां कामामोक्षप्रदायिका: ।
ता नद्योऽपि 'महापापकृतं विप्रमनिष्कृतिम् ॥
न पुनन्तीह राजेन्द्र सुराभाण्डमिवापगा: ।
रह: कृतं महत्पापं प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

(१) महत् पापं इति केचित्पुस्तकपाठः ।

सा शुचिर्मं जलैर्दोमैर्मंत्रप्रक्षालनैरपि ।
अतः रहः कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तमेव नाऽन्या निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

योरहोजननीं गच्छेत्[1] तत्सपत्नीमथाऽपिवा ।
प्रजावतीं गुरोर्दारान् विप्रः कामातुरो यदि ॥
समुष्कं रहसिच्छित्वा पूर्व्ववद्विधिनासुधः ।
गच्छन् मत्वा विशुद्धः स्याद् अन्यथा पतितोभवेत् ॥

महाभारते—

शृणु धर्मज वक्ष्यामि पापमेतदनुत्तरम् ।
योविप्रोरहसि स्वाने मातरं तत्सखीमपि ॥
गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां गच्छेत् कामातुरः सकृत् ।
छित्वा समुष्कं हस्तेन असिना तीक्ष्णधारया ॥

---

(१) गत्वा इति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
(२) अधुरिति वेचितपुस्तकपाठः ।

हुत्वाऽग्नौ निराहारोदधिवा दिव्यमन्वियात्[1] ।
यावताऽस्तूनयं जग्धास्तावच्छुद्धिमवाप्नुयात्[2] ॥
नाऽन्यथा स विशुद्धः स्याद् ब्रह्मैव वसन् द्विजः ।

गौतमः—

स्वमातरं रहोगत्वा पुत्रः कामातुरः सकृत् ।
तत्सपत्नीं गुरोर्दारान् भ्रातृपत्नीमथाऽपि वा ॥
उपायेन स्वयं छित्वा मुष्कद्वयमशङ्कितः ।
निधाय स्वाञ्जलौ गोष्ठं गच्छेद्यमदिशं शुभाम् ॥
यदा मृतोनिराहारस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
प्रायश्चित्तमिदं तस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
अरण्यं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा विधानतः ।
कुटीरं पूर्ववत् कृत्वा तत्र मौनमुपाश्रितः ॥
यवैरञ्जलिमात्रैश्च पाचयेद् हस्ततोघटाम् ।
यवागूं तां पुनः पात्रे धृत्वाऽग्निं न्यसयेत्[3] तथा ।
दारुमय्या स्रुचा हुत्वा जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

यवागू राजन्यस्य व्रतम् । "क्रूरं च वै यवागूः क्रूरएव" इति मन्त्रेण विंशत्येव हुत्वा होमं समाप्य होमावशेषितां यवागूं स्वयं पिबेत् । तदाह—

---

(१) अन्वगादिति शीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) यावता स्तनं विप्रस्तावच्छुद्धिमवाप्यते इति शीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) प्रज्वलयेत्तथा इति शीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

रहोमात्रगमः पक्का यवैरञ्जलिपूरितैः ।
तद्यवागूं हुतपात्रे निधायाऽग्निसमीपगः ॥
समिद्भिरग्निं प्रज्वाल्य स्रुवा पात्राग्रमिश्रया ।
अवशिष्टां यवागूञ्च स्वयं पीत्वा स्वपेद्व्रता ॥
परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्व्ववत्सर्व्वमाचरेत् ।
एवं मासद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ।
नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति मलमुष्टिर्यथा नृणाम् ॥

इति हैमाद्रौ रहस्यकृतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ चान्द्रायणादिकृच्छ्रलक्षणमाह—

देवलः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
तत्संयोगश्च पञ्चैते महापातकमीरितम् ॥

एतेषां पञ्चानां मरणान्तप्रायश्चित्तं, न कृच्छ्रादिकम् । गोवधो गुर्व्वधिक्षेपोऽव्रतकाध्यापनादिकं—एतदुपपातकं कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः परिशोध्यम् ।

तिलानां धान्यराशीनां विक्रयस्त्वन्यवस्तुनाथ एतन्मलिनीकरणं कृच्छ्रसाध्यम् ।

कन्यापहरणञ्चैव धेनुभूहरणादिकम् ।
मलिनीकरणञ्चैतत् कृच्छ्रसाध्यं प्रयत्नतः ॥
चाण्डालीगमनादीनि अपात्रीकरणानि च ।
कृच्छ्रैर्विशोधनीयानि विप्रैर्दोषपराङ्मुखैः ॥
दुरन्नभोजनञ्चैव दुष्टभक्षणमेव च ।
दुष्टग्रामादिकञ्चैव जातिभ्रंशकरं भवेत् ॥
एतदतिकृच्छ्रसाध्यं तथा दुर्मरणादिकम् ।
प्रकीर्णकं कृच्छ्रसाध्यं गर्भाधानादिकर्मणाम् ॥

तत्कालातिक्रमे कृच्छ्रैरेव विशोधनम् । तुलादिप्रतिपत्तीतुणां ब्रह्मराक्षसप्रदानं, कृच्छ्रैः कृतचिचिवारणच तेषां कृच्छ्राणां लक्षणमाह—

मार्कण्डेयः—

यवमध्यश्च मन्दः स्याद् यतिकृच्छ्रोमहत्फलम् ।
महत्सान्तमिति प्रोक्तं पञ्चधा तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं पराकं यावकं तथा ।
ततः सान्तपनं कृच्छ्रं महासान्तपनं तथा ॥
उदुम्बरञ्च पर्णञ्च फलकृच्छ्रमतःपरम् ।
कृच्छ्रं माहेश्वरञ्चैव ब्रह्मकृच्छ्रं तथैव च ॥
धान्यं सर्वमयं कृच्छ्रं दश भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

तेषां स्वरूपमाह—

पराशरः—

यवमध्यस्य कृच्छ्रस्य स्वरूपं [1]प्रवदाम्यहम्।
यत्कृत्वा सर्व्वपापेभ्योमुच्यते मनुजोत्तमः॥
शुक्लप्रतिपदाऽऽरभ्य व्रती नियमपूर्व्वकम्।
प्रातःस्नात्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्व्वकम्॥
धौतवस्त्रं परीधाय नित्यकर्म्म समाप्य च।
जपेत् तावन्महामौनी यावन्मन्दायते रविः॥
तदा हरिं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः।
मयूराण्डप्रमाणेन ग्रासं कृत्वा व्रती तथा॥
विष्णवे तं निवेद्याऽऽशु तं ग्रासं भक्षयेत् स्वयम्।
एकवारमशक्यत्वात् द्विधा कृत्वैव भक्षयेत्॥
उत्तरापोशनं कृत्वा वह्निर्गत्वाऽथ वाग्यतः।
प्रक्षाल्य पाणी तोयेन गण्डूषैर्द्वादशात्मकैः॥
पादौ प्रक्षाल्य चाऽऽचम्य पुनर्गत्वा स्वमालयम्।
स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिभिः॥
पुनः प्रक्षाल्य पाणी च देवं नत्वाऽथ संविशेत्।
पाषण्डादिं न पश्येच्च न [2]भाषेत कदाचन॥
सायं सन्ध्यामुपास्याऽथ[3] सायं होममथाऽऽचरेत्।
स्वपेच्च स्थण्डिले देवसमीपे नियतो व्रती॥

---

(१) प्रवक्ष्याम्यहमिति केषुचित्पुस्तकपाठः।
(२) सम्भाषेत इति शीतकेषुचित्पुस्तकपाठः।
(३) उपासित्वा इति केषुचित्पुस्तकपाठः।

ततः प्रातः समुत्थाय परेद्युः स्नानमाचरेत् ।
पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकहविषः ॥
एकोत्तरवृद्ध्या राजन् वृद्ध्या प्रतिदिनं बुधः ।
भक्षयेत् कवलान् दिव्यान् यावत्ता [1]पूर्णिमादिनम् ॥
दशमे चैकंकवलान् भुक्त्वा तत्र व्रती क्रमात् ।
एकैकं ह्रासयेद् ग्रासं कृष्णपक्षे व्रती सदा ॥
पूर्व्ववन्नियमात्कामी यदा मासः प्रवर्त्तते ।
तत्राऽपि भक्षयेदेकं हरिध्यानपरायणः ॥
व्रतान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चाद् यवमध्यमदाहृतम् ॥
एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमद्भुतम्

मयूराङ्कव्रतमाह—

देवलः—

चत्यमात्रव्रतीर्यांशेस्तपस्वैः पापशेषिः ।
तावदर्थं मयूराङ्कमिति सन्तोवदन्ति हि ॥
इदं चान्द्रायणं कृत्वा यवमध्यं सुपावनम् ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तोभवति तत्क्षणात् ॥
यवमध्यमिदं चान्द्रं चार्त्तुं यस्तदुपक्रमेत् ।
तस्य पापानि नश्यन्ति किं पुनर्व्रतचारिणाम् ॥

---

(१) पौर्णमी इति प्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

विष्णुप्रियकरञ्चैतत्सर्व्वदुःखप्रणाशनम्।
नारीणां विधवानाञ्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम्॥
गृहस्थानां विशेषेण महापातकनाशनम्।

वृद्धिक्षयौ चन्द्रस्य वर्त्तेते, चन्द्रस्य शुक्लपक्षे वृद्धिः कृष्णपक्षे क्षयः तन्नामधेयमेतद्यवमध्यलक्षणम्।

इति हेमाद्रौ यवमध्यचान्द्रायणप्रकारः।

अथ पिपीलिकाचान्द्रायणलक्षणमाह।

देवलः—

पूर्व्ववत् कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्दिवसे व्रती।
प्रातःस्नानं नदीतोये दन्तधावनपूर्व्वकम्॥
कृत्वा धौतं परीधाय सन्ध्यावन्दनमाचरेत्।
ब्रह्मयज्ञादिकान् कृत्वा देवपूजापरायणः॥
पठेदुपनिषद्वाक्यं नारायणमथाऽपि वा।
सहस्रनाम विष्णोर्वा गजेन्द्रस्यैव मोक्षणम्॥
अपेक्षारायणधिया यदा मध्यायते रविः।
तदैव देवतापूजां पुरुषसूक्तविधानतः॥

कृत्वा पञ्चदश ग्रासान् निवेद्य परमात्मने ।
ततस्तान् भक्षयेत् पश्चात् मौनव्रतपरायणः ॥
प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् पाणी गण्डूषादीन् प्रकल्पयेत् ।
स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिणा ॥
पुनः प्रक्षाल्य तं पाणिं देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
पाषण्डादीन् न पश्येच्च न भाषेत[1] कदाचन ॥
सायं सन्ध्यामुपास्याऽथ सायं होममथाऽऽचरेत् ।
स्वपेच्च स्थण्डिले देवसमीपे नियतोव्रती ॥
ततः प्रातः समुत्थाय परेद्युः स्नानमाचरेत् ।
पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकह्रासतः ॥
एकह्रासतया भवेत् कवलान्तानशेषतः ।
अमायां कवलैकाशी पूर्व्ववन्नियतोव्रती ॥
परेद्युः प्रतिपद्दिवसे कृत्वा नियममादरात् ।
ग्रासमेकं तदा भुक्त्वा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ॥
द्वितीयायां द्वयं भवेत् तृतीयायां त्रयं तथा ।
एकवृद्धितया राजन् यावता [2]पूर्णिमादिनम् ॥
तावत् पञ्चदशं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ।
व्रतान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

---

(१) सम्भाषा इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) पौर्णमी इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाच्छन्दमध्यमुदाहृतम्।
एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥
इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमद्भुतम्।

अत्रापि ग्रासपरिमाणं मयूराण्डवदुक्तं पिपीलिकामध्यचान्द्रायण-फलं पूर्व्ववद् वेदितव्यम्। व्रतोपक्रमकाले महतामनुज्ञामवाप्य पुण्याहवाचनं कृत्वा सङ्कल्पकाले मन्त्रमिवमुदीरयेत्।

देवलः—

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत्।
तदा भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जगद्गुरो॥

इति सङ्कल्पमन्त्रः—

इति हेमाद्रौ पिपीलिकामध्यचान्द्रायणविधिः।

अथ यतिचान्द्रायणस्वरूपमाह।

देवलः—

यतिचान्द्रायणं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्।
सर्व्वपातिकशमनमगम्यागमनाशनम्॥

पतितपापानि—

आपस्तम्बः—

स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधोब्रह्मवधोगर्भशातनं मातुः पितुर्वा योनिसम्बन्धे स्त्रीगमनं सुरापानं असंयोगिसंयोगोगुरुदारगमनं तत्सखीगमनं गमनञ्चान्येषां परतल्पानामिति पतनीयहेतवः । अथाऽशुचिकराणि शूद्रस्त्रीणां गमनमनार्य्यस्त्रीणाञ्च, प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणं शुनो मनुष्यस्य च, कुक्कुटशूकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादानां च, मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनं शूद्रोच्छिष्टाशनमगमनं भार्य्याणां एतान्यपि पतनीयानीत्येके अथाऽधर्म्महेतवः ।

क्रोधोऽमर्षोरोषोलोभोमोहोदम्भोमृषोद्यमत्याशापरिवादावसूया काममन्यू आनात्म्यमयोग इति एतेषां पूर्व्वोक्तानां पातित्यदायिनामशुचिकराणां धर्म्मनाशहेतूनां यतिचान्द्रायणं विशोधनं तदेषाऽऽह ।

मनुः—

स्तेयादिसर्व्वपापानां तथैवाऽशौचिनामपि ।
धर्म्मनाशकराणाञ्च यतिचान्द्रायणं परम् ।
एतस्याऽऽचरणेनैव सर्व्वपापं प्रणश्यति ।
यतिचान्द्रायणं नाम यतिलोकप्रदायि यत् ॥

तत्स्वरूपमाह—

गौतमः—

मासादौ प्रतिपद्दिवसे प्रातर्विप्रो यथाविधि ।
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु शौचं कुर्य्याद्यथाविधि ॥

दन्तान् संशोध्य यत्नेन अपामार्गस्य शाखया ।
स्नानं कृत्वा नदीतीरे तटाके वा ह्रदेऽपि वा ॥
कृत्वा चोपासनीयञ्च नित्यकर्म्म समापयेत् ।
औपासनादिकं कृत्वा देवपूजामथाऽऽचरेत् ॥
सङ्कल्पमेवं कुर्व्वीत पूर्व्ववृत्तमनुस्मरन् ।
तावद्ध्यायेन्महाविष्णुं यावदस्तायते रविः ॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणेन पञ्चैव कवलान् सुधीः ।
भक्षयेद्विष्णवे दत्त्वा पूर्व्ववत्क्षालयेत् करौ ॥
पादौ प्रक्षाल्य पश्चाच्च द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ।
सायं सन्ध्यामुपासीत जपेन्नारायणाग्रतः ॥
ततः प्रातः समुत्थाय सर्व्वं पूर्व्ववदाचरेत् ।
तावतोपोषणं [1]कुर्य्याद् यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् ॥
तत्रैव पूर्व्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पञ्च संख्यया ।
पूर्णिमायां तथाऽष्टम्यां तथाऽमायां यथाक्रमम् ॥
भक्षयेत् [2]पूर्व्ववत् पञ्च कवलान् भक्तिपूर्व्वतः ।
पयःशायी भवेन्नित्यं गन्धताम्बूलवर्ज्जितः ॥
मासान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् यतिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

---

(१) [illegible] इति [illegible]पुस्तकपाठः ।
(२) पञ्च चैव इति [illegible]पुस्तकपाठः ।

अनेन विधिना यस्तु यतिचान्द्रायणं परम् ।
[1]कुर्य्यात् पापविशुद्धात्मा [2]स याति परमां गतिम् ॥
विधवा वा यतिर्वाऽपि व्रतं पापापनाशनम् ।
गृहीत्वा कुरुते सम्यक् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ यतिचान्द्रायणचरणविधिः ।

अथ शिशुचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम महाबाहो सर्व्वपापहरं परम् ।
शिशुचान्द्रायणं नाम सर्व्वर्षिगणसेवितम् ॥
पुरा तूद्दालको नाम मातुर्गर्भाद्विनिर्गतः ।
नाभिनालमुपादाय स्वाञ्जली पर्य्यटन् महीम् ॥
गर्भाष्टमे समायाते समोपेत्याऽचरद् व्रतम्[3] ।
तदा प्रभृत्यसौ योगी सायाह्ने भैक्षमाचरन् ॥

---

(१) ज्ञात्वा इति श्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
(२) प्राप्नुयादिति वेचित्तपुस्तकपाठः ।
(३) समोलेन व्रतं चरेदिति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

श्रोत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरन् ।
कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः ॥
भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरेद्दंदौ ।
द्वितीयमग्नौ निक्षिप्य तृतीयं चाऽऽत्मनि न्यसेत् ॥
रात्रौ स्वपेत् स्थण्डिलेऽसौ गन्धपुष्पादिवर्ज्जितः ।
[1]प्रत्यहन्त्वेवमकरोद् यावत्पुत्रसमागमम् ॥

नाचिकेतोत्पत्तिपर्य्यन्तं इत्यर्थः ।

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।
कलौ युगे विशेषेण महापातकनाशनम् ।
महापापविशुद्धः [2]स्यात् कृत्वैतद्व्रतमुत्तमम् ॥

गौतमः—

शिशुचान्द्रायणं मासमेकं व्याप्य निरन्तरम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति महापातकवानपि ॥

जाबालिः—

शिशुचान्द्रायणं कुर्य्याद् द्विजोयः पापमुक्तये ।
स सद्यः पापनिर्म्मुक्तः लभते परमां गतिम् ॥

तत्प्रकारमेवाह —

देवलः—

---

(१) एवं वै मासं कुर्य्यादिति श्रीतर्केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) अभूदिति श्रीतर्केचित्पुस्तकपाठः ।

मासादौ प्रतिपद्दिवसे 'प्रातःस्नानं समाचरेत् ' दन्तधावनस्नानधौतवस्त्रपरिधानसन्ध्यावन्दनादिकं पूर्व्ववत् कृत्वा चतुर्थे यामे।

घटे पर्णपुटे वाऽपि अपश्यन् पापिनःखलान्।
श्रोत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरेत्॥
कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः[3]।
भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरौ क्षिपेत्॥
द्वितीयमग्नौ निक्षिप्य अवशेषं स्वयं हरेत्।
प्रक्षाल्य पूर्व्ववद्धस्तौ द्विराचम्य शुचिर्भवेत्॥
रात्रौ स्वपेद्धरेरग्रे स्थण्डिले गन्धवर्ज्जितः।
पुनः परेद्युरेवं हि कुर्य्यात् पापविशुद्धये॥
एवं मासव्रतं कृत्वा मासान्ते गौर्य्यथाऽर्हतः।
देया विप्राय विदुषे[3] पञ्चगव्यं पिबेत्ततः॥
एवं [4]कुर्य्यान् नरो यस्तु सर्व्वपापैः स मुच्यते।
शिशुचान्द्रायणं सम्यक् कुर्य्याद् यः पूर्व्वजः शुचिः।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स याति विष्णुमन्दिरम्॥

इति हेमाद्रौ शिशुचान्द्रायणविधिः।

(१) प्रपेदे इति केचित्पुस्तकपाठः।
(२) पूर्व्वस्नानं इति केचित्पुस्तकपाठः।
(३) द्विजैरिति केचित्पुस्तकपाठः।
(४) वक्त्वा इति केचित्पुस्तकपाठः।

अथ महाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि महाचान्द्रायणं परम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानां शोधनं सर्व्वमङ्गलम् ॥
गुरुद्रोहे च यत् पापं यत् पापं परवञ्चने ।
यत् पापं पुत्रहत्यायां यत् पापं पशुमारणे ॥
पित्रोरब्दपरित्यागे विष्णुद्रोहे च यद्भवेत् ।
यत् पापं शिवनिन्दायां यत् पापं चक्रधारणे ॥
यत् पापं शिवनिर्म्माल्यभक्षणे तस्य धारणे ।

लिङ्गधारण इत्यर्थः ।

चाण्डालीगमने पापं यत् पापं विधवागमे ।
परस्त्रीषु च यत् पापं यत् पापं परभोजने ॥
यत् पापं वृषलीसङ्गे यत् पापं कुण्डगोलयोः ।
शूद्रापत्ये च यत् पापं यत् पापं पारदारके ॥
यत् पापं पर्व्वसंसर्गे यत् पापं धेनुविक्रये ।
यत् पापं रजकीसङ्गे यत् पापं यतिनिन्दया ॥
यत् पापं विप्रनिन्दायां कन्याया दूषणेऽपि च ।
एवमादीनि पापानि गुरूणि च लघूनि च ॥
आर्द्राणि च प्रशुष्काणि यानि पापान्यनेकशः ।
तेषां नाशकरञ्चेदं महाचान्द्रं [1]महाफलम् ॥

---

(१) महत्फलमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

यत् स्मृत्वा मुच्यते पापैः गुरुभिर्लघुभिस्तथा।

तत्प्रकारमाह—

देवलः—

शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा पूर्व्ववच्छुद्धतोयतः।
पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा चतुर्थे काल आगते॥
विष्णुपूजापरोभूत्वा पूर्व्वं सङ्कल्पमाचरेत्।
पूर्व्ववन्मन्त्रमुच्चार्य्य निराहारः स्वपेत्तदा॥
ततः प्रभात उत्थाय स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि।
पूर्व्ववन्नित्यकर्म्माणि समाप्य विधिपूर्व्वकम्॥
चतुर्थकाल आयाते पूर्व्ववद्देवमर्च्चयेत्।
तदोपोष्य यथा पूर्व्वं पूर्व्ववन्नियतः स्वपेत्॥
एवं [1]कुर्य्यात् प्रतिदिनं राका यावत् प्रवर्त्तते।
तत्राऽपि पूर्व्ववत् कृत्वा नित्यकर्म्माणि सर्व्वशः॥
तत्रैव भक्षयेत् पञ्चदश ग्रासान् व्रताप्तये।
तत्राऽपि हरिसान्निध्ये स्वपेद्गन्धादिवर्ज्जितः॥
उपोषणं प्रकर्त्तव्यं अमा यावत् प्रवर्त्तते।
तत्रापि पूर्व्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पूर्व्वसंख्यया॥
शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा गोर्दैया व्रतपूर्त्तये।
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् महाचान्द्रमुदीरितम्॥

---

(१) प्रतिप्रतिदिनमिति श्रोतवेचितपुस्तकपाठः।

अयनञ्च सर्व्वलोकानामनत्यागो महत्तरः।
कृते चर्म्माश्रिताः प्राणाः त्रेतायां लोकसाश्रयाः॥
द्वापरे रक्तमाश्रित्य कलावन्नाश्रिताः सदा।
महाचान्द्रस्य महिमा कथितोऽयं मयाऽनघ॥
यत् कृत्वा मुच्यते पापैर्महद्भिरपि पातकैः।

इति हेमाद्रौ महाचान्द्रायणविधिः।

अथ पञ्चविधानां प्रत्याम्नायमाह।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र महापातकनाशनम्।
प्रत्याम्नायं हि चान्द्रस्य विष्णुलोकप्रदायकम्॥
अशक्तत्वाद् दुर्व्वलत्वात् तथाऽऽयुर्नाशहेतुतः।
भक्तिश्रद्धाविहीनत्वात् आलस्यान्नास्तिकादपि॥

चान्द्रायणव्रतारम्भे—

पुरा देवेन्द्रसदने वेधाः प्राह पुरन्दरम्।
चान्द्रायणेऽसमर्थश्चेत् प्रत्याम्नायं कुरुष्व वै॥
शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा नित्यकर्म्म समाप्य च।
सङ्कल्पं पूर्व्ववत् कृत्वा करिष्येऽहमिदं व्रतम्॥

इति सङ्कल्प्य मनसा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ।
गावोदेयाः प्रयत्नेन पञ्चाशत् स्वर्णपूरणीः ॥
सवत्सा बहुक्षीरिण्यो विप्रेभ्योजलपूर्व्वकम् ।
अनेन व्रतवान् चान्द्रं शास्त्रमार्गेण धेनुदः ॥

मार्कण्डेयः—

अशक्तोयदि चान्द्रस्य भवेद्वै राजवल्लभ ।
प्रत्याम्नायं तदा कुर्य्यात् सवत्सा गाः स्वलङ्कृताः ॥
पञ्चाशत् संख्यया (१)दद्यात् (२)पूतः पापाद्यसंशयः ।

गौतमः—

चान्द्रायणस्य विप्रोऽसौ प्रत्याम्नायं समाचरेत् ।
अर्च्चिता गन्धपुष्पाद्यैर्भूषिताः स्वर्णभूषणैः ॥
पञ्चाशच्चाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यश्च (३)समुत्सृजेत् ।
प्रत्याम्नायैर्हरिः साक्षात् सन्तुष्टः स्यान्न संशयः ॥
अशक्तो चान्द्रविषये प्रत्याम्नायं तदा चरेत् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

महाचान्द्रस्य प्रत्याम्नायस्तु शतं गावो देयाः तथाच महाचान्द्रायणफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चान्द्रायण प्रत्याम्नायः ।

---

(१) पूत इति क्षीतचेश्चितपुस्तकपाठः ।
(२) सर्व्वपापादिति चेश्चितपुस्तकपाठः ।
(३) पृथक् पृथक् इति चेश्चितपुस्तकपाठः ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

त्रिदिनं च दिवाऽश्नीयात् त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ।
अयाचितं स्यात् त्रिदिनं निराहारो दिनत्रयम् ॥
कृच्छ्रमेतद् द्विजाश्नीयाद् गोदानं गव्यभक्षणम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानामेतत् कृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मार्कण्डेयः—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवाऽयाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन दानं गव्यस्य भक्षणम् ॥
एतत् चिराहृतं येन कृच्छ्रं स्यात् परिपूरणम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां विशुद्धिदम् ॥

गौतमः—

प्राजापत्यकृच्छ्रमिदं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
त्रिदिनं स्याद् दिवाभुक्तिस्त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ॥
अयाचितश्च त्रिदिनं त्रिदिनं वायुभक्षणम् ।
गोदानं पञ्चगव्यान्ते शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

त्र्यहं नक्ताशी दिवाशी ततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतं त्र्यहं नाऽश्नाति किञ्चनेति ।

कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः—

जाबालिः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।
तुलादिदानगन्तृणां पापानां साधनं नृणाम् ॥
प्रजापतिरिदं साक्षात् सृष्टवान् देवसन्निधौ ।
सर्व्वलोकोपकाराय सर्व्वपापापनुत्तये ॥
दिनत्रयं दिवा भुक्तिस्तथा रात्रौ दिनत्रयम् ।
पञ्चगव्यं ततः पश्चाद् गौरेका च विशोधनी ॥
एवं कुर्य्याद् द्विजोयस्तु सर्व्वपापाद् [1]स मुच्यते ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यव्रतलक्षणम् ।

अथ एतदाचरणाशक्तानां प्रत्याम्नायानाह ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

ईश्वरः—

प्राजापत्ये तु [2]गौरेका द्वादशब्राह्मणार्च्चनम् ।
समुद्रगनदीस्नानं संहितामात्रमुच्यते ॥

---

(१) नामैकाचिति क्रोतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) निर्वाप्तनात् इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

प्राणायामाश्च हिशतं अयुतं जप उच्यते ।

तिलहोमाः सहस्रं स्यात् प्रत्याम्नायस्तु सप्तधा ॥

गारुड़पुराणे—

यत् प्रोक्तं मुनिभिः कृच्छ्रमिति शास्त्रेषु गौरवात् ।

सर्व्वमेतद्विजानीयात् द्वादशाहोभिरीरितम् ॥

यत्र यत्र मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं तत्र तत्र प्राजापत्यमेव द्वादश-रात्रसाध्यं चान्द्रायणं विना सर्व्वकृच्छ्रेषु योजनीयम् । तदेवाऽऽह—

गौतमः—

कृच्छ्रं द्वादशरात्रं स्यात् मुनिभिः परिभाषितम् ।

इति हेमाद्रौ व्रताचरणाशक्तानां प्रत्याम्नायः ।

प्रत्याम्नायेषु होमेषु स्नानदक्षिणादाने गोदाने कृच्छ्रदानेषु च मन्त्रौ ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्द्दश ।

यस्मात् तस्मात् शिवं मे स्याद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽघप्रणाशिनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति सर्व्वत्र गोदानेषु प्रत्याम्नायगोदानेषु च मन्त्रौ ।

तत्रापि दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ।
एवं क्रमानुरोधस्तु प्रत्याम्नायमनुत्तमम् ॥
[1]आचरन् फलमाप्नोति प्राजापत्यस्य कृच्छ्रतः ।

प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नाययोरभावे तन्मूल्यमाह ।

देवलः—

गवामभावे निष्कं स्यात् तदर्धं पादमेव वा ।
पादं दरिद्रः [2]कुर्व्वीत धनिकः पूर्णमाचरेत् ॥
अन्यथा तत्फलं नाऽस्ति प्राजापत्यं न सिध्यति ।

निष्कशब्दो द्विविधः वराहस्तदर्धञ्चेति मुख्यः पक्षो वराहः कनीय[3]स्तदर्धमङ्गीकृतमस्माभिः । तदाऽऽह

मार्कण्डेयः—

प्रभूणां पूर्व्वपक्षः स्याद् उत्तमः परिकीर्त्तितः ।
मध्यमाचरणं नाऽस्ति प्रभूणां तत्फलञ्च वा ॥
मध्यमानां वराहः स्यात् उत्तमः पक्ष उच्यते ।
उत्तमं यः परित्यज्य मध्यमं समुपाश्रितः ॥
[4]न दानफलमस्याऽस्ति मध्यमे[5] मध्यमं भवेत् ।
कनीयांस्तु वराहार्द्धस्य उत्तमः परिकीर्त्तितः ॥

---

(१) सम्पूर्णफलमिति मीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) दरिद्रः कुरुते पादमिति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) कनीयान् इति मीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(४) च इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(५) मध्यमो मध्यममिति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

तस्य वै मध्यमं नास्ति न तत्कृच्छ्रफलं भवेत्।
अकिञ्चनानां सर्व्वेषां [1]गुर्व्वर्थं गौरुदाहृता॥
अतोहीनं न कर्त्तव्यं गोमूल्येषु हि सर्व्वदा।
एवं यः कुरुते दानं उत्तमाधममध्यतः॥
तत्फलं समवाप्नोति नाऽन्यथा फलमस्ति हि।

सर्व्वत्र सर्व्वेषां गोदानप्रत्याम्नायमूल्येषु एवं वेदितव्यं उत्तममध्यमलघुभावेन। उत्तमः प्रभूणां मध्यमं कुर्य्यान्मध्यमः किञ्चिज्ज्ञः कनीयांसं कुर्य्याद् अकिञ्चनस्य कनीय एवोत्तमः पक्षः अतः स्वशक्तिपुरःसरतया प्रत्याम्नायं कुर्य्याद् अन्यथा न फलमाप्नोतीत्यर्थः।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रस्य गोदानप्रत्याम्नायः।

---

(१) तदर्थं इति काशीपुस्तकपाठः।

अथ समुद्रगनदीस्नानप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

समुद्रगा नद्यः—

भागीरथी च यमुना नर्मदा च सरस्वती ।
गोदावरी कृष्णवेणी तुङ्गभद्रा पिनाकिनी ॥
मलहारी भीमरथी वञ्जुला भवनाशिनी ।
पयस्विनी चैव कावेरी ताम्रपर्णी महानदी ॥
धनुष्कोटिः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।

समुद्रगनदीस्नानं प्रत्याम्नायः

एताः पुण्यतमा नद्यो दर्शनात् पापहारिकाः ।
स्पर्शनात् मोक्षदाः नृणां स्नाने मुक्तिप्रदाः स्मृताः ॥

विंशद्योजनगा महानदी समुद्रगा । एतासु स्नानमात्रेण मनुजः पूतो भवति । प्राजापत्यस्य कृच्छ्राचरणेऽसमर्थस्य तत् प्रत्याम्नायगोदानाचरणे च असमर्थस्य नदीस्नानरूपमेव कलौ युगे समीचीनं यतो नदीस्नानमेव वयं प्रत्याम्नाय ब्रूमः—

गङ्गायां मौषलं स्नानं प्राजापत्यसमं विदुरिति भविष्योत्तरोक्तत्वाद् गङ्गास्नानं विशुद्धिदं इति । पञ्चविधाः गङ्गाः स्कान्दपुराणे—

भागीरथी गौतमी च कृष्णवेणी पिनाकिनी ।
पयस्विनी चैव कावेरी पञ्च गङ्गाः प्रकीर्तिताः ॥
अन्याः समुद्रगा नद्यो नृणां पापापहारिकाः ।

एतासु महानदीषु स्नातॄणां एताः परित्राणदाः[1] पृथक् पृथक् फलमाह।

गौतमः—

समासस्य च या सिन्धुर्यावद्योजनमात्रगा।
तामुद्दिश्य यदा [2]गन्ता स्नानाय दर्शनाय वा॥
यावन्ति योजनानीह तावत्कृच्छ्रफलं लभेत्।
परार्द्धं योऽनुगच्छेद्वा स्नानमात्रफलं लभेत्॥
भृतिं गृहीत्वा यो गच्छेन्न तस्योभयमस्ति हि।
विष्णुपादोद्भवा गङ्गा दशकृच्छ्रफलप्रदा॥
यमुना च तथा नृणां दशकृच्छ्रफलप्रदा।
गौतमी श्रीकृष्णवेणी सप्तकृच्छ्रफलप्रदा॥
पिनाकिनी च कावेरी अष्टकृच्छ्रफलप्रदा।
तुङ्गभद्रा भीमरथी सप्तकृच्छ्रफलप्रदा॥
वञ्जुला भवनाशाय ऋतुकृच्छ्रफलप्रदा।
फाल्गुनी ताम्रपर्णी च सप्तकृच्छ्रफलप्रदा॥
चापाग्रे स्नानमात्रेण अब्दकृच्छ्रफलप्रदा।
श्रीशैलसङ्गमे चैव गङ्गासागरसङ्गमे॥
विंशत्कृच्छ्रफलं स्नानं यतो नद्यश्च पावनाः।

प्राजापत्यकृच्छ्राम्नाय नदीस्नानप्रकारमाह,—पूर्व्वोक्तवत् पुष्याह

---

(१) परिप्राप्नुवन्तीति क्वचित्पुस्तकपाठः।
(२) गन्तुः इति क्वचित्पुस्तकपाठः।

आचमनं सङ्कल्पादिकं कृत्वा सूक्तं पठन् नदीस्नानाभिमुखो भूयात् नदीं गत्वा कर्त्ता पूर्व्वं स्नात्वा स्नातान् विप्रान् गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्य मया परिषत्सन्निधौ सङ्कल्पितस्य सर्व्वप्रायश्चित्तस्य समग्रफलावाप्त्यर्थं पारषन्निर्णीतं प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायस्नानरूपं अब्दं द्व्यब्दं त्र्यब्दं चतुरब्दं पञ्चाब्दं षडब्दं षड्गुणितं षडब्दं षड्गुणितं त्रेधावर्त्तितं 'षडब्दम् 'यथा सङ्कल्पितं तत्र प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतमब्दादि संख्याकमहं स्वयं वा ब्राह्मणैः वा महानदीस्नानरूपं आचरिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् प्रेषयेत्। ऋत्विजस्तु यजमानगोत्रनक्षत्रराशिशाखानामधेयानि षष्ठ्यन्तेन समुच्चार्य्य एतेन अमुकगोत्रेणामुकनक्षत्रेणामुकराशौ जातेनाऽमुकशाखाध्यायिनाऽमुकनामधेयेन परिषत्सन्निधौ सङ्कल्पितस्य सर्व्वप्रायश्चित्तस्य परिषन्निर्णीतस्य प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायपरिकल्पितानि महानदीस्नानानि मौषलवत् आचरिष्याम। इति ऋत्विक्सङ्कल्पः।

महानद्यां नदीमुखः सन् मन्त्रवर्ज्जं मौषलमज्जनवत् स्नानं कृत्वा तटमागत्य पुनर्द्विराचम्य धौतवस्त्रं परिधाय तदभावे द्वादशसंख्यया हस्तावधूननं कृत्वा आच्छाद्य द्विराचम्य पूर्व्ववत् स्नायात् एवं सङ्कल्पाब्दादिसंख्या भवति। यजमानः स्नातेभ्य ऋत्विग्भ्यः निष्कं वा तदर्द्धं वा पादं वा स्नानफलस्वीकरणार्थं दद्यात्। निष्कमष्टोदेवमानेन वराहद्वयं ऋषिमानेन तदर्द्धं

---

(१) षडब्दमित्यधिकं चिह्नितपुस्तके नास्ति।

(२) येन इति मौलचिह्नितपुस्तकपाठः।

मानुषमात्रेण तदर्हं याचयति प्रभूणामुक्तप्रकारमेव समर्थस्य मध्यमं अकिञ्चनस्य तदर्हं सुवर्णप्रमाणं यथोक्तं तत्तथैव नाऽन्यत्।

गौतमः—

गङ्गायां [1]मौषलं स्नानं प्राजापत्यसमं विदुः।

एतत् पञ्चगङ्गास्नानविषयं इतरासु समुद्रगनदीषु प्रतिस्नानं सङ्कल्पः कुल्यायां तटाकपुष्करिण्यादिषु पृथक् सङ्कल्पः स्वशाखानुवाकपठनम्। सूर्य्याभिमुखः सन् सन्ध्यार्च्चनान्ते तटं गत्वा धौतवस्त्रादिकं धृत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीं जप्त्वा प्राजापत्यकृच्छ्रात्मक[2]व्रतफलमाप्नोति स्नानमेव कृच्छ्रफलदं तेभ्यश्च पूर्व्ववत् दक्षिणा देया। एवं अब्दादि संख्यया कृत्वा पूतो भवति।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायनदीस्नानम्।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायपरिकल्पितद्वादशब्राह्मणभोजनविधिमाह।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायममुं शृणु।

यं कृत्वा मुच्यते पापैर्मनुष्यैरपि नारद॥

---

(१) स्नानमिति केचित्स्मृतिकृतपाठः।

(२) कृच्छ्रात्मकं भवति इति केचित्पुस्तकपाठः।

पूर्व्ववत् सङ्कल्पादिकं कृत्वा द्वादशब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ।

पराशरः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं द्विजार्च्चनम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति प्राजापत्यफलं लभेत् ॥
विप्रान् शान्तान् सपत्नीकान् वेदशीलपुरस्कृतान् ।
सदाचारान् शुचीन्नित्यं कृच्छ्रार्थे तान्नियोजयेत् ॥

तदाह आपस्तम्बः—

शुचीन्मन्त्रवतः सर्व्वकृत्येषु भोजयेत् देशतः कालतः शौचतः सम्यक् प्रतिग्रहीतान् इति ।

एवं विप्रान् निमन्त्र्याऽथ भोजयेद्बहुविस्तरैः ।
तेभ्यश्च दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ॥
एवं यः कुरुते सम्यक् प्राजापत्यफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायद्वादशब्राह्मणार्च्चनम् ।

अथ तत्प्रत्याम्नाय वेदपारायणप्रकारमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य वेदपारायणं भवेत् ।
प्रत्याम्नायं प्रशंसन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥

पारायणेन भगवान् [1]परितुष्टोभवेत् तदा ।
फलं सम्पूर्णकृच्छ्रस्य प्रददाति न संशय: ॥
प्रात:काले शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म्म समाप्य च ।
स्वगृहे देवतागारे नद्यां वा देवतालये ॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि सङ्कल्पं पूर्व्ववच्चरेत् ।
पारायणादौ प्रणवं कृत्वा पारायणं पठेत् ॥
दिशस्त्वनवलोक्यैव असम्भाष्यैव पापिन: ।
मौनव्रतं समागम्य पठेद्वेदं शनै: शनै: ॥
शीघ्रपाठी शिर:कम्पी तथा [2]लिखितपाठक: ।
गद्गदी स्वरहीनश्च षडेते पाठकाधमा: ॥
तत: शनै: शनैर्विद्यामभ्यसेदात्मशुद्धये ।
यावत् समाप्तिर्भवति तावत् कृच्छ्रफलं लभेत् ॥
स्वयमेव पठेद्वेदं उत्तमं परिकीर्त्तितम् ।
प्रत्याम्नायोमध्यम: स्याद् भृतके निस्फलं भवेत् ॥

इति हेमाद्री संहितामात्रप्रत्याम्नाय: ।

---

(१) कृतकृत्य इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) लिखति इति केचित्पुस्तकपाठः ।

अथाऽयुतगायत्रीजपरूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोजपोमहान् ।
अयुतं वेदमातुश्च [1]सर्व्वपापप्रमोचदः ॥
प्रातः स्नात्वा [2]यथाचारं दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
अग्निहोत्रालये देव-गृहे वाऽपि नदीतटे ॥
गोष्ठे वृन्दावने देशे जपेदयुतसंख्यया ।
पर्वभिर्जपमालाभिः कुशग्रन्थिभिरेव वा ॥
स्वयं मौनमुपास्थाय दिशश्चाऽनवलोकयन् ।
जपेन्महापापजालदहनार्थे दिने दिने ॥
अव्यग्रचित्तः प्रजपेद् अन्यथा दोषमश्नुते ।

मार्कण्डेयः—

सन्दिग्धस्तु हतोमन्त्रो व्यग्रचित्तोहतोजपः ।
अब्रह्मण्यं हतं श्राद्धम् अनाचारं कुलं हतम् ॥
अतोमनसि जप्तव्यं मानसं कोटिरुच्यते ।
[3]अयुते च जपे पूर्णे प्राजापत्यफलं लभेत् ॥
अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।

---

(१) सर्व्वपापैः प्रमुच्यते इति श्रीतर्कचिह्नितपुस्तकपाठः ।
(२) यथाचारमिति चिह्नितपुस्तकपाठः ।
(३) अयुतजापे इति श्रीतर्कचिह्नितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

हस्तस्याऽनामिका[1]पर्व्वमध्यादारभ्य यत्नतः।
तद्द्वितीयं कनिष्ठायाः पर्व्वत्रयमनुक्रमात्॥
अनामिकोर्द्धपर्व्वादि [2]मध्यमातर्ज्जनीद्वयम्।
पर्व्वत्रयं तदा ज्ञात्वा तथैवाऽक्रम्य पूर्व्ववत्॥
मेरुरङ्गुष्ठएवस्यात् तस्य [3]नैव क्रमं चरेत्।
पर्व्वभिर्गणयेन्नित्यं[4] गायत्रीं नाऽन्यचेतसा[5]॥
एकैकेन शतं प्रोक्तं गणनं मुनिभिः परैः।
अयुतेन जपेनाऽऽशु प्राजापत्यफलं लभेत्॥

जपतोनास्ति पातकमिति स्मरणाच्च।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायायुत-
गायत्रीजपविधिः।

---

(१) मध्यपर्व्वादिति केचितपुस्तकपाठः।
(२) मध्यमायाश्च तर्ज्जनी इति केचितपुस्तकपाठः।
(३) नास्ति इति केचितपुस्तकपाठः।
(४) गणयेद् वस्तु इति क्रीतकेचितपुस्तकपाठः।
(५) नान्यमेधया इति केचितपुस्तकपाठः।

अथ तिलहोमसहस्ररूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायविधिस्त्वयम् ।
होमस्तिलैरेकोटेन हुताशे पापनाशकृत् ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण न्यासध्यानपुरःसरम् ।
मन्त्रान्ते जुहुयाद्वह्नौ आहुतीर्बीजपूरकैः ॥
सहस्रहोमं कृत्वाऽपि पूतोभवति तत्क्षणात् ।
स्वयं वा ऋत्विगेको वा तिलहोमसहस्रकम् ॥
कुर्य्यान्मौनेन मेधावी प्राजापत्यफलं लभेत् ।
अल्पमार्गतिलैर्होमः सर्व्वपापविनाशकृत् ॥
प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोमहत्तरः ।

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायस्तिलहोमः ।

अथ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्राणायामशतद्वय-
प्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोमहत्तरः ।
धर्म्मशास्त्रोक्तमार्गेण प्राणायामशतद्वयम् ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्व्वपातकैः ।
पूतो भवति संसाध्य प्राणायामशतद्वयम् ॥
जपसङ्कल्पहोमेषु सन्ध्यावन्दनकर्म्मसु ।
प्राणायामांशरैर्विप्रस्तदाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥

मार्कण्डेयः—

वामेनाऽऽपूरयेद्वायुं पूरणात् पूरकः स्मृतः ।
सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत् कुम्भनात् कुम्भकः स्मृतः ॥
सर्व्वमारेचयेद्वायुं रेचनाद् रेचकः स्मृतः ।
वायुमापूरयन् रन्ध्राद् गायत्रीं मनसा स्मरन् ॥
पूरके कुम्भके चैव रेचके तां जपेत् त्रिधा ।
एवं त्रिवारं अभ्येन संख्यैका तन्नवेदियम् ॥

पराशरः—

वामेन वायुमापूर्य्य गायत्रीं मनसा स्मरन् ।
सम्पूर्णकुम्भवत् तिष्ठेत् पुनस्तामनुवर्त्तयन् ॥
रेचयन् सर्व्वरन्ध्रेण पुनस्तामेव संस्मरेत् ।
एवं पूरककुम्भाभ्यां रेचकेन सहाऽमुना ॥

यो वर्त्तयेत् त्रिधा ब्रह्मन् प्राणायामव्रतीरितः ।
श्राद्धे जपे च होमे च सन्ध्याकर्म्मसु सर्व्वदा ॥
योवर्त्तयेत् प्रतिदिनं परब्रह्म स उच्यते ।
एवं व्रतद्वयं [1]कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तविधिना द्विजः ॥
प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोनिगद्यते ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ तप्तकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

वार्य्युष्णं त्रिदिनं विप्रो [2]दुग्धमुष्णं दिनत्रयम् ।
त्रिदिनं घृतमुष्णञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

त्रिग्रमुष्णं पयस्तप्तं घृतमुष्णं दिनत्रयम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति [3]ब्रह्महाऽपि द्विजर्षभः ॥

---

(१) कृत्वा इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) पयोष्णमिति वेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) ब्रह्महत्या द्विजर्षभ इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

उष्णं पयः पयस्तप्तमुष्णं घृतमनुत्तरम् ।

चतुर्णामपि पापानां पावनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आपस्तम्बः—

त्र्यहमुष्णं पिबेद्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

त्र्यहमुष्णं पिबेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

पलसंख्यामाह—

जावालिः—

षट्पलन्तु पिबेद्वारि त्रिपलन्तु पिबेत् पयः ।

पलमेकं पिबेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

ग्रन्थान्तरे—

त्र्यहमुष्णं पिबेद्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

त्र्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षोदिनत्रयम् ॥

वायुभक्ष इति उक्तमनुक्तं वा द्वादशदिने परिपूर्णत्वं कर्त्तव्यं यत्र यत्र कृच्छ्रमिति मुनिभिरुपदिष्टं तत्र तत्र द्वादशदिनं वेदितव्यम् ।

तदाह—

बृहस्पतिः—

मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं शास्त्रेषु द्विजवल्लभ ।

तत् कृच्छ्रं द्वादशाहोभिः साध्यं देहविशुद्धिदम् ॥

यत्र यत्राऽब्दमित्युक्तं कृच्छ्रेषु तत्र त्रिंशत् संख्या ।

तदेवाऽऽह—

मरीचिः--

प्राजापत्येषु कृच्छ्रेषु अब्दमित्युच्यते बुधैः ।
त्रिंशत्संख्यां विजानीयात् प्राजापत्यस्य लक्षणम् ॥

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य । संवत्सरे कृच्छ्रगणनायां त्रिंशत् कृच्छ्राणीत्येव बोद्धव्यम् । रजस्वलासंसर्गादिषु तप्तकृच्छ्रमेव विशुद्धिदं सर्व्वेषां पापानामपि ।

सर्व्वेषामेव पापानां तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
अतः परममित्युक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति हेमाद्रौ तप्तकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ तप्तकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

तप्तकृच्छ्रस्य सद्वृत्तः प्रत्याम्नायोमनीषिभिः ।
अशक्तानाञ्च कृपया कर्त्तुमुक्तः पुराऽनघाः ॥
तमेवाहं प्रवीम्यद्य शृण्वन्तु द्विजसत्तमाः ।
कलौ युगे विशेषेण अशक्तागाश्रयं गताः ।

पराशरः—

कृते चर्म्माश्रिताः प्राणाः त्रेतायां कीकसाश्रिताः ।

[1]द्वापरे [2]त्वाश्रितास्त्वस्थि कलावन्नाश्रिता मताः ॥

इति कलौयुगे द्वादशरात्रसाध्यकृच्छ्राणि आचरितुमशक्तान् जनान् निरीक्ष्य परमकृपालवो महर्षयः प्रत्याम्नायानुक्तवन्तः तानेवाऽऽह ।

गौतमः—

[3]शक्तस्य तप्तकृच्छ्रस्य ब्रह्महत्यानिवारणे ।

तुलाप्रतिग्रहीतॄणां [4]साधनाय महामुने ॥

[5]प्रत्याम्नायमुवाचेमं यदा देवसभागतः ।

स्वयम्भूः कृपया नॄणां गवां विंशतिमादरात् ॥

सवत्सां बहुदुग्धां च प्रदद्यात्तु द्विजातये ।

द्विजातिभ्य इति जातावेकवचनम् ।

मरीचिः—

[6]प्रत्याम्नाये तु कृच्छ्रस्य तप्तस्य ब्रह्मरूपिणः ।

दद्याद्द्विजातये सम्यक् गवां विंशतिमादरात् ॥

---

(१) इदमर्द्धं काशीमुद्रिते नोपलभ्यते ।

(२) त्वस्थिमांसाश्रिता इति मीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) अकृततप्तकृच्छ्रस्य इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) मोचनाय इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(५) प्रत्याम्नायस्तदा प्रोक्त इति मीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(६) पापनाशस्य इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

[1]अप्रशक्तौ तप्तकृच्छ्रस्य विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
सालङ्कारां सवत्साञ्च प्रदद्याद्विंशतिं गवाम् ॥
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तप्तकृच्छ्रफलं लभेत् ।
अतो द्विजातिभिः कार्य्यः प्रत्याम्नायस्त्वशक्तितः ॥
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् प्रत्याम्नाय इतीरितः ।

तुलादिप्रतिग्रहीतॄणां तत्र प्रायश्चित्ताकरणविषये इयमेव गतिः ।

इति हेमाद्रौ तप्तकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ पराककृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि कृच्छ्रस्य पराकस्य महात्मनः ।
सर्व्वदोषनिवृत्तस्य सर्व्वशास्त्रानुवर्त्तिनः ॥
पराकः कृच्छ्र इत्युक्तो विष्णुना प्रभविष्णुना ।
यस्याऽऽचरणमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
सङ्करीकरणञ्चैव जातिभ्रंशकरं तथा ॥

---

(१) अशक्तस्तप्तकृच्छ्रस्य इति चेखितपुस्तकपाठः ।

उपपातकमित्येतद् बहुधा परिकीर्त्तितम् ।
तुला हिरण्यगर्भश्च ब्रह्माण्डोऽयं घटस्तथा ॥
तथा कल्पतरुश्चैव गोसहस्रमनन्तरम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
हिरण्याश्वरथश्चैव हेमहस्तिरथस्तथा ।
पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानमतःपरम् ॥
विश्वचक्रं कल्पलता सप्तसागरमेव च ।
चर्म्मधेनुश्च महती महाभूतघटस्तथा ॥
कालपुरुषं कालचक्रं रश्मिचक्रमनन्तरम् ।
कोटिलक्षतिलैर्होमो द्विमुखी सुरभिस्तथा ॥
आर्द्रकृष्णाजिनञ्चैव शकटं पर्व्वसङ्क्रमे ।
छागादिपञ्चकञ्चैव तथैव दश धेनवः ॥
तथा दशमहादानं अचलाः सप्तनामकाः ।
रहस्यकृतपापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥
पापानां नवधोक्तानामितरेषां मुनीश्वराः ।
तुलादिर्नयहीनृणां पराकः कृच्छ्रनामकः ॥
सर्व्वपापहरो नृणां देवर्षीणां प्रियङ्करः ।
सर्व्वेष्वयं तु कृच्छ्रेषु महान् प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥

गौतमः—

प्रत्यहं घृतमात्रञ्च द्वादशाहं नवोद्भवम् ।
पीत्वा पर्व्व द्विजः शुध्येत् पराकइतिविश्रुतः ॥

सर्व्वपापप्रशमनः सर्व्वोपद्रवनाशनः ।

सर्व्वलोकप्रदोयश्चाद् भगवानाह विश्वकृत् ॥

व्यासः—

प्रत्यहं गोघृतं विप्रः द्वादशाहं पलं मुदा ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति पापेभ्योनाऽन्यथा [1]क्वचित् ॥

लौगाक्षिः—

द्वादशाहं घृतं तप्तं पलमात्रं गवामिह ।

[2]पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पराको नाम तप्तेन गोघृतेन पलमानेन द्वादशरात्रं चतुर्थकाले नियमानन्तरं पीत्वा द्विजः शुद्धिमवाप्नोति, अयमेव पराकः ।

इति हेमाद्रौ पराकलक्षणम् ।

---

(१) द्विज इति श्रौतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।

(२) द्विज इति वेङ्कितश्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ पराककृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्रत्याम्नायं पराकस्य वक्ष्याम्यहमनुत्तमम् ।
सर्व्वपापोपशमनं महापापनिकृन्तनम् ॥

व्यासः—

'पराको नाम यत् कृच्छ्रं तत्कर्त्तुं मनुजोत्तमः ।
अशक्तस्तस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं समाचरेत् ॥
तस्याऽऽचरणमात्रेण पराकस्य फलं लभेत् ।
प्रत्याम्नाये गवां दद्याद् दशपञ्च सवत्सकाम् ॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ।
महापातकजालानि उपपातकमेव च ॥
तत्सर्व्वं नाशयत्याशु तूलराशिमिवाऽनलः '

मरीचिः—

प्रत्याम्नायं पराकस्य दश पञ्च गवां द्विजः ।
दद्यात् पापविशुद्ध्यर्थं सर्व्वश्रेयोऽभिवृद्धये ॥

---

(१) पराकमिति केचित्पुस्तकपाठः ।

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।
प्रत्याम्नायेन कृच्छ्रस्य पराकस्य जनाधिप ॥
सर्व्वकृच्छ्रफलं प्राप्य प्रयाति परमं पदम् ।

पराककृच्छ्राचरणासमर्थस्य तत् प्रत्याम्नाये पञ्चदशधेनूः विप्रेभ्यः पृथक् पृथक् दत्वा शुध्यतीति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ पराककृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ यावककृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

अथाऽतः संप्रवक्ष्यामि कृच्छ्रं यावकसंज्ञितम् ।
तस्याऽऽचरणमात्रेण ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

मरीचिः—

भुञ्जीत यावकं सर्व्वं यावकं कृच्छ्रमीरितम ।
विषदाने च यत् पापं यत् पापं ब्रह्मदाहने[1] ॥

---

(१) ब्रह्मदाहके इति केषुचित्पुस्तकपाठः ।

शस्त्रधारे च यत् पापं यत् पापं विप्रवञ्चने ।
विधवाव्रतलोपे च यतिसन्न्यासिनोरपि ॥
गृहस्थस्य सदाचारत्यागे यत् पापमुच्यते ।
अनृते चैव यत् पापं तपोविक्रयतस्तथा ॥
[1]यद्दानकीर्त्तने पापं यत् पापं गुरुवञ्चने ।
यत् पापं विप्रनिन्दायां यत् पापं मातृभर्त्सने ॥

भगिनीपित्रोरप्युपलक्षणम्—

यत् पापं धेनुनिन्दायां यत् पापं शिवभर्त्सने ।
यत् पापं विष्णुनिन्दायां यत् पापं देव[2]कुत्सने
अज्ञानभोजने पापं अनध्यायेषु पाठने ।
दुःसङ्गतेश्च यत् पापं यत् पापं धनगर्व्वतः ॥
यत् पापं वेश्या[3]संसर्गे यत् पापं दानमोचने ।
यत् पापमृतुसन्त्यागे यत् पापं भाण्डविक्रये
सकेशस्नानरहितविधवाकांस्यभोजने ।
पुनर्भुक्ता सताम्बूला यदा निन्दापरायणा ॥

---

(१) दानस्य कीर्त्तनात् इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) तत्र इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(३) वनिता तत्र इति केचित्पुस्तकपाठः ।

विधवा[1] कुरुते पापं पतिद्वेषपरायणा।
पुत्रश्चेत् पितृविद्वेषी सदा विप्रः परान्नभुक्॥
कुचेलः सर्व्वदा तिष्ठन्नदन्तक्षालिताननः।
वह्न्याशी निष्ठुरं वक्ता विप्रदानेषु विघ्नकृत्॥
एतेषां पावनार्थाय यावकं कृच्छ्रमीरि[2]तम्।

पराशरः—

सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं यावकं कृच्छ्रमीरितम्।
तदाचरणमात्रेण विप्रोभवति शुद्धिमान्॥
अव्रतघ्नयवान् पक्त्वा स्वच्छशाम्भी व्रती शुचिः।
तद्यवागूं पिबेत्कृत्वा[3] ब्रह्मपत्रपुटे वशी।
यवाभावे व्रीहयो वा श्यामाकास्तस्य मानतः॥
तदन्नं व्रतिने दत्त्वा यवागूं विष्णवेऽर्पयेत्।
नित्यकर्म्मादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् शुचिमानसः॥

पूर्व्ववदित्यत्र प्रातःस्नात्वा नित्यकर्म्मादिकं कृत्वा यावन्मन्दायते रविः तावत्पर्य्यन्तं पूर्व्ववत् विभूतिविश्वरूपादिकं पठन् नारायणमनुस्मरन् यवागूं पिबेत्। तदाऽऽह—

---

(१) यदाश्नाति वा नारी इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः।
(२) आचरेदिति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः।
(३) वणाद्दा इति वेष्टितपुस्तकपाठः।

गौतमः—

अश्वत्थपत्रपुटे राजन् धृत्वा स्वयमतन्द्रितः।
तावता मनसा विष्णुं स्मरेन् मन्दायिते रवौ[1]॥
यवागूं विष्णवे दत्त्वा पश्चात् पीत्वा स्वयं मुदा।
पूर्व्ववत्क्षालनं कृत्वा पादपाण्योर्यथाक्रमम्॥
द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा स्पृष्ट्वा नारायणाग्रतः।
अजस्रं धारयेदग्निं यावत् कृच्छ्रं समाप्यते॥
परेद्युरेवं कुर्व्वीत द्वादशाहोभिरीरितम्।
तदन्ते गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिबेत्तदा।
एवं [2]कुर्य्याद् द्विजोयस्तु सद्यः पापात् स मुच्यते[3]॥

इति हेमाद्रौ यावककृच्छ्रलक्षणम्।

---

(१) मन्दायते रविरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।
(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः।
(३) प्रमुच्यते इति लेखितपुस्तकपाठः।

अथ यावककृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रस्य यावकस्याऽस्य प्रत्याम्नायमिमं शृणु ।
सकृत् [1]कुर्य्याद् द्विजोयस्तु स सद्यः पापमुक्तिमान् ॥
प्रत्याम्नायं प्रवक्ष्यामि यावकस्य महात्मनः ।
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वकृच्छ्रफलं नृणाम् ॥
गावो दश प्रदातव्याः प्रत्याम्नायप्रकल्पिताः ।
सवत्सा दुग्धसम्पन्नाः सुशीलाः समलङ्कृताः ॥
विप्रेभ्यः प्रतिदातव्या व्रतिना तु पृथक् पृथक् ।
पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेद्देहविशुद्धये ॥
एतत् कृच्छ्रस्य तु फलं यावकस्य सुखाप्तये ।

गौतमः—

यावकस्य महापापहारिणः फलदायकम् ।
सर्व्वपापोपशमनं महत् पुण्यप्रदायकम् ॥
सम्पूर्णवस्त्राभरणैः स्वर्णशृङ्गारशोभिना ।
सवत्सा युवती साध्वी गवां संख्या दश स्मृता ॥
पयस्विन्योद्विजाग्रेभ्यः प्रदातव्याः फलाप्तये ।
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति मानवः ॥

---

(१) कृत्वा इति शीतलेश्वितपुस्तकपाठः ।

एवं व्रते नरः सम्यग् यावकस्य स्वरूपिणीम् ।
गवां सहस्रां द्विजाग्र्याय दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ यावककृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ सान्तपनकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रसान्तपनस्याऽस्य लक्षणं सर्व्वपापहम् ।
श्रीशैलं काशिकाक्षेत्रं गयाक्षेत्रं महत्तरम् ॥
प्रयागं यमुनां सिन्धुं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
तथा सप्तनदीसङ्गं गौतमीं पापहारिणीम् ॥
कृष्णवेणीं तुङ्गभद्रां हेमकूटं त्रिलोचनम् ।
मार्कण्डेयं सिंहगिरिं तथा धर्म्मपुरीं स्वयम् ॥
साक्षाद्रामजयावाटीं मल्लिकार्ज्जुनमेवच ।
अहोवलं नृसिंहञ्च तथैव भवनाशिनीम् ॥
पिनाकिनीं नदीं तीरे वैद्यनाथं हरं तथा ।
वेङ्कटाद्रिं स्वर्णमुखीं कालहस्तीश्वरं तथा ॥
साक्षाद्वरदराजञ्च वरभूतं स्वयम्भुवम् ।
एकाम्रञ्च तथा लिङ्गं सर्व्वतीर्थमहत्तरम् ॥

मध्यार्ज्जुनेशं पापघ्नं कुम्भकोणं तदुद्भवम्।
श्रीरङ्गं वा महाक्षेत्रं जम्बूनाथमतः परम्॥
कावेरीं पापशमनीं मधुराविषये शृणु।
सुन्दरेशञ्च तत्पत्नीं तथैवौघवतीं नदीम्॥
तथाग्नेयदिशो भागे पर्व्वतो गन्धमादनः।
रामलिङ्गं धनुष्कोटिं सर्व्वतीर्थपुरस्कृताम्॥
तथैव दर्भशयनं तत्रत्यञ्च महत्सरः।
ताम्रपर्णीमहाक्षेत्रं तत्रत्या विष्णुदेवता॥
अनन्ताख्यं महाक्षेत्रं सुब्रह्मण्यं महत्सरम्।
एतानि पुण्यक्षेत्राणि द्रष्टुः पापहराणि च॥
निरोगी सुखजो यस्तु एतेषामेकमेव च।
न स्नायाद्वा न पश्येद्वा कोऽन्यस्तस्मादचेतनः॥
धर्म्महीनस्य मर्त्यस्य कर्म्महीनस्य पापिनः।
अजागलस्तनमिव तस्य जन्म निरर्थकम्॥
यो मर्त्यो जन्मदिवसात् षष्टिवर्षप्रवर्त्तनात्[१]।
पुरा न पश्येत्[२] श्रीशैलं तन्मध्ये स तु गर्द्दभः॥

द्विजन्मा यः स्वजन्मदिवसादारभ्य षष्टिवर्षमध्ये श्रीशैलपापाघ-वेङ्कटाचलवरदराजश्रीरङ्गादिकं नास्तिकतया न पश्यन् तिष्ठेत् स सर्व्वपापभोगानन्तरं गर्द्दभोभवेदिति वामनपुराणोक्तश्रवणात् तदाऽऽह—

(१) षष्टिवर्षं प्रवर्त्तते इति श्रीतलवैचित्रपुस्तकपाठः।
(२) न पश्येद्‌ यदि इति वैचित्रपुस्तकपाठः।

मरीचिः—

श्रीशैलं वेङ्कटाद्रिञ्च काञ्चीं श्रीरङ्गनायकम् ।
रामेशञ्च धनुष्कोटिं स्वभावात षष्टिवर्षगः ॥
न पश्येन्नास्तिकतया गर्द्दभो भुवि जायते ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कृच्छ्रसान्तपनादिना[1] ॥

बृहस्पतिः—

पुण्यालयान पुण्यनदीर्न पश्येत् षष्टिवर्षगः ।
महान्तं नरकं गत्वा पश्चाद् रासभतां व्रजेत् ॥
तस्य दोषोपशान्त्यर्थं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् दोषादस्मात् प्रमुच्यते ॥

तल्लक्षणमाह—

देवलः—

प्रत्यहं शास्त्रविधिना[2] द्वादशाहं पयः पिबेत् ।
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र त्यागिनामपि दुर्लभाम् ॥

प्रजापतिः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य स्नानं सङ्कल्पमेवच ।
नित्यकर्म्म तथा कृत्वा पूर्व्वोक्तं मनसा स्मरेत् ॥

विभूत्यादिकमित्यर्थः ।

---

(१) कृच्छ्र इति मौतवेचितपुस्तकपाठः ।
(२) मासमन्त्र इति मौतवेचितपुस्तकपाठः ।

यावच्चन्द्रायते भानुस्तावत्तोदुग्धमाहरेत्[1]।
विश्रावे तन्निवेद्याऽथ पयोमात्रं पिवेद्व्रती॥
स्वपेद्देवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्ज्जितः।
ततः प्रभातवेलायां एवं कृत्वा महाव्रतम्॥
द्वादशाहोभिरेतैश्च शुद्धोभवति पूर्व्वजः।
पञ्चगव्यं पिवेत् सान्तपनं मुनिभिरीरितम्॥

इति हेमाद्रौ सान्तपनकृच्छ्रलक्षणम्।

अथ सान्तपनकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह।

देवलः—

प्रत्याम्नायं प्रवक्ष्यामि कृच्छ्रस्यैतस्य पापहम्।
सर्व्वपापोपशमनं धर्म्मकामार्थसिद्धिदम्॥
व्यासेन कथितं पूर्व्वं कृष्णायाऽमिततेजसे।
परस्वहारिणो ये च परदाररताश्च ये॥
मद्यपानरता ये च अगम्यागामिनश्च ये।
असच्छास्त्ररता ये च ये च दुष्टप्रतिग्रहाः॥

---

(१) आहरेदिति कचित्पुस्तकपाठः।

मिथ्याभिवादिनो ये च ये च मित्रविभेदिनः ।
दीपनिर्व्वापिणो ये च याचकुम्भाष्टभेदिकाः ॥
दिवा कपित्थच्छायासु रात्रौ चलदलेषु च ।
तमालतरुच्छायासु रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
स्वपतां पापनाशाय प्रत्याम्नायो महत्तरः ।
सदा निष्ठुरवक्तारः सदा याञ्चापरायणाः ॥
परान्ननिरता ये च नित्यकर्म्मविरोधिनः ।
तेषामियं विशुद्धिः स्यात् प्रत्याम्नायः परात्परः ॥

गौतमः—

सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं सर्व्वदोषविवर्ज्जितम् ।
प्रत्याम्नायं तदा कुर्य्यात् यदा पापसमुद्भवः ॥
सान्तपनस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायः स्मृतो दश ।
गावोऽलङ्कारसंयुक्ताः सक्षीराः साधुवृत्तयः ॥

मरीचिः—

प्रत्याम्नायं प्रशंसन्ति गवां दश मुनीश्वराः ।
सान्तपनस्य कृच्छ्रस्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥

व्यासः—

सान्तपनाख्य कृच्छ्रस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
[1]प्रत्याम्नायः प्रयच्छेत्तु दश गाः समलङ्कृता इति ॥

इति हेमाद्रौ सान्तपनकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

(१) इदमर्द्धं मौतवेष्वितपुस्तकयोर्नोपलभ्यम् ।

अथ महासान्तपनकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

महासान्तपनं नाम कृच्छ्रं सर्व्वफलप्रदम् ।
पुरा पुरन्दरः साक्षाद् गौतमस्य सतीं व्रजन् ॥
तेन पापेन महता स पापमलदूषितः ।
वृक्षमूलमुपागम्य वृक्षभावमुपाश्रितः ॥
तदा प्रसन्नवरदश्चक्रपाणिः सवाहनः ।
दृष्ट्वा पुरन्दरं प्राह दयया भक्तवत्सलः ॥
एतत्पापविशुद्ध्यर्थं महासान्तपनं चर ।
गुरुदारांस्तु यो गच्छेच्चाण्डालीगमनं चरेत् ॥
स्वदारागमनं [1]कुर्य्याद् भगिनीं यः प्रवर्त्तयेत् ।
चरेद्वा रजकीं ग्रामे ग्रामचाण्डालदारगः ॥
विप्रश्चाण्डालदारेषु रेतः सिक्त्वा द्विजाधमः ।
एतेषां निष्कृतीराम महासान्तपनं परम् ॥
[2]सत्यस्याऽभाषणे पापं असत्यानाञ्च भाषणे ।
परदत्तापहारे च स्वदत्तापहरे तथा ॥
असूयानिरतिश्चैव सदा भैषज्यवर्त्तनम्[3] ।
व्रतकाले श्राद्धकाले पश्येद् देवार्चने यदि ॥

---

(१) कृत्वा इति मोतकेषुचित्पुस्तकपाठः ।
(२) असत्यभाषणे इति केषुचित्पुस्तकपाठः ।
(३) भैषज्यवर्त्तिनी इति केषुचित्पुस्तकपाठः ।

पापकं पतितं व्रात्यं तुलाखजतनिष्कृतिम्।

षोड़शमहादानमध्ये यत्र यत्र प्रतिग्रहः प्राप्तः तत्र तत्राऽऽ-चार्य्याचामिकवचनं, तुलाखिति बहुवचनं प्राक् प्रदर्शितम्।

तदाऽऽह—

मरीचिः—

चाण्डालं पतितं व्रात्यं तुलाखजतनिष्कृतिम्।

न स्परेत् कर्म्मकाले तु न पश्येदै कदाचन॥

एतेषां पापराशीनां महासान्तपनं परम्।

गालवः—

द्विदिनं समुपोष्यैव द्विदिनं पूर्व्ववत् पयः।

पूर्व्ववन्नियमं क्वत्वा द्वादशाहेन शुध्यति॥

पराशरः—

मासमात्रं पिवेत् क्षीरं द्विदिनं समुपोषयेत्।

एवं कुर्य्याद् द्वादशाहं पूर्व्ववन्नियमान्वितः॥

मनुः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य द्विजोनियमपूर्व्वकम्।

यदा मन्दायते भानुः तदा नियममुत्सृजेत्॥

मासमात्रं पिवेत् क्षीरं विधावे तन्निवेदितम्।

द्विनद्वयं पयः पीत्वा द्विदिनं समुपोषयेत्॥

स्वपेच्च पूर्व्ववद्देवसमीपे व्रतमाचरन्।

एवं द्वादशरात्रञ्च क्वत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्॥

द्विनद्वयसपोवर्च्च द्विनद्वयं पयोभक्षणं एवं क्रमाद् द्वादशाहोभिः महासान्तपनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ महासान्तपनकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ महासान्तपनप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः--

महासान्तपनकृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं शृणुष्व मे ।
यदाऽऽचरणमात्रेण विप्रः पापात् प्रमुच्यते ॥

महाराजविजये--

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्याम्नायो महानयम् ।
तस्याऽऽचरणमात्रेण महासान्तपनं परम् ॥

चतुर्व्विंशतिमते—

महासान्तपनं नाम कृच्छ्रं पापहरं परम् ।
ब्रह्महत्यादिशमनमुपपातकनाशनम् ॥
कृच्छ्रस्यैतस्य विप्रः स्यात् चर्त्तुं सर्व्वसमाहितमान् ।
प्रत्याम्नायं प्रकुर्व्वीत [1]तदा कृच्छ्रफलाप्तये ॥

---

(१) सर्व्व इति केचित्पुस्तकपाठः ।

गावो देयाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यः षोडशाऽमलाः ।
अलङ्कृता सुपुण्याद्यैर्वस्त्राभरणभूषिताः ॥
सुसाध्व्यश्च पयस्विन्यः सवत्साः पापहारिकाः ।

पराशरः—

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्याम्नायं विदुर्बुधाः ।
गावः षोडश विप्रेभ्यो देयाः सम्यक् सुखाप्तये ॥
अलङ्कृताश्च वस्त्राद्यैः पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ।
सवत्साः साधुशीलिन्यः प्रत्याम्नाय उदीरितः ॥

इति हेमाद्रौ महासान्तपनकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ कायकृच्छ्रस्वरूपमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यं तप्तकृच्छ्रं पराकं यावकं तथा ।
ततः सान्तपनं कृच्छ्रं महासान्तपनं तथा ॥
कायकृच्छ्रं तथा प्रोक्तमतिकृच्छ्रं विशुद्धिदम् ।
उदुम्बरश्च पर्णश्च फलकृच्छ्रमतः परम् ॥
कृच्छ्रं माहेश्वरश्चैव ब्रह्मकृच्छ्रं तथैव च ।
धान्यं सर्वमयं कृच्छ्रं दश पञ्चैव कीर्त्तितम् ॥

पूर्व्वं त्रयोदशकृच्छ्राणीत्युक्तं इदानीं लिङ्गपुराणोक्तत्वात् अति कृच्छ्रकायकृच्छ्राभ्यां सह पञ्चदशधा भवति, सर्व्वेषां एव उपकारकत्वात लिखितम् ।. कायकृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणं लिङ्गपुराणोक्तं विशिनष्टि ।

कायकृच्छ्रं प्रवक्ष्यामि महापातकशुद्धये ।
उपपातकशुद्ध्यर्थं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥

विष्णुपुराणे—

तुलाधेनुसहस्रे च अष्टमाब्दं द्विजोत्तम ।
दाता प्रतिग्रहीतारमन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥
यदि दैवाद् अनुप्राप्तं तीर्थेषु च महोत्सवे ।
तदा तद्दोषशान्त्यर्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
द्वितीये अपकृत्पूतः सहस्रं विधिपूर्व्वकम् ।
उभयोर्दानयो राजा तथा ब्रह्मसदस्ययोः ॥
[1]चत्वार्य्येव तु वर्षाणि तन्मुखं नावलोकयेत् ।

दातुः कायकृच्छ्रमितरयोर्ब्रह्मसदस्ययोश्चतुःसहस्रगायत्रीजप अन्यथा तु दोषः ।

वृद्धस्मृतिः—

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कायकृच्छ्रं अपोमहत् ।
अन्योन्यालोकने राज्ञस्तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

---

(१) तत्वाग्नेव इति केचितपुस्तकपाठः ।

न निष्कृतिमत्त्वाऽवेद्येतेत्यर्थः सर्व्वत्र महादानप्रतिग्रहेषु दातृप्रतिग्रहीत्रोर्ब्रह्मसदस्ययोरेवमुक्तं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।

लाङ्गले पञ्चसंज्ञे च विश्वचक्रे महत्तरे ।
सप्तमाब्दं तथा राजा तन्मुखं नाऽवलोकयेत् ॥
सप्तसागरदाने च चर्म्मधेनोः प्रतिग्रहे ।
महाभूतघटे चैव तुलावन्नाऽवलोकयेत् ॥

उक्तेषु सप्तप्रतिग्रहेषु दानाचार्य्यब्रह्मसदस्यानां प्राग्वत्कायकृच्छ्रादिकं वेदितव्यम् ।

हिरण्यगर्भे ब्रह्माण्डे (१)दातुः कायं हि पूर्व्ववत् ।
अन्योन्यलोकने राजा न दानफलमश्नुते ॥

आचार्य्यब्रह्मसदस्यानां पूर्व्ववत् ।

कल्पपादपदाने च तथा कल्पलताग्रहे ।
षडब्दं तन्मुखं राजा विप्रो वा नाऽवलोकयेत् ॥

कायकृच्छ्रं गायत्रीजपः संख्या क्रमेण वेदितव्या ।

हिरण्यधेनुदाने च हिरण्याश्वप्रतिग्रहे ॥
पूर्व्ववत् ऋतुसंख्याब्दमन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

कृच्छ्रादिकं पूर्व्ववत् ।

हिरण्याश्वरथे चैव हेमहस्तिरथे तथा ।
अष्टमाब्दं यदा (२)न स्याद् अन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ।

---

(१) दाता इति श्रीतवैचितपुस्तकपाठः ।
(२) दैवादिति वैचितपुस्तकपाठः ।

पूर्व्ववत् लङ्घ्यादिकम् ।

धरादाने कालपुरुषे कालचक्रे तथैव च ।
तिलगर्भे राशिचक्रे पञ्चमाब्दं न लोकयेत् ॥
यदि दैवात् समुत्पत्तिरतिलङ्घ्यं चरेद्यमी ।
पुनः संस्कारलक्षिप्रः पटगर्भविधानतः ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति दाता [1]न फलमश्नुते ।
कोटिहोमे लक्षहोमे पापपुरुष [2]प्रतिग्रहे ॥
आचार्य्यस्य मुखं दाता युगाब्दं नाऽवलोकयेत् ।

नवाऽप्यतिलङ्घ्यं दातुः । इतरेषां पुनः संस्कारः ।

श्वेताश्वे रत्नशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ।
[3]अब्दं तु तन्मुखं दाता पूर्व्ववन्नाऽवलोकयेत् ॥
ब्रह्मलङ्घ्यं चरेद्दाता इतरे पटगर्भतः ।
कपिलादिसुखीदाने दासीव्यक्षपरिग्रहे ॥
अब्दमेकं द्विजं दाता पूर्व्ववन्नाऽवलोकयेत् ।
पर्य्यलङ्घ्यं ततः प्रोक्तमितरेषां हि पूर्व्ववत् ॥
आलिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ।
षण्मासं नाऽवलोकेत पर्य्यलङ्घ्यं हि पूर्व्ववत् ॥
तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोहोत्रकानपि ।
तदाःस्वाचाऽवलोकेत फललङ्घ्यमुदाहृतम् ॥

---

(१) विलक्षमिति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) विग्रहे इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(३) त्वब्दं इति काशीपुस्तकपाठः ।

मासत्रयमित्यर्थः

सर्व्वेषां ऋत्विजां प्रोक्तं सच्छ्रं अप्यमादरात् ।
आच्यालङ्कारधेनूनामनड्वाहादिसंग्रहे ॥
महिषीच्छागवस्त्राणां मासमेकं निरन्तरम् ।
ऋत्विजां व्रतगायत्री दाता धेनुं समाचरेत् ॥

सात्त्विकदानेषु तु चतुर्व्विंशतिमूर्त्यादिषु दाता अवलोकयेत् तेन न दोषः ।

गालवः—

चतुर्व्विंशति मूर्त्यादिदानेषु द्विजवल्लभ ।
दशावतारदानेषु अर्द्धनार्य्यादिषु प्रभुः ॥
मुखावलोकने दातृप्रतिग्रहीत्रोर्न तु दोषभाक् ॥

अर्द्धनारीश्वरलक्ष्मीनारायणप्रतिमोमामहेश्वरप्रतिमादानेषु कृष्णाजिनतिलविरचितेषु दातृप्रतिग्रहीत्रोर्मुखावलोकनं न दोषहेतुः । कृष्णाजिनतिलदानप्रतिमाप्रतिग्रहे तु विशेषमाह ।

आवाक्षिः—

दशश्वेतेषु योगेषु कुक्षिमत्सु नृपोत्तम ।
तिलाजिनप्रदानेषु वत्सरं नाऽवलोकयेत् ॥
उत्क्रान्तिवैतरिण्योश्च तथा प्रतिज्ञती नृप ।
व्रतप्रतिग्रहे तात एकाहे भोजने तथा ॥
उग्रशान्तिषु सर्व्वत्र तथा महिषसंग्रहे ।
कर्त्ता नाऽवलोकयेद्विप्रं कायशक्कमथाचरेत् ॥

यत्त्वासमयन्तौ, मिथुनां जनन मूलादयः सभुक्ताः तत्सम्भयः उपनयनादपि तेषु स्त्रीणां प्रथमार्त्तवं तत्र ग्रान्तयस्तु उग्राः, कायकृच्छ्रलक्षणमाह ।

मरीचिः—

चत्वार्य्यहानि ग्रासाःस्युरेकैकं प्रत्यहं व्रती ।
निराहारस्तथा तेषु चतुर्थे तेषु भोजनम् ॥
तदन्ते व्रतिभिर्देया गौरिका चान्द्रभक्षणम् ।
कायकृच्छ्रमिदं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

आपतिः—

चतुर्ष्वहःसु ग्रासाःस्युः निराहारस्तथा पुनः ।
चतुर्थे ग्रासभक्षः स्यात् कायकृच्छ्रमिदं परम् ॥

मरीचिः—

चाद्यायं प्रातरारभ्य स्नात्वा विप्रो यथाविधिः ।
अभ्यर्च्च्य विष्णुं गन्धाद्यैरविरक्तं गतो यदा ॥
तदा ग्रासं समश्नीयात् विष्ण्वर्पितममुं सुधीः ।
प्रक्षाल्य पूर्ववत् सर्वं विराचम्य शुचिस्तथा ॥
स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
पुनः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा नियमपूर्व्वकम् ॥

ततः परं निराहारस्तथा [1]श्रेयान्नभोजनम् ।
गोदानं व्रतपूर्त्यर्थं पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
कायकृच्छ्रमिदं देव द्विजानां पावनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ कायकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ कायकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि कायकृच्छ्रस्य धीमतः ।
प्रत्याम्नायं महापुण्यं शृण्वतां पापनाशनम् ॥
दश गावः प्रदातव्याः सवत्सा भूषिता नृभिः ।
पयस्विन्यः सुशीलाश्च स्वर्णशृङ्गीमहत्तराः ॥
एतस्य कायकृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायो [2]मुनीरितः ।

गालवः—

सर्व्वपापहरस्याऽस्य कायकृच्छ्रस्य वै नृप ।
प्रत्याम्नाया दश गवां सवत्साः साधु[3]हस्तयः ॥

---

(१) चतुर्षु इति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(२) चतुर्भिरिति श्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।
(३) हस्तिनाम् इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

अलङ्कारयुताः साध्व्यः पयसा परिपूरिताः[1] ।
एतदाचरणेनैव कायकृच्छ्रफलं लभेत् ॥

अत्रः—

कायकृच्छ्रस्य सर्व्वस्य सर्व्वपापहरस्य च ।
रामं प्रतिग्रहीतॄणां सर्व्वपापहरं परम् ॥
स्नात्वा पुण्यदिने विप्रः सुसङ्कल्पेऽव पूर्व्ववत् ।
विप्रानभ्यर्च्य गन्धाद्यैर्दद्याद्धेनूः पृथक् पृथक् ॥
दद्यात्प्रत्याम्नायभूताः सर्व्वपापापनुत्तये ।
एतस्याऽऽचरणे पूर्णं कायकृच्छ्रफलं लभेत् ॥

इति हेमाद्रौ कायकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथाऽतिकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

अथाऽतिकृच्छ्रं वक्ष्यामि सर्व्वपापोपशान्तये ।
सर्व्वकृच्छ्रव्रतं नृणां शृणु राम प्रयत्नतः ॥
अतिकृच्छ्रस्य माहात्म्यं वर्णितुं केन शक्यते ।
पुरा हि कौशिको नाम ऋषिर्धर्मपरायणः ॥

---

(१) परिपूर्णवाम् इति केचित्पुस्तकपाठः ।

अग्निष्टोमजघात्यासीत् कस्मात् कारणत: प्रभो ।
तस्य हत्याविनाशार्थं कृच्छ्रमाह प्रजापतिः ॥
ब्रह्महत्या गुरोर्हत्या भ्रूणहत्या महत्तरा ।
कन्याहत्या सतीहत्या तथा हत्या महत्यपि ॥
वीरहत्या धेनुहत्या गजाश्वमहिषीवधः ।
तृणकाष्ठद्रुमच्छेदः शस्यारामादिभेदनम् ॥
तटाककूपकासारभेदनं देववेश्मनाम् ।
गृहदाहो द्विजवित्तहरणं पापवर्द्धनम् ॥
धान्यारामादिदहनं दाहनं महिषीगवाम् ।
शृङ्खलाङ्कूलविच्छेदस्तथा तेषां विमर्द्दनम् ॥
शुकचाषभुजङ्गानां मीनहंसशुनामपि ।
कुक्कुटानाञ्च काकानां हिंसनं मृगमारणम् ॥
दारुच्छेदः कपाटस्य पापौघानां विभेदनम् ।
दाहनं वनपर्णानामार्द्राणामिह[1] भूमिप ॥
सर्व्वासामेव हिंसानामतिकृच्छ्रं विशोधनम् ।
सर्व्वकृच्छ्रप्रदश्चैव सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥

गालवः—

अतिकृच्छ्रस्य महत: तत्प्रकारमिहोच्यते ।
अश्ममात्रान् यवान् शुभ्रान् श्यामाकांस्तण्डुलानपि ॥
एकैकं द्रव्यमामादाय व्रतादौ पूर्व्ववच्चरेत् ।

---

(१) इह इति केषाञ्चित्पुस्तकपाठः ।

स्नानसङ्कल्पादिमित्यर्थः—

भागत्रयं तदा कृत्वा तण्डुलान् पूर्व्वमागतः ।
व्रतादौ मध्यमदिने व्रतान्ते पारयेत् त्रयम् ॥
व्रतादौ भक्षयेद्ग्रासं पूर्व्ववत् व्रतमाचरन् ।
चतुर्थकाल आयाते प्रक्षाल्याऽङ्गानि पूर्व्ववत् ॥
स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
ततः प्रभाते विमले सन्ध्यादीन् पूर्व्ववच्चरेत् ॥
निराहारस्तदा भूत्वा यावत् सायं दिनं ऋतुम् ।
तत्रैव भक्षयेद्ग्रासं द्वितीयाऽर्द्धं विचक्षणः ॥
तत्रापि पूर्व्ववत् कृत्वा द्वादशे दिवसे शुभम् ।
तृतीयार्द्धं तदा भुक्त्वा गौरैवा विप्रसात्कृता ॥
ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ।
अतिकृच्छ्रमिदं सर्व्वमुक्तं मुनिभिरादरात् ॥
एतस्याऽऽचरणेनैव सर्व्वदोषात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ अतिकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

अतिकृच्छ्रस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायो मनीषिभिः ।
प्रोक्तः सर्व्वहितार्थाय सर्व्वपापप्रणाशनः ॥
सङ्करीकरणानाञ्च कन्याधेन्वादिविक्रये ।
तिलतण्डुलधान्यानां फलानां रसविक्रये ॥
महापातकभूतानां शोधनं पापनाशनम् ।

प्रत्याम्नायमाह—

मार्कण्डेयः —

प्रत्याम्नायमिमं राजन् वक्ष्यामि शृणु पार्थिव ।
यदाचरणमात्रेण अतिकृच्छ्रफलं लभेत् ॥
दश गावः प्रदातव्या वस्त्राद्यैः समलङ्कृताः ।
साधुवृत्ताः पयस्विन्यो विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥

मनुः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः प्रत्याम्नायं शृणुष्व मे ।
विप्रेभ्यो दशगावस्ताः पूर्व्ववत् पूजिता अमूः ॥
स्वर्णशृङ्गादिभिः सम्यक् भूषयित्वा पृथक् पृथक् ।
शुचिभिश्च प्रदातव्या साधुभ्यो[1] वेदवित्तमैः ॥

---

(१) विप्रेभ्य इति श्रीतर्कविल्लितपुस्तकपाठः ।

इदमुक्तेन मार्गेण ज्ञात्वा कृच्छ्रफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ यतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य लक्षणं वच्मि तत्त्वतः ।
कृच्छ्रं महत्तरं भूप सर्व्वपापहरं परम् ॥
पितृमातृपरित्यागी सोदराणां हि बालिशान् ।
भगिनीभागिनेयादीन् गर्भिण्यातुरबान्धकाः ॥
बालांश्च कुलवृद्धांश्च अतिथीनागतान् प्रभो ।
सामर्थ्ये सर्व्वजन्तूनां त्यागो दोषो महत्तरः ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति यश्चोपेक्षापरायणः ।
मातरश्च स्वसारश्च अनाथां गतभर्तृकाम् ॥
पुत्रीमनाथां विधवां यस्त्यजेत् कारणं विना ।
पितृभगिनीं मातृभगिनीमपुत्रां गतभर्तृकाम् ॥
अबलां यस्त्यजेन्मूढः[1] स वै नरकमश्नुते ।

---

(१) परित्यक्ता इति वैश्चितपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे सा वै न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
उन्मत्तं पितरं क्लीवं काणं बधिरमेव च ।
[1]श्रेयोर्थी यत्नतोरक्षेद् भक्ष्यवस्त्रादिभिः सदा ॥

गौतमः—

परक्षणीयान् यो रक्षेद् रक्षणीयान् परित्यजेत् ।
स वै नरकमाप्नोति पशुयोनिषु जायते ॥

वेश्यादासी तन्मातरस्तत्पुत्राः कुण्डगोलकाः विटगायकाश्चार्व्वाकास्त्वरक्षणीयाः, अनाथा गतभर्तृका निष्पुत्रा पितृव्य ज्येष्ठभ्रात्रादयो निष्पुत्रा निर्धनाः काणकुब्जादयः एते यत्नतो रक्ष्याः, एतेषां परित्यागे दोषः, तत्प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

सामर्थ्ये सति यस्त्यजेदेतान् बन्धुजनान् स्वकान् ।
काकयोनिं समासाद्य दुःखी भूयात् पुनः पुनः ॥
मासं पक्षा पञ्चगव्यं षण्मासं पर्णकृच्छ्रकृत् ।
वत्सरौदुम्बरं प्रोक्तमतश्चान्द्रायणं परम् ॥

उदुम्बरकृच्छ्रलक्षणमाह—

पराशरः—

प्रसृतद्वयं तण्डुलानां श्यामाकांश्च यवानपि ।
दशधैधा विभज्यैवं प्रत्यहं पाचयेद्व्रती ॥

---

(१) धर्मार्थी इति केचित्पुस्तकपाठः ।

उदुम्बरैः शुष्कपर्णैः पाचयेत्वाग्यदारुभिः ।
उदुम्बरैश्च पर्णैश्च चार्द्रैः पत्रपुटं मुदा ॥
तत्र निक्षिप्य तं ग्रासं विष्णवे पूर्व्वमादिशेत् ।
चतुर्थकाल आयाते पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥
भक्षयेदुत्तमं ग्रासं मौनव्रतपरायणः ।
पादौ प्रक्षाल्य पाणी च द्विराचम्य विधानतः ॥
सायाह्निकं ततः कृत्वा स्वपेन्नारायणाग्रतः ।
पुनः प्रभाते विमले द्वितीयं पूर्व्ववच्चरेत् ॥
ग्रासपचननियमादिकमित्यर्थः ।
एवं द्वादश ग्रासांश्च द्वादशाहःसु भक्षयेत् ।
तत्राऽपि गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
एवमौदुम्बरं कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवल —

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं परं शृणु ।
यस्याऽऽचरणमात्रेण सम्पूर्णफलमश्नुते ॥

मार्कण्डेय:—

प्रत्याम्नाय: पुरा राम जामदग्न्येन भाषित:।

मातृहत्याविशुद्ध्यर्थं किमुताऽन्यस्य पापिन:॥

महाराजविजये—

कृच्छ्रस्यौदुम्बरस्याऽस्य प्रत्याम्नायोमहानयम्।

सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं सृष्टवान् पद्मभू: पुरा॥

चतुर्व्विंशतिमते—

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं शृणुष्व न:।

अष्टौ गाव: प्रदातव्या: सालङ्कारा: सदक्षिणा:।

हेमशृङ्गो रौप्यखुरा: कांस्यदोहनसंयुता:॥

ताम्रपृष्ठ्य: स्वर्णघण्टा: वस्त्राभरणभूषिता:।

द्विजेभ्यश्च प्रदातव्या: सर्व्वलक्षणलक्षिता:॥

सर्व्वपापविनिर्म्मुक्त: सम्पूर्णं फलमश्नुते।

कृच्छ्राचरणासमर्थस्तु तत्प्रत्याम्नायकरणे सम्पूर्णकृच्छ्रफल-माप्नोति।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरप्रत्याम्नाय:।

अथ पर्य्यङ्कच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

पर्य्यङ्कच्छं द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्तु परमं शुभम् ।
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वदोषोपशान्तिदम् ॥
ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।
स्वर्णस्तेयी तु कुनखी दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ॥
अन्नहर्त्ता भवेद् गुल्मी शाकस्तेयी तु दर्दुरः ।
स्तेयिनो धान्यराशीनां कण्डूतिः सततं द्विजाः ॥
ताम्रस्तेयी दीर्घहृषणः प्रमेही पर्व्वमैथुनी ।
शिरोव्रणी ज्ञानहीनः पित्तवान् त्रपुकांस्यहा ॥
गजचर्म्मा नागहन्ता अश्वहन्ता महाव्रणी ॥
कण्ठभूषणहारी स्याद् गण्डमाली महान् भुवि ।
रक्तप्रमेही मनुजो पुष्पवत्यङ्गनागमः ॥
भगिनीगमनाद्भूमौ मधुमेही भवेन्नरः ।
मातुः सपत्नीं भगिनीं गच्छेत् कामातुरो नरः ॥
स पापमनुभूयाऽन्ते रोगी भूयाद्भगन्दरी ।
स्वसारं यः पुमान् गच्छेज्जायते मूत्रकृच्छ्रवान् ॥
धेनुहन्ता महापापी अर्शोरोगी भवेद्भुवि ।
गोवत्सहननान्मर्त्यः स भूयादर्शसो[1] भुवि ॥

---

(१) अर्शवान् इति केचित्पुस्तकपाठः ।

शिवनिर्माल्यभुक्पापी जायते क्लिन्नवान् सदा।
अजीर्णरोगी [1]हठाद् गृहदाही प्रसूतिमान्॥
बन्धोर्गृहजाद् दोषाज्जातं श्वासकासवान्।
स्रवद्गर्भा भवेत् सा तु बालकं हन्ति या विषैः॥
अन्यमालिङ्गते नारी सा वै स्फोटस्तनी भवेत्।
चोरं गृह्णाति या नारी तेन हीनाऽन्यजन्मनि॥
पतिव्रतापहारी च क्षयव्रणरोगवान्।
विधवासङ्गजाद्दोषात् शिश्नदेशव्रणी भवेत्॥
पुष्पस्तेयी वक्रनासः कोशस्तेयी तु [2]पाटवान्।
गन्धस्तेयी तु दुर्गन्धः कामुकः सन्ततज्वरी॥
विवाहविघ्नकर्त्ता जायते कृष्णबिन्दुकः।
तटाकारामभेदी च सदा दुःखी भवेन्नरः॥
इत्येवमादयो दोषाः महानरकदा नृणाम्।
एतेषां शोधनार्थाय पर्णकृच्छ्रं समाचरेत्॥
महापातकजातानां लघूनान्तु द्विजन्मनाम्।
आर्द्राणाञ्चैव शुष्काणां पर्णकृच्छ्रं विशोधनम्॥

पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह.—

पराशरः,—

पर्णकृच्छ्रस्य पर्णानि मध्यमानि द्विजोत्तमः।
द्वादशाहाब्दपर्यन्तं नित्यं शुचिरलङ्कृतः॥

---

(१) भ्रष्टकारीति शौनकीयस्थितपुस्तकपाठः।
(२) भेदवान् इति केचित्पुस्तकपाठः।

पूर्व्ववद्विष्णुमभ्यर्च्य रविरस्तं गतो यदा ।
त्रिभिः पर्णैः ब्रह्मभूतैः कृत्वाऽथैव पुटत्रयम् ॥
[1]त्रिषु वेश्मसु विप्राणां वेदाध्ययनशीलिनाम् ।
भिक्षापात्रं समानीय त्रिषु पत्रपुटेष्विह ॥
एकं पुटस्थं देवाय विप्रायैकं समर्पयेत् ।
अवशिष्टं तदश्नीयात् हरिनामपरायणः ॥
स्वपेद्देवसमीपे तु सञ्चिन्त्य मनसा हरिम् ।
ततः प्रभातवेलायां पूर्व्ववत् सकलं चरेत् ॥
विप्राय देया गौरेका पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
पर्णकृच्छ्रमिदं भूप शोधनं पापकर्म्मणाम् ॥
यस्याऽऽचरणमात्रेण चान्द्रायणफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ पर्णकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ पर्णकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः,—

पर्णकृच्छ्रस्य राजर्षे प्रत्याम्नायं वदामि ते ।
पूर्व्वपापोपशमनं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥

---

(१) त्रीणि वेश्मानि इति शीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।

सर्व्वकामप्रदं नृणां सर्व्वकृच्छ्रफलप्रदम् ।
पञ्च गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सवत्सकाः ॥
हेमशृङ्गोरौप्यखुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
साधुशीला युवत्यश्च विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
पर्णकृच्छ्रस्य विप्रर्षे प्रत्याम्नायो महत्तरः ।

इति हेमाद्रौ पर्णकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ फलकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः,—

फलकृच्छ्रस्य देवर्षे लक्षणं कथ्यते मया ।
शृणु ब्रह्ममुने चित्रं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
ये मातृघातिनो लोके ये चाऽपि पितृघातकाः ।
ये च स्वभर्तृहन्तारस्तेषामेतद्धि निष्कृतिः ॥
ये वा गर्भविभेत्तारो ये वा स्वगरदायिनः ।
ये वा ग्रामादिभेत्तारो ये वा कुटजभेदिनः ॥
येऽपीह पिशुना लोके ये वा स्वस्तेयिनः सदा ।
ये वाऽऽचारविभेत्तार स्तेषामेतद्धि निष्कृतिः ।

याश्च नार्य्यः पतिं त्यक्त्वा रमन्तेऽन्यान् जनान् [1]सदा ॥
तासामपीदं शुद्ध्यर्थं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ।
ब्रह्मस्वहारिणो नित्यं नित्यकर्म्मविभेदिनः ॥
पितृश्राद्धविभेत्तारस्तेषामेतद्विनिष्कृतिः ।
उच्छिष्टभोजिनो ये च ये च मिथ्याभिवादिनः ॥
ये वै कुलपहन्तारस्तेषामेतद् विनिष्कृतिः ।
मद्यपानरता नित्यं [2]नैमित्तिकविभेदिनः ॥
सर्व्वश्राद्धविभेत्तार स्तेषामेतद्विनिष्कृतिः ।
महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः ॥
कृच्छ्रेणैतेन महता सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
महान्तः पापकर्म्माणः महापापरताः सदा ॥
एतेन कृच्छ्रराजेन पुनन्ति सततं द्विजाः ।
फलकृच्छ्रं महापापहारि सम्यक् प्रवर्द्धनम् ॥
दिने दिने मुनीन्द्राश्च कृत्वैतत् शुद्धिमाप्नुयुः ।
कायशुद्धिप्रदं कृच्छ्रं सर्व्वकृच्छ्रफलप्रदम् ॥
सर्व्वपापहरं पुण्यं फलकृच्छ्रं महत्तरम् ।

फलकृच्छ्रलक्षणमाह—

देवलः—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूयात् पूर्व्ववत् शुद्धिहेतवे ।
तावज्जपन् सदा तिष्ठेद् यावदस्तं गतोरवि-

(१) वहि इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) नित्यकर्म्म इति कीतकेचित्पुस्तकपाठः ।

तावद्व्रती स्थिरमनाः नित्यकर्म्म समापयेत्।
कदलीफलमेकञ्च विष्णवे तन्निवेदयेत्॥
तदेव भक्षयेत् पूर्व्वं तद्व्रती मौनपूर्व्वकम्।
एकैकं बीजसम्पूर्णं भक्षयेच्च फलत्रयम्॥

चूतफलैर्विना—

एवं द्वादशरात्राणि क्षपेन्नारायणाग्रतः।
गौर्देया विप्रवर्य्याय ब्रह्मकूर्च्चं पिवेत्ततः॥
फलकृच्छ्रमिदं सर्व्वं कथितं ब्रह्मणोदितम्।
कृच्छ्रस्यैतस्य माहात्म्यात् नश्यत्येव महद्भयम्॥

इति हेमाद्रौ फलकृच्छ्रलक्षणम्।

अथ फलकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह।

देवल—

कृच्छ्रस्य तस्य मुनयः प्रत्याम्नायं मयोदितम्।
शृण्वन्तु सर्व्वपापघ्नं सर्व्वश्रेयःप्रदं नृणाम्॥
पुरा हि गालवो नाम ब्रह्महत्याभयातुरः।
विष्णुं शरणमापेदे सर्व्वलोकहितैषिणम्॥

अनुग्राह्योऽस्मि भगवन् त्वया लोकहितैषिणा ।
रक्ष मां देवदेवेश त्वदङ्घ्रिशरणागतम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापानां स्मरणं नाशहेतुकम् ।
अतस्त्वत्पादयुगलं इच्छामि पुरुषोत्तम ॥
विप्रहत्या महत्यस्मिन् मयि दुर्मिदया प्रभो ।
नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥
नास्ति मोहसमः पाशो न दैवं केशवात्परम् ।

विष्णुः--

नास्ति क्रोधसमोमृत्यु र्नास्त्यकीर्त्तिसमं भयम् ।
नास्ति कीर्त्तिसमं सौख्यं तपो नाऽनशनात्परम् ॥
प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं कृत्वा मां मनसि स्मरन् ।
फलसङ्ख्यं तदा कर्त्तुं अशक्तो यदि गालव ॥
प्रत्याम्नायमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पातकात् ।
गास्तिस्रः साधुसंयुक्ताः धूपदीपनिवेदनैः ॥
परिक्रम्य नमस्कृत्य सवत्साः पयसाऽऽवृताः ।
यो दद्याद् विप्रवर्य्याय प्रत्याम्नायफलप्रदम् ॥
सम्पूर्णफलसङ्ख्यस्य अखण्डं लभते फलम् ।

नरः--

एवं कुरु त्वं विप्रर्षे पूतो भवसि तत्क्षणात् ।
हत्याशमस्तदा तेन प्रत्याम्नायं तदा चरेत् ॥

शुद्धिमाप्नोति महतीं योगिनामपि दुर्लभाम् ।

इति हेमाद्रौ फलकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः--

कृच्छ्रं माहेश्वरं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
पुरा कन्दर्पदहने महान् दोषो भवत्यथ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं ब्रह्माणं पर्य्यपृच्छत ।
पञ्चवाणस्य दहनान् महान् दोषो मयि स्थितः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं निष्कृतिर्देव कथ्यताम् ।

ब्रह्मा,—

सर्व्वदोषप्रशमनं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वपुण्यप्रदं नृणां सर्व्वस्नानफलं महत् ॥
प्रातःस्नात्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
शुद्धवस्त्रमलं धृत्वा कृत्वा पुण्ड्रादिकं मुदा ॥
नित्यकर्म्म समाप्याऽऽदौ सङ्कल्पं पूर्व्ववच्चरेत् ।
तावन्नारायणं कृत्वा पूर्व्ववत्पापमोचनम् ॥

यदा मन्दायते भानुस्तदा कापालमुद्वहन् ।
श्रोत्रियाणाञ्च विप्राणां गृहेषु त्रिषु संख्यया ॥
शाकं भिक्षेत् फलं वाऽपि यथासम्भवमादरात् ।
आनयित्वाऽथ देवाय समर्प्य विधिपूर्व्वकम् ॥
भक्षयेत्तानि सर्व्वाणि वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
हस्तौ पादौ तु प्रक्षाल्य द्विराचम्य शुचिस्ततः ॥
सायकाले स्वपेद्देवसमीपे नियतोवसन् ।
ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववत् सर्व्वमाचरेत् ॥
गौरिका द्विजवर्य्याय देया कर्म्मफलाप्तये ।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् लक्ष्यं माहेश्वरन्त्विदम् ॥
कुरु त्वमेवं भगवन् सर्व्वदोषोपशान्तये ।
एवं श्रुत्वा तदा देवो महेशानस्तदाकरोत् ॥
एतस्याऽऽचारणेनैव द्विजः पापात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ माहेश्वरलक्ष्यलक्षणम् ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः,—

माहेश्वरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं शृणुष्व मे ।
सर्व्वपापोपशमनं सर्व्वकृच्छ्रफलप्रदम् ॥
ब्रह्महत्यादिदमनं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।
तुलाप्रतिग्रहीतॄणां पापनाशनमेव च[१] ॥
सन्ध्यादिनित्यकर्म्माणि परित्यक्तानि सूरिभिः ।
तेषां विशोधने दद्यं सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥
गावो देया द्विजातिभ्यः स्वर्च्चिता वस्त्रभूषणैः ।
हेमघण्टादिभिः शुभ्रैरलङ्कारैरलङ्कृताः ॥
स्वर्णशृङ्ग्यो रौप्यखुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
रुद्रसंख्याः सवत्साश्च पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ॥
प्रत्याम्नाये च धेनूनां रुद्रसंख्याः महत्तराः ।
रुद्रकृच्छ्रफलप्राप्त्यै सर्व्वपापापनुत्तये ॥
एवं [२]कुर्य्याद् द्विजोयस्तु प्रत्याम्नायं यथार्हतः ।
तस्य सम्पूर्णकृच्छ्रस्य फलं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

---

(१) नाशनश्चैव च इति केचिल्लिखितपुस्तकपाठः ।
(२) कृत्वा इति क्वचिल्लिखितपुस्तकपाठः ।

अथ ब्रह्मकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः,—

शृणुध्वमृषयः सर्व्वे ब्रह्मकृच्छ्रस्य लक्षणम् ।
दुरन्नेनैव यत्पापं यत्पापं दुष्प्रतिग्रहे ॥
अपेयपाने यत्पापं यत्पापं दुष्टभोजने ।
वाक्यपानेषु च यत्पापं यत्पापं शूद्रभोजने ॥
सन्न्यासिनो मठपतेर्भोजने यद्भवेन् नृणाम् ।
यत्पापं रजकस्याऽन्ने यत्पापं वृषलभोजने ॥
यत्पापं पुष्पवत्यन्ने यत्पापं विधवान्नते ।
अमन्त्रके पैतृकान्ने तथा नारायणे बली ॥
चौले च पैतृके चैव दीक्षितस्यैव भोजने ।
दम्पत्योर्यदनूच्छिष्टं तथा सन्न्यासिनो द्विजाः ॥
प्रेतसंस्थितवीथ्यायां यदान्नभोजने नृप ॥
सूतकद्वितये चैव तथा दुष्पंक्तिभोजने ।
तथैव दुष्टसन्धाने तथा क्रीतान्नभोजने ॥
यत् पापं पर्य्युषे चैव तथान्नस्य च भोजने ।
यत् पापं पूतिगन्धे च यत् पापं क्रूरभोजने ॥
यत् पापमनृते प्रोक्तमौपासनविसर्ज्जने ।
एवमादीनि पापानि लघूनि च महान्ति च ॥
शुष्काण्यार्द्राणि पापानि मनोवाक्कायकर्म्मभिः
सर्व्वेषां परिनाशाय ब्रह्मकृच्छ्रं प्रकाशितम् ॥

तत्स्वरूपमाह-

मार्कण्डेयः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम्।
सम्पाद्य पूर्व्वमानेन प्रत्यहं शुचिपूर्व्वकम्॥
द्वादश्याहं चरेत् क्षच्छ्रं पूर्व्ववत् स्नानमादितः।
प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकर्म्म समाप्य च॥
देवागारे तथा गोष्ठे पञ्चगव्यं पिवेद्व्रती।
गोमूत्रं माषकाण्यष्टौ गोमयस्य तु षोड़श॥
क्षीरं माषाष्टकं ज्ञेयं दधि माषत्रयं यथा।
घृतं माषत्रयं प्रोक्तं तथा कुशजलं मुने॥
तत्तन्मन्त्रेण संयोज्य तत्तन्मन्त्रेण ह्रावयेत्।
होमशेषं पिवेत् पश्चाद्रवौ मध्याह्नगे सति॥
आसायं मनसा विष्णुं स्मरन् सर्व्वेश्वरं विभुम्।
स्वपेद्देवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्ज्जितः॥
ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववद्व्रतमाचरेत्।
एवं द्वादशरात्राणि चरेद्व्रतमनुत्तमम्॥
महापापञ्चोपपापं यद्यत् पापमनुत्तमम्।
तत्सर्व्वं विलयं याति हिमविन्दुरिवातपे॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकूर्च्चव्रतम्।

अथ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

शृणु ब्रह्ममुने चित्रं प्रत्याम्नायं प्रजापतेः ।
यत् कृत्वा मुच्यते पापैः महद्भिरुपपातकैः ॥
आचरेद्ब्रह्मकृच्छ्राख्यं महापातकशोधनम् ।
असमर्थः प्रकुर्व्वीत प्रत्याम्नायं फलाप्तये ॥
प्रत्याम्नायान् महाकृच्छ्रफलमाप्नोति मानवः ।
अष्टौ गावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गाः पयोन्विताः[1] ॥
विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च पूर्व्ववत् स्वर्णभूषिताः ।
विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च प्रदेयास्ताः पृथक् पृथक् ॥
पयस्विन्यः शीलवत्यः सर्व्वदोषविमुक्तये ।

मार्कण्डेयः—

प्रत्याम्नायं तदा कुर्य्याद् यथाशक्तः प्रजापतेः ।
अष्टगावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गाः पयोन्विताः ॥
विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च सर्व्वकृच्छ्रफलाप्तये ।
एवं कृत्वा द्विजः सम्यक् फलमाप्नोति शाश्वतः ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

---

(१) पयस्विनीरिति शीतवेचितपुस्तकपाठः ।

अथ धान्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवल—

धान्यकृच्छ्रस्वरूपस्य लक्षणं प्रवदामि वः ।

सर्व्वेषामेव कृच्छ्राणामशक्तो धान्यमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

तस्मादिसर्व्वं कृच्छ्राणां कर्त्तुं यदि न वै[1] प्रभुः ।

धान्यकृच्छ्रं तदा कुर्य्याद् यथाकृच्छ्रं यथोदितम् ॥

खारीधान्यस्य महतः पञ्चधा भागमाचरेत् ।

कृच्छ्रस्यैकस्य यो भागः तत् कृच्छ्रं धान्यमीरितम् ॥

तद्धान्यं भागशो दद्यात् तत्कृच्छ्रं मुनिभिः स्मृतम् ।

तत्कृच्छ्रमाचरेद्विप्रः सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥

धान्यराशौ[2] महाराज कृच्छ्रं पापविमुक्तये ।

मरीचिः—

खारीधानस्य पञ्चांशं धान्यकृच्छ्रमुदाहृतम् ।

अतो न्यूनं न कर्त्तव्यं अन्यथा दानमीरितम् ॥

लौगाक्षिः—

पञ्चमांशोदानकृच्छ्रं खारीधान्यस्य भूयसः ।

अन्यथा धान्यदानं स्यात् कृच्छ्रशब्दो न पुण्यभाक् ॥

---

(१) महान् इति केचित्पुस्तकपाठः ।

(२) धान्ये ह्वे इति केचित्पुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

सम्पूर्णं धान्यकृच्छ्रस्य पञ्चमांशो निगद्यते ।
तेन हीनं धान्यकृच्छ्रं न कृच्छ्रफलमश्नुते ॥
कृच्छ्रस्यैतस्य विप्रर्षे प्रत्याम्नायो न विद्यते ।
स्वर्णकृच्छ्रस्य धान्यस्य समर्थस्य महात्मनः ॥
प्रत्याम्नायो न गदितो मुनिभिर्धर्म्मवत्सलैः ।

धान्यशब्दोव्रीहिपरएव सर्व्वकृच्छ्राणां केचित् श्यामाका इति वदन्ति, केचिन्नीवारा इति ।

मनुः—

नीवारा व्रीहयो धान्यं श्यामाका कृच्छ्रसाधनम् ।
न धान्यान्तरमस्तीह प्रभूतं कृच्छ्रसाधनम् ॥

इति हेमाद्रौ धान्यकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ सुवर्णकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।
तुलादिष्विह दानेषु महीतॄणां विशोधनम् ॥

स्वर्णकृच्छ्रं ब्रह्ममयं ब्रह्मणा परिकीर्त्तितम्।
पुरा हि जाह्नवीतीरे ऋषिभ्यः पापनाशनम्॥
महाप्रभोर्वराहः स्यात् तदर्द्धं मध्यमस्य च।
तदर्द्धमितरेषाञ्च ततोन्यूनं न कारयेत्॥

ततो न्यूनं सुवर्णदानमात्रम्। तत्र न कृच्छ्रशब्दः।

मरीचिः—

वराहस्य तदर्द्धस्य तदर्द्धं कृच्छ्रमीरितम्।
ततो न्यूनं दानमात्रं कृच्छ्रशब्दो न गद्यते॥

वराहादिप्रमाणम्—

मार्कण्डेयपुराणे—

गवाक्षान्तर्गतो यस्तु रश्मिना सम्प्रदृश्यते।
परब्रह्मस्वरूपं तत् त्रसरेणुरुदाहृतः॥
त्रसरेण्वष्टकं लिक्षा तत्त्रयं यव उच्यते।
तत्त्रयं गुञ्जमात्रं स्याद् रक्तं वा श्वेतमेव वा॥
पञ्चगुञ्जलकोमाषः रूपकं तदुदाहृतम्।
रूपकाणां नवानान्तु वराह इति संज्ञितम्॥
स्वर्णकृच्छ्रं वराहः स्यात् तत् समर्थस्य पावनम्।
प्रभुमात्रे तदर्द्धं स्याद् इतरेषां तदर्द्धतः॥
ततो न्यूनं न कृच्छ्रं स्यात् सर्व्वदानेषु सर्व्वदा।
सुवर्णकृच्छ्राचरणं महापातकनाशनम्॥

तुलादिसंग्रहीतॄणां त्यागादिरहितानां चतुर्भागः प्रायःश्चित्ते

कालपुरुषादिप्रतिग्रहीतॄणां तत्तदुक्तसुवर्णकृच्छ्राचरणेन तत्तत्-पापक्षयो भवति ।

तदेवाह,—

मार्कण्डेयः,—

प्रमादाद् ब्रह्महन्तॄणामितरेषां प्रभूयसाम् ।
प्रायश्चित्तैरशक्तानां स्वर्णकृच्छ्रमितीरितम् ॥
तुलादिसंग्रहीतॄणां रहितानां विशुद्धिभिः ।
प्रायश्चित्तमिदं कृच्छ्रं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ।
स्वर्णं ब्रह्ममयं प्रोक्तं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
सुवर्णकृच्छ्राचरणे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥

गौतमः—

रहस्य कृत-विप्रादि-हत्यायां शृणु पार्थिव ।
अयुतं स्वर्णकृच्छ्राणां दाने शुद्धिरवाप्यते ॥
रहस्यकृतमात्रादिगमने मुनिभिः स्मृतम् ।
चत्वार्य्ययुतकृच्छ्राणां सुवर्णानां मुनीश्वराः ॥
आचारात् शुद्धिमाप्नोति अन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतमद्यादिपायिनः परमर्षिभिः ॥
अयुतं पूर्व्ववदिष्टमन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतब्रह्मस्वस्तेयिनः पापकर्म्मणः ॥
अयुतं पूर्व्ववत् ज्ञेयं अन्यथा मरणान्तिकम् ।

विप्रचक्रस्य संग्राही विपिने ब्रह्मराक्षसः ।
पञ्चायुतैः [1]स्वर्णकृच्छ्रैः शुद्धिमान् भवति क्षितौ ॥
कल्पलताप्रतिग्राही कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत् कुर्य्यात् ।
सप्तसागरसंग्राही घोरो भवति राक्षसः ।
तां निष्कृतिं पराकृत्य महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
षष्टिकृच्छ्रैरयुतपूर्व्वैः शुद्धिर्भवति संग्रहात् ।
महाभूतघटे चर्म्मधेनौ विप्र प्रतिग्रहे ॥
अयुतं पर्णकृच्छ्रं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।
पूर्व्ववद्विपिने राजन् घोरो भवति राक्षसः ॥
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमयुतं कृच्छ्रमाचरेत् ।
कालपुरुषे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ॥
राशिचक्रे द्विजः शुद्धेर्[2] ह्ययुतं कृच्छ्रमाचरेत् ।
कोटिहोमे लक्षहोमे पापपूरुषसंग्रहे ॥
अयुतं स्वर्णकृच्छ्रं स्याद् अन्यथा वै न निष्कृतिः ।
श्वेताश्वे मृतशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ॥
अयुतं स्वर्णकृच्छ्रं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।
आर्द्रकृष्णाजिने चैव सप्तशैलप्रतिग्रहे ॥
कृच्छ्रं सहस्रं तत्कुर्य्यात् तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
कपिलाद्विमुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

---

(१) पर्णकृच्छ्रैरिति काशीपुस्तकपाठः ।
(२) कुर्य्याद् इति श्रीतर्कालङ्कारपुस्तकपाठः ।

सहस्रं पूर्व्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयः ।
आलिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ॥
पञ्चकृच्छ्रशतं कृत्वा पापात् तस्माद् विमुच्यते ।
तुलादिमहदानेषु ऋत्विजोऽप्यौष्टिका अपि ॥
तेषां विशुद्धिर्भूपाल द्वाःस्थैः सह मुनीश्वरैः ।
सहस्रं स्वर्णकृच्छ्रस्य प्रोक्तं लोकानुसन्धया ॥
आज्यालङ्कारधेनूनामनडुहादिसंग्रहे ।
महिषीच्छागवस्त्राणां शतं कृच्छ्रं विशोधनम् ॥
अन्येषु दुष्टदानेषु दुष्टशान्तिषु सर्व्वदा ।
उत्क्रान्तिवैतरण्योश्च-शतकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
एकाहादिषु भोक्तॄणां शूद्रसत्वानुवर्त्तिनाम् ।
दशकृच्छ्रं [1]तु स्वर्णाख्यं मुनिभिः शुद्धिरीरिता[2] ॥

चाण्डालाङ्गनादिगमने यत् यत् प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं उक्तं सर्व्वेषां तत्तत्पापिनां तदाचरणसमर्थानां पुनः संस्कारपूर्व्वकं श्रेयम् । यस्य यस्य [3]पापस्य यावन्ति कृच्छ्राणि निर्विशेषणानि उक्तानि तावन्ति स्वर्णकृच्छ्राणि कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः वा । सर्व्वेषां पूर्व्वोक्तानां कृच्छ्राणां प्रत्याम्नायोऽस्ति पर्णकृच्छ्र धान्यकृच्छ्रयोः प्रत्याम्नायोनाऽस्ति उत्तम-मधमाधमाधिकारितया स्वर्णकृच्छ्रं प्रकल्पनीयं अत्र न प्रत्याम्नायः न रूपकादिद्वयं पर्णपूर्वे योजनीयम् । तदाऽऽह—

---

(1) सुवर्णाख्यमिति केचित्पुस्तकपाठः ।
(2) ईरितमिति केचित्पुस्तकपाठः ।
(3) कृच्छ्रस्य इति केचित्पुस्तकपाठः ।

मनुः—

उभयोः कृच्छ्रयोस्तात प्रत्याम्नायो न विद्यते ।
सम्पूर्णकृच्छ्रमेवाऽत्र कर्त्तव्यं तारतम्यत इति ॥

इति हेमाद्रौ चान्द्रायणप्राजापत्यकृच्छ्रादिलक्षणम् ।

अथ कदलीविवाहप्रकारः ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवमुन्मत्तं कुब्जं काणं रुजाऽर्हितम् ।
अपस्मारं परित्यज्य विवहेत[1] न दोषभाक् ॥

कात्यायनः—

काणं रुजार्हितं कुब्जं पतितं क्लीवमेव च ।
अपस्मारं विवाह्याऽऽग्र्य कदल्या शुभहव्यये ।
तदनुज्ञामवाप्याऽथ विवहेत [2]न दोषभाक् ॥

जातूकर्ण्यः—

काणं रुजान्वितं कुब्जं पतितं क्लीवमेव च ।

---

(१) विवाहे न च दोषभाक् इति केषुचितपुस्तकपाठः ।
(२) विवाहे न च दोषभाक् इति केषुचितपुस्तके पाठः ।

अपस्मारं पूर्व्वजातं कदल्या तु विवाहयेत् ।

पश्चादनुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ॥

विवाहयज्ञान्दोलिकारोहणे एवं वेदितव्यम् ।

कदल्या-विवाहप्रकारस्तु—

मार्कण्डेयः—

कार्त्तिके मार्गशीर्षे वा माघे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

वैशाखे ज्येष्ठमासे वा विवाहं रम्भया समम् ॥

प्रशंसन्ति मुनिश्रेष्ठाः पुत्रपौत्रफलप्रदम् ।

विवाहः शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥

[1]रात्रावपि दिवा [2]वाऽपि प्रशस्तः शुभकर्म्मणि ।

ज्येष्ठं क्लीबादिषु वरं प्रातरभ्यर्च्य स्नापयेत् ॥

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग् अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

सुवासिनीभिर्गीतानि शृण्वन्नारामसन्निधौ ॥

गत्वा च कदलीमूलं पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

नान्द्यात् कालं तथा कुर्य्यात् यथावर्णं यथाविधि ॥

उन्मत्तकाणपापिष्ठान् कदल्या परिणयेन्मुदा

इति सङ्कल्प्य मनसा "हृष्यामे"ति मन्त्रतः ॥

कदल्यां कङ्कणं बद्ध्वा "विश्नेत्वा" इति मन्त्रतः ।

"विश्नेत्वा" इति पुमान् पठेत्, हृष्यामीति कदलीकङ्कणधारणे "परित्वागो"रिति मन्त्रेण कदल्या वस्त्रबन्धनम् ।

(१) दिवसेऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) राजन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आशामानेतिमन्त्रेण ? यीक्षं दर्भमपां दरम्।
बद्ध्वा स्वर्णमयं माल्यं "तनुते"ति च मन्त्रतः॥
बद्ध्वा कांस्यमयं पात्रं तण्डुलैरक्षतैः शुभैः।
स्वहस्ताभ्यां वरो धृत्वा वृक्षस्योपरि विन्यसेत्॥
एवं त्रिवारं कृत्वा च वृक्षमूल उपाविशेत्।
लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत्॥

वनस्पतिभ्य इत्यनुवाकोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा स्वाहाकारान्ता आज्याहुतीर्हुत्वा जयादिब्रह्मविसर्जनान्ते।

वरमग्निं परिक्रम्य उपासनमथाऽऽचरेत्।
लौकिकाचारसम्पन्नः कदलीं तां परित्यजेत्॥
ताम्बूलादिकमासाद्य पूर्व्ववद् गृहमाविशेत्।
स गृहस्थो न सन्देहः शुभकर्म्मपरायणः॥
परिवेत्रादिदोषोऽत्र न भवेद्वै कदाचन।
यज्ञं वाऽथ विवाहं वा राज्यं वा पालयेत्सदा॥
उभयोर्वृद्धिरेवं स्यात् परिवेत्रादि हीयते।
अन्यथा दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति॥
तत्कुलं नरकं भूयात् सा नारी नरकाय वै।
युगान्ते तु न मुक्तिः स्याद् अपुत्रस्य यथागतौ॥

इति हेमाद्रौ पतितादीनां कदलीविवाहः।

अथ दुर्मृतानां नृणां वर्णत्रयाणां परलोकक्रमकाले कर्त्तव्यं नारायणबलिप्रकारमाह ।

देवल:,—

विषाग्निजलपाषाणैर्दुर्मृतस्य प्रमादत: ।
कर्म्मादौ देहशुद्ध्यर्थं नारायणबलिं चरेत् ॥

मार्कण्डेय:—

शृङ्गिभिर्नखिभिर्वाऽपि शाङ्गिभिर्यदि दैवत: ।
सर्पैर्जलेन पाषाणैर्दैवतैर्य: प्रमीयते ॥
तस्यैव देहशुद्ध्यर्थं कर्म्मादौ लोककाङ्क्षया ।
नारायणबलिं कुर्य्यात् सर्व्वपापापनुत्तये ॥

पराशर:—

दुर्मृतस्य विषाद्यैर्वा चौरै: खड्गैर्मृगादिभि: ।
कर्म्मादौ लोकसाध्यर्थं नारायणबलिं चरेत् ॥
नारायणो जगत्कर्त्ता सर्व्वपापापहा नृणां ।
दुर्मृतानां विशेषेण महापापप्रणाशन: ॥

मरीचि:—

दुर्मृतस्य खरोष्ट्रैश्च पशुभिर्वृक्षपातनै: ।
जलै: पाषाणलगुडैर्वनमध्ये प्रमादत: ॥
कर्म्मादौ लोकमर्य्यादन् नारायणबलिं चरेत् ।

तत्प्रकारमाह—

देवलः --

कर्म्मादौ पूर्व्वदिवसे मृतस्येह द्विजन्मनः।
प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा धर्म्मशास्त्रोक्तमानतः॥
आहूय विप्रानेकान्ते चतुर्व्विंशतिमादरात्।
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा सम्प्राप्य श्रुतिपारगान्॥
अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैरामं वा स्वर्णमेव वा।
करिष्येऽहं मृतस्याऽस्य बलिं नारायणात्मकम्॥
इत्युक्त्वा तान् नमस्कृत्य उपविश्य सुखासने।
लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य्य विधानतः॥
स्रुवेणाज्यं समादाय व्याहृतीरुच्चरंस्ततः।
पृथक् पृथक् तदा हुत्वा संख्यामिकां समुद्धरन्॥
व्याहृतीनां त्रयं हुत्वा पृथगग्नौ विधानतः।
संख्यामिकां [1]तथा कृत्वा अष्टोत्तरशतं क्रमात्।
हुत्वैवं[2] विधिवद्विप्रो होमशेषं समापयेत्॥
ब्राह्मणान् समलङ्कृत्य पूर्व्वोक्तेन विधानतः।
चतुर्व्विंशतिनामानि केशवादीनि वै जपेत्[3]॥

चतुर्व्विंशति विप्रपक्षे प्रत्येकं नियोजयेत् द्वादशब्राह्मणपक्षे प्रत्येकं नामद्वयं नियोजयेत्। जपेत् जापयेदिति।

---

(१) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः।
(२) एवमिति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः।
(३) क्रमादिति लेखितपुस्तकपाठः।

तण्डुलाश्चैवमुद्गाश्च माषाः शाकघृतं दधि ।
ताम्बूलं दक्षिणां चैवं विप्रेभ्यः परिकल्पयेत् ॥
नाऽन्नेन तोषयेद्विप्रान् अधिकारो न दृश्यते ।
[1]यावत् सपिण्डकं न स्याद् दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ॥
न तावदन्नं कर्त्तव्यं विप्रैरध्यात्मवेदिभिः ।
[2]तावद् विप्रैर्न भोक्तव्यं यदि भुङ्क्ते स पातकी ॥
जातकर्म्मणि विप्रस्य दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ।
नारायणबलौ चैव नाऽन्नश्राद्धं समाचरेत् ॥
हिरण्येनैव [3]धान्यैर्वा कुर्य्यात् श्राद्धं विधानतः ।
अन्नेन कारयेद्यस्तु स चाण्डालसमोभवेत् ॥

दुर्मृतानां द्विजन्मनां परलोकहितार्थं कर्म्मादौ आमेन हिरण्येन वा नारायणबलिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य लौकिकाग्नौ घृतेन व्याहृतिभिः प्रत्येकं हुत्वा एकैकां संख्यामुद्दहन् अष्टोत्तरशतं हुत्वा ब्राह्मणानभ्यर्च्य यथासम्भवं यथासंख्यं तोषयित्वा नारायणबलिं कृत्वा पारलौकिकक्रियां कुर्य्यात् ।

इति दुर्मृतानां कर्म्मादौ नारायणबलिविधिः समाप्तः ।

---

(१) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) धान्यैर्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वैष्णवश्राद्धमाह ।

देवलः,—

यागादौ च तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्म्मसु ।
श्राद्धं कुर्य्याद्वैष्णवाख्यं सर्व्वदोषोपशान्तिदम् ॥

गौतमः—

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु जीवत्स्वपि तुलासु च ।
तत्कर्त्ता वैष्णवश्राद्धं कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥

पराशरः—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु तुलादिषु महत्स्वपि ।
यः कुर्य्याद्वैष्णवश्राद्धं स तत्कर्म्मफलं लभेत ॥
सर्व्वत्र व्यापको विष्णुः प्रायश्चित्तेषु कर्म्मसु
विष्णूर्पितेषु पुण्येषु तदानन्त्याय कल्पते ॥

हरिवंशे—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदौ मध्ये तथाचाऽन्ते हरिः सर्व्वत्र गीयते ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा [1]राजते विष्णुरव्ययः ॥

अतः सर्व्वत्र विष्णुरहितानि कर्म्माणि न फलन्ति ।

---

(१) राजते इत्याद्यर्द्धं केषुचित्पुस्तके न दृश्यते ।

सङ्कल्पानन्तरं वाऽपि जपनान्तरं च यः ।
कुर्य्याद्धि वैष्णवश्राद्धं तदानन्त्याय कल्पते ॥

जीवत्सु पित्रादिषु प्रायश्चित्ते तु प्रायश्चित्तानन्तरं पूर्व्वश्चाला होमानन्तरं आमेन हिरण्येन वा विष्णुभक्तमेकं पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य विष्णुप्रीतये आमं हिरण्यं वा दद्यात् ।

मनुरपि,—

भोजनं तृप्तिपर्य्यन्तं आमं द्विगुणमाचरेत् ।
हिरण्यं द्विगुणं प्रोक्तं सर्व्वकर्म्मस्वयं विधिः ॥
विप्रे विष्ण्वर्पिते तुष्टे सर्व्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
तासु तुष्टासु राजेन्द्र तत्तत् कर्म्म शुभं भवेत् ॥

अतः प्रायश्चित्तेषु वैष्णवश्राद्धं अवश्यं प्रायश्चित्तिभिः कर्त्तव्यं नाऽन्यथा फलमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ वैष्णवश्राद्धविधानम् ।

अथ नान्दीश्राद्धप्रकारमाह ।

देवलः,—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ।
विवाहादिषु सर्व्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

विवाहादिषु संस्कारकर्म्मसु।

नान्दीश्राद्धं तदा कुर्य्यात् सर्व्वकर्म्माभिवृद्धये।

मरीचिः—

प्रायश्चित्ते विवाहादौ तुलादानादिकर्म्मसु।

पूर्व्वेद्युर्वा तदाग्नौ वा नान्दीश्राद्धं समाचरेत्॥

अङ्गिराः—

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु तुलादानादिकर्म्मसु।

महोत्सवेषु सर्व्वेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च॥

विवाहादिषु सर्व्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत्।

पूर्व्वेद्युर्वा तदाग्नौ वा शुभकर्म्मफलाप्तये॥

अन्नेनाऽऽमेन वा राजन् हिरण्येन यथाविधि।

द्वादश ब्राह्मणान् भोज्य अष्टौ वा ये तु सात्त्विकाः।

पितॄनुद्दिश्य यत्नेन सूपापूपाज्यपायसैः॥

तत्र पितरः—

गारुड़पुराणे—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।

माता पितामहीचैव तथैव प्रपितामही॥

मातामहाः सपत्नीकाः पृथग् पृथगनुव्रताः।

विश्वेदेवाः सत्यवसू मूर्त्तास्तु पितरस्त्रयः।

ततः परममूर्त्ताः स्युर्नाऽऽगच्छन्तीह कर्म्मणि॥

द्वादश एव मूर्त्ताः ततः परममूर्त्ताः ये ये पितरः श्राद्धेषु भोक्तारस्तेषु मूर्त्तसंज्ञाः ये ये पितरः श्राद्धेषु न भक्षते ते अमूर्त्ताः।

तदाऽऽह—

गालवः—

पित्रादिपितरो मूर्त्ता स्त्रयस्त्वेतेषु पुण्यदाः।

अतः परममूर्त्ताः स्युः अरणात् पापहारिणः॥

अतः सर्व्वत्र वृद्धिकर्म्मसु नान्दीश्राद्धं कर्त्तव्यम्। प्रायश्चित्तान्यपि वृद्धिकर्म्माणि।

तदाऽऽह—

गौतमः—

प्रायश्चित्तं विवाहादि व्रतदानं तुलादिकम्।

दूरयात्रासु सर्व्वत्र नान्दीश्राद्धं प्रशस्यते॥

अतस्तदवश्यकरणीयत्वादत्रापि कर्त्तव्यम्।

इति हेमाद्रौ नान्दीश्राद्धविधिः।

वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानमाह—

वराहपुराणे—

इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापहरं शुभम्।

सर्व्वसम्पत्प्रदं नृणां पुत्रदं पुत्रकामिनाम्॥

आषाढ़े मासि शुक्ले तु द्वादश्यां पूर्णिमादिने।
व्यतीपाते च संक्रान्तौ दद्याद्दानमनुत्तमम्॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां पुण्यवर्द्धनम्।
[1]राकायां प्रातरुत्थाय स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि॥
नित्यकर्म्मादि निर्वर्त्य स्वगृहे देवतागृहे।
गोमयेन विलिप्याऽथ रक्तवस्त्राद्यलङ्कृतम्॥
तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं रचयित्वा सुशोभनम्।
तत्र निक्षिप्य धान्यञ्च तण्डुलान् पूर्व्वसंख्यया॥
अमन्त्रं स्थापयेत्तत्र दशाष्टदलसंयुतम्।
तण्डुलैः पूरयित्वा तु तत्र पद्मं लिखेत् पुनः॥
वस्त्रेण वेष्टयेत्कांश्यं तत्र देवौ प्रपूजयेत्।
पलद्वयेन स्वर्णेन तदर्द्धेन विचक्षणः॥
रामं श्यामं विशालाक्षं सर्व्वाभरणभूषितम्।
सिंहासने समाविश्य ध्यायन्तं मुद्रया सह॥
तेनैव स्वर्णमानेन लक्ष्मणं कारयेत्तथा।
तिष्ठन्तमञ्जलिं बद्ध्वा कक्षे चापद्वयं मुदा॥
वसन्तं वामपार्श्वे तु निर्म्मलं नियतेन्द्रियम्।
एवं कृत्वोभयौ देवौ क्षीरस्नानं समाचरेत्॥
निक्षिपेत् पात्रमध्ये तु पूजयेदुपचारकैः।
राम राम महाबाहो कौशल्यागर्भसम्भव॥

---

(१) पौर्णम्यां इति कोतवेखितपुस्तकपाठः।

पूजामिमां प्रगृह्याऽऽशु[1] मेऽभीष्टफलदो भव: ।

इति रामपूजामन्त्रः—

सौमित्रे लोकसौमित्रे सर्व्वपापहराव्यय ।

पापं मे सकलं छिन्धि पुत्रं देहि सुवर्च्चसम् ॥

इति लक्ष्मणपूजामन्त्रः ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यवन्दनैः ।

महार्हैरुपचारैश्च पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य नमस्कारं समाचरेत् ।

ब्राह्मणाय सुशान्ताय पत्नीपुत्रवते मुदा ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्याद्रामं सलक्षणम् ।

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ॥

वामेन कांस्यं संगृह्णन् दक्षिणेनाऽक्षतान् बहून् ।

अमलं सर्व्वपापघ्नं पुत्रप्रदमपुत्रिणाम् ॥

सर्व्वपापहरं यस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छति ।

रामलक्ष्मणदानमन्त्रौ—

अयोध्याधिपते वीर श्रीराम करुणानिधे ।

पूर्व्वजन्मसमुद्भूतमिह जन्मनि सम्भवम् ॥

तत्सर्व्वं नाशमायातु त्वत्प्रसादाद् जगद्गुरो ।

रामं त्वामहमभ्यर्च्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥

---

(१) प्रगृह्याशु इति केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते ।

दास्यामि विप्रवर्य्याय सर्व्वपापोपशान्तये।
अनया पूजया स्वामिन् प्रसन्नोभव मे सदा॥
पुत्रं देहि यशो देहि राज्यं देहि जनार्द्दन।
अनेन दानमन्त्रेण पापं संहर्त्तुमर्हसि॥
सर्व्वपापहरोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
ततस्तु दक्षिणा देया वित्तशाठ्यविवर्ज्जितम्॥
देयद्रव्यतृतीयांशं मुनिभिः परिकल्पितम्।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद् यथा विभवपूर्व्वकम्॥
एवं [1]कुर्य्यान् नरो यस्तु दानमेतत् सुदुर्लभम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः पुत्रमाप्नोति [2]सोऽचिरात्॥
रामलक्ष्मणयोर्दानं कृत्वा विष्णुक्रमार्गतः।
स सर्व्वफलमासाद्य पुत्रमाप्नोति सर्व्वदा॥
दरिद्रो लभते वित्तं ब्रह्मचारी तु कन्यकाम्।
सुवासिनी पुत्रकामा पुत्रमाप्नोति सर्व्वथा॥
मोक्षकामी लभेन्मोक्षं रोगी-रोगात् प्रमुच्यते।
आषाढ़स्य पौर्णमास्यां[3] व्रतमेतन्मनीषिभिः॥

---

(१) कृत्वा इति श्रीतर्कलिखितपुस्तकपाठः।
(२) तत्क्षणादिति श्रीतर्कलिखितपुस्तकपाठः।
(३) आषाढ़शुक्लपौर्णमास्यामिति श्रीतर्कलिखितपुस्तकपाठः।

द्वादशग्राममथवा राजन् [1]कर्त्तव्यं स्वेष्ट सिद्धये ।

इति वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानविधिः ।

वन्दे विघ्नेशवागीशौ लक्ष्मीपतिमुमापतिम् ।
सर्व्व[2]पातकसंघानां प्रायश्चित्तविधेः कृते ॥
आलोच्य सर्व्वशास्त्राणि यथाशक्ति यथामति ।
[3]क्रतः पातकशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तविनिर्णयः ॥

अथ स्मृतिप्रामाण्यमाह ।

मनुः—

श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।
तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितिर्भुवि ॥
योऽवमन्येत तौ हेतू हेतुशास्त्राश्रयो नरः ।
स साधुभिर्वहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

---

(१) कुर्य्यादेतद् व्रतं त्विदं इति श्रीतवेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(२) पापापत्तकृतामिति वेङ्कितपुस्तकपाठः ।
(३) क्रियते पापशोधार्थमिति वेङ्कितपुस्तकपाठः ।

विष्णुः—

पुराणं मानवो धर्म्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥

यस्तानि हेतुभिर्हन्यात् सोऽन्धे तमसि मज्जति।

इति प्रायश्चित्तस्याऽशास्त्रीयस्य विधाने दोषोऽभिहितो व्यासेन

ज्योतिषं व्यवहारञ्च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम्।

विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥

तत्राधिकारी,—मनुः—

अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन्।

प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥

याज्ञवल्क्यः—

विहितस्याऽननुष्ठानान् निन्दितस्य च सेवनात्।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥

नरग्रहणं प्रतिलोमजातीनामपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमपि।

प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणाः पापेषु निरता नराः।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान्॥

पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

अष्टाविंशतिकोटीनि घोराणि नरकाणि वै।

महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह॥

आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः।

उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः॥

शेषैः पापैस्तदर्द्धञ्च कालः कष्ट[1]स्तथाविधः ।

सम्प्रकाशपापकृतां त्वेतत् सर्व्वं रहस्यपापफलन्तु ।

पराशरः—

पातकेतु सहस्रं स्यात् महति द्विगुणं तथा ।

उपपातके तदर्द्धं स्यात् नरकं वर्षसंख्यया ॥

तत्र च तत् पञ्चविधेषु पातकेषु इतरतारतम्यं बोध्यम् । महा पातकेषु वर्षसहस्रत्रयं नरकपातः अतिपातके [2]वर्षसहस्रचतुष्ट उपपातके सहस्रार्द्धं सङ्कलीकरणादिषु अप्यर्द्धाधिकशतद्वयमि। पञ्चविधपापानि ।

कात्यायनः—

महापापञ्चातिपापं तथा पातकमेव च ।

प्रासङ्गिकञ्चोपपापमित्येवं पञ्चकोगणः ॥

तत्र पातकिपापशब्दनिर्व्वचनम् ।

भविष्योत्तरे,—

अधोऽधः पतनात् पुंसां पातकं परिकीर्त्तितम् ।

नरकादिषु घोरेषु पतनात् पापमुच्यते ॥ इति

याज्ञवल्क्यः—

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

प्रायश्चित्तशब्दार्थमाह ।

---

(१) काल कष्टं तथाविधैरिति क्वचित्पुस्तकपाठः ।

(२) अर्द्धसहस्रं इति क्वचित्पुस्तकपाठः ।

अङ्गिराः—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते॥

भाष्यकारस्तु,—

प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनष्टस्य सन्धानं इति विभाग-[1]योगेन प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे वर्त्तते। इह तावत् कलियुगे पापबाहुल्यात् अवर्ज्जनीयतया पापसम्भवात् प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तुमशक्यत्वात् शरीरस्यास्थिरत्वात् पापफलानुभवे चिरकालिकघोरतीव्रनरकवेदनायाः सोढुमशक्यत्वात् पापभीरुणा पश्चात्तापिना पुरुषेणैव वेलया सर्व्वपापापनोदक प्रायश्चित्तं सर्व्वथा आचरणीयमेव।

तत्र कालादर्शे—

मलमासगुरुशुक्रास्तदोषेण दुष्टकाले प्रतिषिद्धत्वात् शुद्धकाल एकादश्यामन्यस्यां वा तिथौ कार्य्यम्। अन्याधानादिश्रौतोपासनादिस्मार्त्ततुलापुरुषादिकर्म्म कुर्व्वता च आदौ उपासनार्थमधिकारसिद्ध्यर्थञ्च कार्य्यमेव च। तदुक्तं मनुना शुचिना कर्म्म [2]कर्त्तव्यमिति।

---

(१) विभाग योगिना इति स्रोतवेंचितपुस्तकपाठः।

(२) कुर्व्वीत इति वेंचितपुस्तकपाठः।

(३) वेंचितपुस्तके तु अत्र

दाने विशिष्टमात्रस्य व्याधिना शुचितोच्यते।
अनित्यताऽपि बहु वस्तु दातुं क्षेमादि वाञ्छति॥

इत्येवं अधिकः श्लोक उपलभ्यते।

चङ्गिरसा च—

शौतं आर्त्तेच कर्त्तव्यं ज्ञात्वा पावनमात्मनः ।

जपश्च पञ्चहोमश्च दानञ्चार्चनमेव च ॥

जपो वेदपारायणादिः होमः कुश्माण्डादिः दानं गवादेः पूजनं विष्ण्वादीनाम् । स्मृतिसंग्रहकारैश्चोक्तं "विप्रोक्तं कार्यं विविधैश्च लक्ष्णैरिति" । चातुरस्य तु शुद्धकालपरीक्षा नैव कार्य्या । चशौचादिदोषे रात्रावपि सद्य एव कार्य्यम् ।

चान्द्रकायाम्—

दानं विप्रिष्टमार्त्तस्य व्याधिना गृहमुच्यते ।

'चकालेऽपि हि यद्वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति

वराहपुराणे—

व्यतीपातोऽयसंक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तु ते सर्व्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ॥

तदा गोभूहिरण्यादिदत्तमक्षयतामियात् ।

भविष्योत्तरे—

तत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः ।

ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाक्कायघातकाः ॥

मनुः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥

---

(१) चनित्यतापि इति केचित्पुस्तकपाठः ।

याज्ञवल्क्यः[1]—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्॥

मनुः—

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्।

भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्॥

हारीतः—

द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः दोषिष इति।

इदमज्ञानतः ज्ञानतः करणेतु—

अङ्गिराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा[1] भृग्वग्निपतनादृते॥ इति

तथाऽपि पातकानि पतितसंसर्गादीनि

व्यासेन—

यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात्।

अत्र चतुर्थचरणे एवकाराच्च कलियुगे महापातकिसंसर्गिणस्तु न महापातकित्वम्। तस्याऽपि तस्याऽपि अनया रीत्या साक्षात् महापातकिसंसर्गित्वात् पातित्यप्रसक्तेः। ततः परमप्येवं अनवस्था स्यात्, तस्मात् कलियुगे साक्षात् महापातकिसंसर्गिणोऽपि न महापातकित्वं तथाचोक्तम्।

---

(१) विहिता इति काशीपुस्तकपाठः।

पराशरेण,—

कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमस्य च ।
द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरी[1]स्मृतिः ॥
त्यजेद् देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौयुगे ॥

व्यासः—

कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।
द्वापरे त्वन्न[2]मादाय कलौ पतति कर्म्मणा ॥

स्मृतिकामधेनौ,—

संसर्गदोषो नैव स्यात् महापातकिनः कलौ ।
संसर्गदोषस्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ॥ इति

स्मृत्यर्थसारे कलियुगे संसर्गदोषोनास्तीत्युक्तं एवं बहुस्मृतिवचनात् पर्य्यालोचनया पतितसंसर्गिणो दोषाभावकथनं पातित्याभावपरं, संसर्गप्रायश्चित्तन्तु पादोनद्वादशवार्षिकं कार्य्यमेवेति तस्मात् संसर्गिणः कलियुगे पातकित्वमेवेति सुष्ठूक्तम् । तदुक्तं

मनुना—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाभ्यां तु न तु यानाशनासनात् ॥

---

(१) पाराशरस्मृतिरिति केचित्पुस्तकपाठः ।

(२) कुत्रदानाय इति ज्ञातकेचित्पुस्तकपाठः ।

याजनाध्यापनयो'र्गुरुसम्बन्धत्वात् सद्यः पततीत्यर्थः ।

योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

[2]स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ इति

एतद् युगान्तरविषयम् ।

मनुः—

बहूनामेककार्य्याणां सर्व्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातयेत्तत्र सर्व्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

उपरुन्धन् परं हन्तुं समर्थयति यः पुमान् ।

यस्तानुग्रहकृत्सोऽपि ब्रह्मघातक इष्यते ॥

विष्णुः—

आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

अनुमन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिरोधकः[3] ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च [4]वक्ता दाता च कर्म्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अकार्य्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । इति

(१) भिन्नसम्बन्धाद् इति कोषितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यैव इति क्रोतकोषितपुस्तकपाठः ।

(३) संप्रीति पातक इति कोषितपुस्तकपाठः ।

(४) भक्ता इति कोषितपुस्तकपाठः ।

एवं सुरापानसुवर्णस्तेय गुर्व्वङ्गनागमनेषु यथायोग्यमनुग्राहकारिणो बोद्धव्याः ।

मनुः—

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्य-वैश्य-वीजानां आत्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥

वीजानामिति यागदीक्षावर्त्तिनौ। आत्रेयी अत्रिगोत्रजा अङ्गिरसा ऋतुमती, उसनसा च कदाप्यपुष्पवती मरीचिना तु पतिव्रता अभिहिता ।

तथा—

उक्तोचैर्वाऽनृतं साक्षे प्रतिपत्य गुरुं तथा ।

अपहृत्येव निक्षेपं ज्ञात्वा च स्त्रीवधात्मकम् ॥

अनृतं साक्षिवाक्यं[1], वधप्राप्तिकारं प्रति अन्तः क्रोधावेशः । निक्षेपं ब्राह्मणसम्बन्धि स्त्री-वाऽऽहिताग्निपत्नी पतिव्रता, आदिपदेन तत्परिगणनाद्युक्तं स्यात् ।

तथाच

याज्ञवल्क्यः—

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः । इति

आपस्तम्बः—

धर्म्मार्थं सन्निपातेऽर्थ्याच्चिषामेतदेवेति ।

---

(१) साक्षिवाक्ये इति केचित्पुस्तकपाठः ।

विष्णुः—

नृपतिवधे महाव्रतमिति।

भविष्योत्तरपुराणे—

अर्च्चितं सुस्थितं वाऽपि शिवलिङ्गं न चालयेत्।
अन्यत्र [1]चालिते लिङ्गे अतिपातकमाप्नुयात्॥
उत्तमानां चाऽमराणामन्यथाकरणे सति।
विप्रस्यैव व्रतं [2]दिद्याद् विप्रदेवौ समौ स्मृतौ॥

अग्निहोत्रार्थकपिलां हत्वा ब्रह्महणोव्रतम्।

याज्ञवल्क्यः—

अर्च्चितं सुस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत्।
पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं सुतामपि॥
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा।
आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः॥
लिङ्गं भित्वा ध्वजस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि।
माता मातृस्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृस्वसा॥
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी च सखी स्नुषा।
दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता॥
धात्रीपराजिता साध्वी-तथा वर्णोत्तमाङ्गना।
आसां अन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते॥

---

(१) कुर्वते इति केचित्पुस्तकपाठः।
(२) कुर्य्यादिति केचित्पुस्तकपाठः।

शिष्यस्योत्कर्त्तनादत्र नान्योदण्डोविधीयते।

अत्र माता मातृसपत्नी तस्या अपि मातृव्यपदेशात्।

व्यासः—

गर्भिण्युदक्याविज्ञातजातिं गच्छन्ननिच्छतीम्।

गुरुतल्पं चरेद्विद्वान् गां——— ॥

व्याघ्रः—

आश्रितस्याऽपि दुष्टात्मा आ^हिताग्नेश्च योगिनः।

एषां पत्नीं सुतां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥ इति

उशनाः—

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत्। इति

तथा

अतिदिष्टस्य यत् पापं अतिलङ्घेण उच्यते।

उपपातकमात्रत्वं महापातकतामियात् ॥

अनिर्द्दिष्टस्योपदेशात् तस्यैव स व्रतं नरः।

अतिदिष्टेषु सर्व्वत्र पादोनव्रतमाचरेत् ॥

इति पतितसंसर्गिणामनुग्राहकव्रतादिष्टानां प्रयोजकानुमन्त्रा-

दीनां तदनुनिश्चयक्रमेण यथायोग्यं नववार्षिकषड्-

वार्षिकसार्द्धचतुर्व्वार्षिक त्रैवार्षिकादिव्रतम्।

स्त्रीणां विशेषत: पतनीयमाह ।

याज्ञवल्क्य:—

नीचाभिगमनं भर्त्तृघातनं गर्भनाशनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

चतस्रस्तु परित्याज्या: शिष्यगा गुरुगाश्च या: ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

जुङ्गित: प्रतिलोमगतो हीनवर्णो वा एतानि ब्रह्महत्यासमानि ।

मनु:—

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्ध: समानि ब्रह्महत्यया ॥

विष्णु:—

यागस्थक्षत्रियवैश्यवधो रजस्वलायाश्च अन्तर्वत्न्याश्चात्रेयगोत्रा-
याश्च अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि ।

शिवधर्म्मोत्तरे—

यस्तु विद्याभिमानेन नीचोऽस्य इति [1]भाषते ।

उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्त्तित: ॥

परदोषमविज्ञाय नृपकर्णे जपेत य: ।

पापीयान् पिशुन: क्रुद्ध: स [2]चाऽपि ब्रह्महा स्मृत: ॥

---

(१) त्वं हीन इति केचित्पुस्तकपाठः ।

(२) नैव इति क्वचित्केचित्पुस्तकपाठः ।

देवद्विजगवां भूमिं पूर्व्वदत्तां हरेत यः।
प्रनष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥

तथा देवतान्यथाकरणं अपि ब्रह्महत्यासमम्।

सुवर्णस्तेयसमानि—

निक्षेपस्याऽपहरणं नराश्वरजतस्य च।
भूमिवज्रमणीनाञ्च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम्॥

तत्र

स्त्री धेनुहरणं ब्राह्मणक्षेत्रहरणं स्तेयसमम्।

याज्ञवल्क्यः—

देवब्राह्मणराज्ञान्तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्॥

इत्युक्तवान् इमानि देवब्राह्मणराजसम्बन्धीनि।

गुरुतल्पसमानि।

रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः॥

अन्त्यजातिस्त्री तु

रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड़ एव च।
कैवर्त्तमेदभिलाश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः॥
तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतचक्री तथा ध्वजी।
नापितो लोहकारश्च त एते षोड़शान्त्यजाः॥

विष्णुः—

पितृस्वसा मातामही मातुलस्य पत्नी, एतासां गमनं गुरुदार-समानं पितृस्वसृमातृस्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभि-

गमनं स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः पतिव्रतायाः निक्षिप्ताया गमननिमित्तान्येतानि उपपातकानि, स्वयोनिभगिनी सगोत्रास्वजातिस्त्रीषु गमनेऽप्येतदेव—

अपि स्वमातरं गच्छेत् न गच्छेद्देवदारिकाम्।

यदि गच्छेत् गुरुदारव्रतं चरेत्। एवमादीनि महापातकसमपातकानि परिगणितानि येषां तत्र प्रतिवचनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं सन्धेयमिति एषां तु वार्षिकव्रतम्' उपपातकानि।

मनुः—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्य्यात्मविक्रयः।
गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च॥
परिवित्तितानुजेन परिवेदनमेव च।
तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम्॥
कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्धुष्यं च व्रतच्युतिः।
तड़ाकारामदाराणां अपत्यस्य च विक्रयः॥
व्रात्यता चाऽनाश्रमिता भृताध्यापनमेव च।
भृतकाध्ययनं तद्वद् आरक्षानाञ्च विक्रयः॥
हिंस्रोपजीवी स्त्रीजीवी मूलकर्म्माभिचारकः।
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्॥
आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दिताध्ययनं तथा।
अनाहिताग्नितास्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया॥
असच्छास्त्राभिगमनं कौटिल्यं व्यसनक्रिया।
धान्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम्॥

स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ।

"लवणक्रियौषधिजीवनहिंस्रयन्त्रविधानशूद्रप्रेष्यहीनसख्यहीनयोनि-निषेवनं अनाश्रमे चैव वासः पराव्रपरिपुष्टता सर्व्वाकरेष्वधि-कारः असत्प्रतिग्रहादीनि" इति विष्णुवचनात् अनृतवचन-समुत्कर्षराजगामिपैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽभक्ष्याणाञ्च भक्षण-मित्यादीनि सङ्करीकृतौ तु कृतघ्नकूटव्यवहारब्राह्मणप्रतिघ्नमिथ्या-भिशंसि पित्रादिपरित्यागीति वराहपुराणे दर्शितम् । भ्रूणहा पंक्तिभेदक इति पंक्तिभेदाचरणस्य यद् दोषाधिक्यं प्रतिपादितम्, तद् विद्वद्ब्राह्मणपंक्तिभेदाचरणविषयम् । अन्यपंक्तिभेददोषस्य प्रकीर्णकत्वात् ।

स्मृत्यन्तरे—

विधवादेवदासीवेश्याबन्दकीदासीगमनमित्यादीनि उपपात-कानि ।

मनुः—

खरोष्ट्रमृगमार्ज्जारमीनविक्रयिकस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

मलिनीकरणानि—

मनुः—

कृमिकीटवधोमेध्यमद्यानुगतभोजनम् ।
फलेन्धकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलापहम् ॥

गो-वधादि अपात्रीकरणम् ।

मनुः—

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्॥

जातिभ्रंशकराणि।

मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः।

जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥

पशुगमनं पशुयोनिनिषेवणम्।

इति मूलवचनानि।

अथाघमर्षणविधिमाह।

देवलः—

आत्मदेहविशुद्ध्यर्थं कर्त्तव्यमघमर्षणम्।

प्रायश्चित्ते च कृत्यादौ तुलादानादिषु द्विजैः॥

व्रतेषूद्यापनविधौ कर्त्तव्यमघमर्षणम्।

पञ्चगङ्गासु राजेन्द्र न कुर्य्यादघमर्षणम्॥

समुद्रगासु सर्व्वत्र न कुर्य्यादघमर्षणम्।

वापीकूपतटाकेषु कर्त्तव्यमघमर्षणम्॥

पराशरः—

हत्यादौ तु तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्म्मसु ।
चाण्डालादिषु संसर्गे स्वदारेषु दिवागमे ॥
दुरन्ने दुष्प्रतिग्रहे दुष्टसंसर्गसङ्गमे ।
अपेयपाने सर्व्वत्र अघमर्षणमीरितम् ॥
स्तेये स्वल्पेऽप्यनुप्राप्ते तुलाचार्य्यादिसंग्रहे ।
दुर्ज्जनैः सह सम्भाषे अघमर्षणमीरितम् ॥
सन्ध्यादिनित्यकर्म्माणि परित्यज्य यदा वसेत् ।
आग्नेयादिषु मन्त्रेषु जपे चैवाघमर्षणम् ॥
अकार्य्यकर्म्मकर्त्ता च महापुरुषभोजने[1] ।
सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थमघमर्षणमीरितम् ॥
एकोद्दिष्टेषु श्राद्धेषु सपिण्डीकरणादिषु ।
यो भोक्ता स द्विजः कुर्य्याद् अघमर्षणमादरात् ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
यदाचरति पुत्रश्चेद् अन्यथाप्यघमर्षणः ॥
सूतकद्वितये भोक्ता भोक्ता वै चैलकर्म्मणि ।
यज्ञकर्म्मणि भोक्ता चेद् अघमर्षणमीरितम् ॥
यानि यानीह निन्द्यानि कर्म्माणि सुबहूनि च ।
तानि तान्याचरेद्[2] विप्रस्तस्य स्यादघमर्षणम् ॥

---

(१) महापुरुषादि भोजने इति केचित्पुस्तकपाठः ।
(२) तान्याचरन् यदा विप्र इति क्वचित्केचित्पुस्तकपाठः

अघमर्षणप्रकारमाह—

मार्कण्डेयः—

मनसा पापनिचयं पूर्व्वजोऽहितमाचरन् ।
तटाकं दीर्घिकां वाऽपि गत्वा शुचिरतन्द्रितः ॥
पुरीषमूत्रे सन्त्यज्य शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा नारायणमनुस्मरन् ॥
मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म्म समाप्य च ।
प्रायश्चित्ती तथाऽन्यो वा सङ्कल्प्य विधिपूर्व्वकम् ॥
नाभिदघ्नजलं गत्वा सूर्य्यस्याऽभिमुखः शुचिः ।
पवित्रोदर्भपाणिर्वा मार्ज्जयेन्मन्त्रमुच्चरन् ॥
मन्त्रान्ते मार्ज्जयेद्दर्भैर्विप्रोदेहविशुद्धये ।

पवमानः सुवर्चसः हिरण्यशृङ्गमिति च अनुवाकः । सर्व्वेषु वा एषु पापेष्वेकोनुवाकः प्रजापते रच्चस्य यदिति । देवस्यत्वेति मार्ज्जनं समानम् । ततोदेवर्षिपितॄंस्तर्पयित्वा द्विराचम्य धौतवस्त्रं परिधाय मौनं भजन् स्नानवस्त्रं निष्पीड्य वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेदिति ।

मनुः —

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य कूले निष्पीड़नं तथा ।
वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

इत्थमघमर्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तार्थमागतां परिषदं दृष्ट्वा नारायणं मनसि संस्मरन् कृतपापं मनसि निधाय पुष्पादिकं धृत्वा पर्षोपुण

परिवेष्टितः तदनुमतः परिषदं गच्छेत् प्रायश्चित्तीति । इतरस्तु नित्यकर्म्मादिकं कृत्वा दोषबुद्धिं नाऽऽचरेत् ।

इति हेमाद्रौ अघमर्षणस्नानविधिः ।

अथैवं निर्णीतप्रायश्चित्ताचरणक्रमः कथ्यते ।

प्रायश्चित्ताचरणयोग्यनिर्णीतात् दिनात् पूर्व्वेद्युरुपवासः प्रातर्मलापकर्षणस्नानं नित्यकर्म्मानुष्ठानं ततः परिषदुपवेशनं प्रायश्चित्तं कर्त्तुकामस्य[1] परिषत्तविधौ मृत्तिकास्नानं परिषदभ्यर्च्चनं च । परिषन्निर्णीतप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामः मदीयपापजातं निवेदयिष्ये इति सङ्कल्प्य पापनिवेदनं ततः प्रायश्चित्तनिर्णयः । ततो विधायकवरणं, दक्षिणादानं, विधायकान् प्रति परिषद्वाक्यं, अनुवादकवरणं, ततो यजमानं प्रति अनुवादकवाक्यं, ततो वपन सङ्कल्पः, वपनं, स्नानं, दन्तधावनं, ततः परं दशविधस्नानसङ्कल्पः दशविधस्नानाचरणं ततो महासङ्कल्पः । परिषन्निर्णीतसाङ्गोपाङ्गसर्व्वप्रायश्चित्तमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धं प्राच्याङ्गगोदानं शालाहोमः पञ्चगव्यहोमः पञ्चगव्यप्राशनं व्रतग्रहणम् । तदपरेद्युः पुनः शालाहोमः उदीच्याङ्गगोदानं यथाशक्ति दशदानानि आज्यावेक्षणं भूमिदानं ब्राह्मणभोजनं आशीर्व्वाद-

---

(१) कर्त्तुकाम इति केचित्पुस्तकपाठः ।

प्रकृष्णं सर्व्वेश्वरार्पणम्। दिनत्रयसाध्ये प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः। आतुराद्यशक्तविषये एकदिनसाध्ये तु सङ्कल्पादि भूमिदानान्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वयमुपोष्य परेद्युः ब्राह्मणभोजनम्। स्वयं च प्रातः पारणं कुर्य्यात्।

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः।

कर्त्ता पूर्व्वेद्युः प्रातःसन्ध्यामुपास्य देवालये नदीतीरे स्वगृहे वा सभामुपवेश्य सचेलमलापकर्षणं स्नात्वा अर्द्रवासाः सभां गत्वा परिषदुपदिष्टसर्व्वप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामो मदीयपापजातं निवेदयितुं शरीरशुद्ध्यर्थं मृत्तिकास्नानमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य वक्ष्योक्तविधानेन मृत्तिकास्नानं कृत्वा शिराचम्य पूर्व्वोक्तलक्षणोपेत-परिषत्सन्निधिं गत्वा गन्धकुसुमाक्षतादिभिः परिषदमभ्यर्च्य प्रायश्चित्तद्रव्यदशांशदक्षिणां कुसुमाक्षतांश्च गृहीत्वा समस्त सम्पदादिमन्त्रैस्त्रिवारं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणां पुरतोनिधाय प्रणम्योत्थाय च प्राञ्जलिर्विज्ञापयेत्।

नमः सकलकल्याण[1]दायिनि ब्रह्मरूपिणि।
सदसे सर्व्वपूज्याय दुष्कृतारण्यवह्नये॥

---

(१) सविने इति केचित्पुस्तकपाठः।

[1]शेषे हे परिषत् काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशौ च जातेन देवदत्त-
नामधेयेन मया समर्पितामिमां परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्य मदीयां
विज्ञापनां अवधार्य्य मामनुगृहाण इति पुनः प्रणमेत्, ततः
उत्थाय काश्यपगोत्रः नक्षत्रे राशौ जातः देवदत्तनामधेयोऽहं
परिषदुपदिष्टसर्व्वप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामो मदीयपापजातं परिषत्
सन्निधौ निवेदयिष्ये इति सङ्कल्प्य एवं निवेदयेत्—गोत्रादियुक्तेन
मया जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्य्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले बाल्यकौमार-
(वयो)वार्द्धकेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्म्मभिः
कामक्रोधलोभमोहमात्सर्य्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपा-
दपायूपस्थैः कृतानां प्रकाशकृतमहापातकचतुष्टयतद्व्यतिरिक्त-
तत्संसर्गादिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेय-
गुरुतल्पगाख्यानां महापातकानां तत्संसर्गित्वानुग्राहकत्वप्रयो-
जकत्वमिश्रभावोपदेष्टृत्वमन्त्रित्वप्रोत्साहकत्वादि महापातक-प्रति-
दिष्टादिपातकानां गुर्व्वधिक्षेपवेदनिन्दासुहृद्वधाधीतनाशनादि-
ब्रह्महत्यासम-पातकानां अश्वरत्न-मनुष्यहरणनिक्षेपहरण-देव-
ब्राह्मणभूधेनुहरणादिसुवर्णस्तेयसमरूपपातकानां पितृष्वसृमातृ-
ष्वसृमातुलभार्य्याज्येष्ठभ्रातृपत्नी-हीनवर्णमातृसपत्नी-सखिभार्य्या-
कुमार्य्ययोन्यन्त्यजासगोत्रासुतस्त्रीश्व मान्यनृपतिपत्नीरमणादिगुरु-
तल्पसमपातकानां गोवधव्रात्यत्वसामान्यस्तेयापात्रीकरणाना-
हिताग्नित्वापण्यविक्रयपरपाकातिवृष्ण्यादिपातकानां सोमयागस्य

(१) अशेषे इति क्वचित्पुस्तकपाठः।

क्षत्रियवैश्यवधाविज्ञातगर्भरजस्वलात्रिगोत्रदीक्षितस्त्रीगुर्विणीवधा-
दिमहापातकसमपातकानां उत्कर्षानृतभाषणकलञ्जादिनिषिद्ध
भक्षणरजस्वलादिमुखास्वादकूटसाक्ष्यसुहृद्बन्धनादिपरिवेदनभृतका-
ध्यापनपारदार्य्यपारिवित्त्य वार्द्धुष्य लवणविक्रय स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रिय-
वधनिन्दितार्थोपजीवन नास्तिक्यव्रतलोपकरणसुतविक्रयधान्यकुप्य-
पशुस्तेयायाज्ययाजनपितृमातृसुतादित्यागतटाकारामविक्रयकन्या-
विक्रयकन्यादूषणपरिविन्दनकन्यादानकौटिल्यव्रतलोपात्मार्थक्रिया
रम्भमद्यपस्त्रीनिषेवणोपाध्यायाग्निपरित्यागेन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्री--
हिंसनयन्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रद्रव्यहीनसख्यहीनयोनिनिषे-
वणानाश्रमवासपरान्नपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राभिगमनाकराधिकारिता
भार्य्याविक्रयाद्युपपातकानां अजाविखरोष्ट्रमृगेभमीनाहिमहिषा-
श्ववधादिसङ्करीकरणानां कृमिकीटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजन-
फलेध्मकुसुमस्तेयादिमलिनीकरणानां निन्दितधनधान्यकरीष-
जीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणानां मद्यगन्धघ्राणब्राह्मण-
पीडनसामान्यस्त्रीमैथुनादिजातिभ्रंशकराणां विहितकर्मत्याग-
निषिद्धाचरणेन्द्रियनिग्रहपरमर्म्मोद्घाटनसूचकत्वशौचस्नानसन्ध्याव--
न्दनजपहोमपञ्चमहायज्ञरहितभोजनाकालभोजनदिवाद्विवारभो--
जनतस्यच्छेदनतरुगुल्मलतादिछेदनस्तैन्यस्त्रीवध्यपतितक्लीबव्रात्य-
परिविन्दपरिवित्तशूद्रसेवकवार्द्धुषिकनिजकर्म्मविहीनान्नभोजनयत-
अभोजनयतितप्रेरितान्नयतिपक्वान्नयतिपात्रस्थान्नयतिस्पृष्टयतिदा-
पितान्नभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रदृष्टशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्न--
भोजनग्रहणकालभोजनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्व्वकालरात्रिभो-

जनैकादश्याहोरात्रभोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजन-
प्रेतपिण्डाद्योद्देश्यभोजनवटाश्वत्थादिनिषिद्धपात्रभोजनबलिदत्तान्न-
भोजनजननीराजितान्नभोजनग्रामयाजककुष्ठपलीपतिमाहिषिकवि-
वहिजग्रामकाषायपाशुपतचिह्निताङ्गचिकित्सकासौविकज्यौति-
षिकान्नभोजनभिन्नकांस्यपात्रभोजनताम्रालाबुदारुपात्रमृत्पात्रभो-
जनरजस्वलान्नचाण्डालादिवाक्यश्रवणभोजनदग्धपर्युषितपूतिगन्ध-
भुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदीक्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्य्यायान्नभो-
जनशूद्रपात्रस्थान्नभोजनमहापुरुषार्चितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्न-
भोजनग्रामान्त्यजदत्तशेषान्नभोजनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तशेषा-
न्नभोजनचौरसन्न्यासियान्नभोजनकारागृहवासभोजनखरोष्ट्राजा-
विकमहिषीक्षीरादिपानविवत्सत्रिगतगर्भनिर्दशगोपयः पानस्तन्य-
पानपिण्याककृशरसंयावपायसापूपमांसपुरोडाशादिवृथाभक्षणवा-
महस्तैकहस्तवर्षधारारूपजलपानरेतोविण्मूत्रकीटास्थिमिश्रितज-
लपानतन्मिश्रितान्नभोजनवार्त्ताककालिङ्गगृञ्जनरक्तमूलकवर्त्तुला-
लाबुश्वेतवृन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धश्वनिर्म्माल्यादिभक्ष-
णोपपातकिपक्वतण्डुलान्नभोजनयोनिप्रेक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वा-
पनदिवाब्रह्मदासीवेश्याकुलटावितन्तुपरावरप्रसवोन्मुखस्त्रीगम-
नस्वाधारवीभूतस्त्रीपरस्त्रीगमनतिर्य्यग्योनिगमनमुखमैथुनवल्मीक-
राजमार्गच्छायावृक्षदेवालयगृहाङ्गनगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिस्थल
रेतोविण्मूत्रचरणजलमध्यष्ठीवनकूपवापितडागवाप्यादिमूत्रा-
"द्वितयदर्शमहालयसंक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालब्धयोगत्यागश्राद्धविस-
रणग्रहणादिपुण्यकालस्नानदानराहित्यसन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनोपा-

स्नानादिराहित्यसन्ध्याकालसंलापताम्बूलचर्व्वणभोजनमैथुननिद्रादि-
पारवश्यपुण्यकालोष्णोदकस्नाननग्नस्नानपैतृकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग-
स्नानसन्निहिततीर्थोल्लङ्घनतीर्थस्नानकच्छराहित्यकौपीनधारणकच्छ-
पुच्छकतिर्य्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारणस्वग्रामदेवोत्सवादर्शनतदुत्स-
वजनपदग्रामकुलाचारोल्लङ्घनगुर्व्वाचार्य्यविप्रश्रोत्रियाहिताग्निनृप-
कार्य्योल्लङ्घनविप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणासह्यायार-
ण्यमार्गगमनब्राह्मणदण्डनशोणितस्रावणमलिनामेध्याविलकषाय–
नीलादिवस्त्रधारणहरिहरगुर्व्वाचार्य्यनिन्दाश्रवणब्राह्मणदूषणक्षोभ-
करणसंहतिपरित्यागस्त्रियादिहस्तद्रव्यासनगोविप्ररोधनस्वयंधृतह-
लकर्षणकृषिजीवनकौश्वजीवनपीतावशिष्टोदकपानचाण्डालकारि-
त-कृषिधान्यशालादुग्धपुष्पफलभोगचाण्डालकारितवापीकूपतटा–
कोदकपानान्यकारितप्रपाजलपानकरमथिततक्रपानदीपोच्छिष्टा-
भ्यङ्गावशिष्टतैलपानसाभिलाषपरदारनिरीक्षणविवस्त्रस्त्रीनिरीक्षण-
मिथुनीभूतस्त्रीनिरीक्षणगुर्व्वाचार्य्यनृपादिमैथुनादिदर्शनशब्दश्रवण-
मैथुनविघ्नाचरणहीनवर्णाभिवादनराजासनाक्रमणराजत्वङ्कारहुङ्का-
ररन्ध्रान्वेषणमर्म्मोद्घाटनासाधूपदेशान्यायायप्रवर्त्तकरणचार्व्वाकपा-
षण्डादिपूजितदेवताभिवादनपरोपतापकरणपरोपकारनाशनतृण-
गुल्मलतादिनाशनगोमांसगन्धघ्राणचाण्डालस्पर्शनदर्शनभाषणपाक-
भेदपंक्तिभेदकरणतुरुष्कादिम्लेच्छमध्यनिवासम्लेच्छद्रव्योपभोगयाच-
मानदीनान्धकृपणाक्षेपणमुष्टिमात्रतिलसहितैरकादिनानाप्रकार-
लुप्तस्मृतिपक्षनियमरहितवेदपुराणशास्त्राध्ययनाध्यापनव्यवहारपक्षपा-
तसाधारणब्राह्मणसीमाकुल्यातटाककूपारामाद्यपहरणपशुपक्षिबन्ध-

नशौतव।तातपवचचौराद्यापद्गतदुःखानिवारणानर्हासनशयनप्रदानविषमभाषणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याविहितकालविहिताचरणमित्रस्वामिसुहृदाचार्य्येष्टभार्य्यादेवतावञ्चनपरमात्मस्मरणराहित्यादीनां प्रकीर्णकानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां ज्ञानतोऽभ्यस्तानां ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्ताना प्रकाशकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां रहस्यकृतमहापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां नवविधानां बहुविधानां च सर्व्वेषां पापानां अपनोदकं प्रायश्चित्तं प्रतिनिमित्तं कर्त्तुं अशक्तस्य काश्यपगोत्रस्य नक्षत्रे राशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य मम सकलपापापनोदकमेकविधं सर्व्वप्रायश्चित्तं धर्म्मशास्त्रपर्य्यालोचनया निश्चित्यादिश काश्यपगोत्रजं नक्षत्रजं राशिजं देवदत्तनामधेयं मां सर्व्वस्मादेनसः समुद्धर इति त्रिवारं प्रणमेत् ।

ततः परिषदपि यजमानविज्ञापनामाकर्ण्य तत्समर्पितां परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्यधर्म्मशास्त्राणि पर्य्यालोच्य एकविधं सर्व्वप्रायश्चित्तं निश्चित्य अस्मिन् सर्व्वप्रायश्चित्ते परिषदनुज्ञया भवद्भिर्विधायकैर्भवितव्यमिति दक्षिणादानपूर्व्वकं यजमानेन विधायकान् वरयित्वा विधायकान् प्रति एवं वदेत् ।

परिषद्वाक्यप्रकारः—

भो भो विधायकाः अमुकगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन देवदत्तनामधेयेन अस्मत्सन्निधौ विज्ञापितानां नवविधानां पापानां धर्म्मशास्त्रपर्य्यालोचनया षडब्दप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं सर्व्वपापप्रायश्चित्तमपनोदकं भवति। एतदेवपापानां मत्याकरणे द्विगुणं

अत्यन्ताभ्यासे त्रिगुणं निरन्तराभ्यासे षड्गुणं तदेव षड्गुणितषडब्दं अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं सर्व्वप्रायश्चित्त-मस्माभिर्णीतं सर्व्वपापापनोदकं भवतीति भवन्तोविधायका अनु-वादकमुखेन यजमानायोपदिशन्तु ।

ततो विधायका यजमानसमर्पितां दक्षिणां स्वीकृत्य विविध प्रायश्चित्तपापानुवादकुशलमेकं विपश्चितं अनुवादकं दक्षिणादान-पूर्व्वकं अस्मिन् प्रायश्चित्ते भवताऽनुवादकेन भवितव्यमिति यज-मानेन वरयित्वाऽनुवादकमेवं ब्रूयुः—

विधायकवाक्यम्,—

अहो विद्वन् विदुषामग्रेसर प्रायश्चित्तापनोद्यस्य बहुविधस्य पापस्याप्यनुवादकुशल हे अनुवादक काश्यपगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन देवदत्तनामधेयेन यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाश-कृतमहापातकानां व्यतिरिक्तानां च तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्यकृतमहापातकादिप्रकीर्णकान्तानां नवविधानामज्ञानतः कृतानां ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तनिरन्तरचिरकालाभ्यासवशात् षड्गुणितं षडब्दं प्रायश्चित्तमशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-कृच्छ्रात्मकसर्व्वप्रायश्चित्तं सर्व्वेषां पापानां अपनोदकं भवतीति अग्रेषविद्वत्सभया निर्णीतं अस्यां निर्णीतं सर्व्वप्रायश्चित्तमनुवाद-मुखेन यजमानाय उपदिशन्तु इति परिषद् अस्मान् आज्ञापयति । वयमपि काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशौ जातेन देवदत्तनामधेयेन

यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहापातक-व्यतिरिक्तानां तत्संसर्गातिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यादिपातकानां तद्रूपोपदिष्टव्रतातिदिष्टातिपातकानां सङ्करीकरणानां मलिनीकरणानां प्रकीर्णकादिनवविधानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां एकगुणं ज्ञानतः सकृत्कृतानां द्विगुणं ज्ञानतोऽभ्यस्तानां त्रिगुणितं अत्यन्ताभ्यस्तानां चतुर्गुणं निरन्तराभ्यस्तानां पञ्चगुणं चिरकालाभ्यस्तानां षड्गुणं अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं षड्गुणितं षडब्दं सर्व्वप्रायश्चित्तं सर्व्वेषां पातकानां अपनोदकं भवतीति विज्ञाय काश्यपगोत्राय नक्षत्रे राशौ जाताय देवदत्तनामधेयाय अस्मै यजमानाय भवन्मुखेन विज्ञापयामः । तदेतदस्मद्विहितं सर्व्वप्रायश्चित्तं पापानुवादपुरःसरमुपदिश्य अस्मै यजमानाय इति त्वां नियोजयामः त्वमपि उच्चैरूर्द्धबाहुः सुविस्पष्टं गीर्व्वाणभाषया यजमानाय त्रिवारं अनुवद । अनुवादकोऽपि यजमानसमर्पितदक्षिणां स्वीकृत्य द्विराचम्य प्राणानायम्य उत्थाय यजमानाभिमुखं स्पष्टमूर्द्धबाहुर्देवभाषया परिषन्निर्णीतविधायकविहितं सर्व्वप्रायश्चित्तोपदेशपूर्व्वकमुच्चैस्त्रिवारमनुवदेत् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्त्रीणां प्रायश्चित्ते तु यजमानस्य पुरस्तात् कञ्चन ब्राह्मणं स्थापयित्वा तं प्रत्यनुवदेत् ।

अथानुवादकवचनवचनाप्रकारः ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय अशेषा विदुषी परिषत् त्वया विज्ञापितानां प्रकाशीकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्यकृतमहापातकानां अतिपातकानां उपपातकाना सङ्कलीकरणानां मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकरणानां प्रकीर्णकानां बहूनां नवविधानां अपनोदकानि प्रायश्चित्तानि प्रतिनिमित्तं कर्त्तुं अक्षमस्य तव सर्व्वपापापनोदकमेकविधं प्रायश्चित्तं षड्गुणितषड्ब्दप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं धर्म्मशास्त्रपर्य्यालोचनया निश्चित्य यजमानाय पापानुवादपुरःसरं त्रिवारं उपदिश इति विधायकमुखेन मामादिष्टवती अहमपि तदेतत् परिषन्निर्णीतविधायकविहितं सर्व्वप्रायश्चित्तं तवोपदिशामि सावधानः समाकर्णय ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रेराशौ जात देवदत्तनामधेय तव जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्य्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्म्मभिः काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थैः ज्ञानतोऽज्ञानतश्च सम्भावितानां प्रकाशकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गतद्रूपातिदिष्टरूपातिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यादिमहापातकानां महापातकरूपातिदेशिकमहाव्रतातिदेशिकातिपातकसमरूपपातकानां उपपातकानां

मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकराणां प्रकीर्ण-कानामज्ञानतः सकृत्कृतानां अज्ञानतः ज्ञानतश्चाभ्यस्ताना-मत्यन्ताभ्यस्तानां निरन्तराभ्यस्तानां चिरकालाभ्यस्तानां बहूनां बहुविधानां सर्व्वेषां पापानां साशीतिसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-कृच्छ्रात्मकषड्गुणितषडब्दरूपं प्रायश्चित्तमपनोदकं भवति तदे-तदशेषपरिषन्निर्णीतं साङ्गोपाङ्गं त्वयाऽनुष्ठेयम् । त्वं साक्षात् चर्य्यायां असमर्थश्चेत् विहिततत्संख्याकधेनुदान तन्मूल्यदानायुत-गायत्रीजप प्राणायामशतद्वय तिलहोमसहस्रसंहितामात्रवेदपारा-यणद्वादशब्राह्मणभोजनविधिवदनुष्ठितसमुद्रगनदीस्नानादिप्राजाप-त्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायरूपेणाचर शुद्धः पूतो भविष्यसि ।

काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशौ जातेन देवदत्तनामधेयेन त्वया परिषन्निर्णीते साङ्गोपाङ्गे सर्व्वप्रायश्चित्ते शक्यप्रत्याम्नायरूपेण सम्यगनुष्ठिते सति त्वया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितेभ्यः प्रारब्धत्वत्कृतपातकव्यतिरिक्तेभ्यः तत्संसर्गतद्रूपातिदिष्टव्रतादिष्टा-दिपातकेभ्यः तत्समरूपपातकेभ्यः रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापान सुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनाख्य महापातकेभ्यः तत्संसर्गित्वानुग्राहक-त्वप्रयोजकत्वमिश्रीभावोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वप्रोत्साहकत्वादि महा-पातकरूपातिदेशकातिपातकेभ्यः सोमयागस्थक्षत्रियवैश्यवधा-विज्ञातगर्भ-ऋतुमत्यति-गोत्रादिदीक्षितस्त्रीवधादि महापातक-व्रतातिदेशिकपातकेभ्यः गुर्व्वधिक्षेपवेदनिन्दासुहृद्वधाधीतनाश-नादि ब्रह्महत्यासमपातकेभ्यः उत्कर्षोक्तृतभाषणाऽभक्ष्यभक्षण दुष्ट-वतीमुखास्वादादि सुरापानसमपातकेभ्योऽन्यस्त्रीधेनुनिक्षेप-

ब्राह्मणभूमिहिरण्यादिसुवर्णस्तेयसमपातकेभ्यः सखिभार्य्याकुमारी
ज्ञातिस्त्र्यन्त्यजस्त्रीस्नुषापितृव्यपत्नीमातुलपत्नीनृपपत्नीपितृष्वसृमातृ-
ष्वसृमातृसपत्नीभगिनीश्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायाचार्य्यमित्रपत्नीदुहितृ-
रजस्वलाशरणागताप्रव्रजितानिक्षिप्तस्त्रीगमनादिगुरुतल्पसमपात-
केभ्यः गो-वधव्रात्यत्वसामान्यद्रव्यस्तेयऋणानपाकरणानाहिताग्नि-
त्वापण्यविक्रयपरिवेदनभृतकाध्ययनभृतकाध्यापनपारदार्य्यपारि-
वित्त्यवार्धुष्यलवणविक्रयस्त्रीशूद्रविट्-क्षत्रियवधनिन्दितार्थोपजीवन--
नास्तिक्यव्रतत्यागसुतविक्रयधान्यकुप्यपशुस्तेयायाज्ययाजन पितृ-
मातृसुतत्यागतडागारामादिविक्रयकन्यादूषणपरिविन्दककन्याप्रदान-
कौटिल्यव्रतलोपनान्यार्थक्रियारम्भमद्यपस्त्रीनिषेवणस्वाध्यायाग्नि-
परित्यागबान्धवत्यागेन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्रीहिंसौषधजीवनहिंसाय-
न्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रप्रेष्यत्वहीनसख्यहीनयोनिनिषेवणाना-
श्रमवासपरान्नपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारित्वभार्य्या-
विक्रयाद्युपपातकेभ्यः खरोष्ट्रमृगेभाजाविकाश्वमीनाहिमहिषवधा-
दिसङ्करीकरणेभ्यः कृमिकीटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजनफलेध्म-
कुसुमस्तेयादिमलिनीकरणेभ्यः निन्दितधनादानवाणिज्यकुसीद-
जीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणेभ्यः ब्राह्मणपीड़ाकरणम-
द्याघ्राणजैह्म्यपुंमैथुनादिजातिभ्रंशकरेभ्यः विहितकर्म्मत्यागनिषि-
द्धाचरणेन्द्रियानिग्रहपरमर्म्मभेदनसूचकत्वशौचसन्ध्यावन्दनजपहोम-
पञ्चमहायज्ञराहित्यकालाभोजनाकालभोजनदिवाविहारभोजनस-
स्यच्छेदनतरुगुल्मलताच्छेदन क्लैब्य स्त्रीवश्यत्व पतितक्लीवव्रात्य-
परिविन्दकपरिवित्तिशूद्रसेवकवार्धुषिकनिजकर्म्महीनान्नभोजनय-

त्यन्नयतिप्रेरितान्नयतिपात्रस्थान्नयतिपक्वान्नयतिस्पृष्टान्नयतिदापिता
न्नभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रवीक्षितशूद्रानुमतशूद्राधिष्ठितशूद्रयाचितान्नभो-
जनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्व्वकालरात्रिभोजनैकादश्यहोरात्र--
भोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजनप्रेतपिण्डार्थोद्दिष्टभोजन-
वटाश्वत्थादिनिषिद्धपत्रभोजनबलिदत्तान्नभोजननीराजितान्नभोज-
नग्रामयाजकगणकवृषलीपतिमाहिषिकाग्निवद्द्विजग्रामपाषण्डपाशु-
पतचिह्नितान्नचिकित्सकसौचिकज्योतिषिकान्नभोजनभिन्नकांस्य-
पात्रभोजनताम्रालाबुदारुपात्रभोजनरजस्वलाचाण्डालादिवाक्यश्र-
वणदग्धान्नभोजनपर्य्युषितपूतिगन्धभुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदी-
क्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्य्यायान्नभोजनशूद्रपानस्थान्नभोजनमहा-
पुरुषार्च्चितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्नभोजनग्रामान्त्यजदत्तशेषान्नभो-
जनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तान्नशेषभोजनवीरहब्राह्मणान्नभोज-
न कारागृहवासभोजनखरोष्ट्राजाविकमहिषीक्षीरादिपानविवत्स-
विगतगर्भनिर्द्दशगोपयःपानस्तन्यपानपिण्याककृतरससंयावपायसा-
पूपमांसपुरोडाशादिवृथाभक्षणवामहस्तैकहस्तवर्षधारापरदत्तधा-
राकूपजलपानरेतोविण्मूत्रकीटास्थिमिश्रितजलपानतादृङ्मिश्रि--
तान्नभोजनवार्त्ताकक्रतककालिङ्गगृञ्जनरक्तमूलकवर्त्तुलालाबुश्वेत-
वृन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्ध-शिवनिर्म्माल्यभक्षणोपपातकि-
पक्वतण्डुलान्नभोजनयोनिवीक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वापदिवासङ्गम-
दासीवेश्याकुलटावितन्तुपरावरुद्धप्रसवोन्मुखस्त्रीगमनसाधारणीभु--
क्तपरस्त्रीगमनतिर्य्यग्योनिगमनमुखमैथुनरथ्याराजमार्गच्छायावृ --
क्षदेवालयगृहाङ्गणगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिरेतोविण्मूत्रकरणजल-

मध्यनिष्ठीवनदूषणपितृमात्राचार्य्यादिशुश्रूषाराहित्य दर्शमहालय-
संक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालब्धयोगश्राद्धविस्मरण ग्रहणादिपुण्यकाल-
स्नानदानराहित्य सन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनौपासनादिराहित्य सन्ध्या-
कालसंलापताम्बूलचर्व्वणभोजनमैथुननिद्रादिपारवश्य पुण्यकालो-
ष्णोदकस्नान नग्नस्नान पैतृकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग स्नानसङ्कल्पित-
तीर्थोल्लङ्घन तीर्थस्नानकच्छराहित्य कौपीनधारण द्विकच्छत्व पुच्छ-
कच्छतिर्य्यक्‌कटिसूत्रकच्छादिधारण स्वग्रामदेवोत्सवादर्शनतदुत्स-
ववर्जनपरग्रामकुलाचारोल्लङ्घन गुर्व्वाचार्य्यविप्रस्त्रीक्रियाहिताग्नि-
नृपच्छायोल्लङ्घन विप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणा-
सहायारण्यमार्गगमन ब्राह्मणेतरदण्डनभर्त्सनताडणपोषितत्यजन
मलिनामेध्याविलकषायविदग्धादिवस्त्रधारण हरिहरगुर्व्वाचार्य्यादि-
निन्दाश्रवण ब्राह्मणदूषणक्षोभकरण स्ववृत्तिपरित्याग क्षत्रियादि-
वृत्तिद्रव्यार्ज्जनगोतिरोधान स्वयंधृतहलकर्षण कृषिजीवन सेव-
जीवन पीतावशिष्टोदकपान चाण्डालकारितकृषिधान्यशालादुग्ध-
पुष्पफलोपभोग चाण्डालकारितवापीकूपतटाकोदकपानान्यकारित-
प्रपाजलपान करमथिततक्रपान दीपोच्छिष्टाभ्यङ्गावशिष्टापिततैल-
जलपान साभिलाषपरदारनिरीक्षण नग्नस्त्रीनिरीक्षण मिथुनीभूत-
स्त्रीनिरीक्षण गुर्व्वाचार्य्यनृपादिमैथुनदर्शनशब्दश्रवण पैशुनविप्लाव-
रण हीनवर्णाभिवादन राजासनाक्रमण राजत्वङ्कारहुङ्काररन्ध्रान्वेषण
दूषण मर्म्मोद्घाटनासाधूपदेशान्यायप्रवर्त्तनकरणचार्व्वाकपाषण्डादि-
पूजितदेवताभिवादन परोपतापकरण परोपकारनाशन वृक्षगुल्म-
लतादिनाशन गोमांसगन्धाघ्राण चाण्डालस्पर्शनदर्शनसम्भाषण

पाकमेदपंक्तिभेदकरण तुरुष्कादिम्लेच्छालयनिवास म्लेच्छद्रव्योप-भोग याचमानदीनान्धकृपणोपेक्षण मुष्टिमात्रतिलरक्षितैरकादि-नानाप्रकारदुष्प्रतिग्रह नियमरहितवेदशास्त्राध्ययनाध्यापन व्यव-हारपक्षपात साधारणग्रामसीमाकूल्यातटाककूपारामाद्युपहरण पशुपक्षिबन्धन शीतवातातपवर्षचोरव्याघ्राद्युपद्रुतगवादिदुःखानि-वारणानर्हासनशयनप्रदान विषमभाषण वाक्पारुष्याकालविहिता-चरणमित्रस्वामिसुहृदाचार्य्येष्टभार्य्यादेवतावञ्चन परमात्मस्मरण-राहित्यादिप्रकीर्णकेभ्यः अज्ञानतः सकृत्कृतेभ्यः ज्ञानतः सकृत्-कृतेभ्यः ज्ञानतोऽज्ञानतश्चाभ्यस्तेभ्यः निरन्तराभ्यस्तेभ्यः चिरकाला-भ्यस्तेभ्यः नवविधेभ्यः बहुभ्यः पापेभ्यः काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेयस्त्वं मुक्त पूतोभूयादिति त्रिवारमनु-वदेत्। तत् श्रुत्वा परिषदपि सर्व्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भूयादिति त्रिवारमुच्चैः ब्रूयात्। ततोयजमानः भवतां प्रसाद इत्युक्त्वा प्राणानायम्य सङ्कल्प्य परिषदुपदिष्टसर्व्वप्रायश्चित्तं साङ्गोपाङ्गं कर्त्तुकामः शरीरशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्ताङ्गभूतं वपनं करिष्य इति सङ्कल्प्य विप्राप्याऽऽज्ञां लब्ध्वा

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात् केशान् वपाम्यहम्॥"

इति मन्त्रेण अघोरवपः यथानुक्रमरीत्या वापयित्वा स्नानं कुर्य्यात्। ततःपरं—

"आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते॥"

इति मन्त्रेण क्षीरकण्टकवृक्षस्य दन्तकाष्ठं गृहीत्वा दन्तधावनं कृत्वा द्वादशवारगण्डूषेण मुखशुद्धिं विधाय पाणिपादं प्रक्षाल्य पुनराचम्य व्रतग्रहणयोग्यतासिद्ध्यर्थं दशविधस्नानान्याचरिष्य इति सङ्कल्प्य शक्तश्चेत् स्वयमेव स्नानादि कुर्य्यात्, अशक्ता व्याधिताः सुवासिन्यो मूर्द्धाभिषिक्ताः शूद्राश्च ब्राह्मणेनैव कारयेयुः।

तत्र द्रव्याणि मन्त्राश्च क्रमेण लिख्यन्ते।

अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्व्वं ह वा इदमेतद्भस्म भवति भस्मैवैतत् प्रयुञ्जीतेति तस्माद्वुध्यति इति अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः भस्मना स्नानं कुर्य्यात्।

गन्धद्वारेति मन्त्रेण जामयेन ? द्वितीयकम्।

स्योना पृथिवीति मन्त्रेण मृत्तिकया तृतीयकम्॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण उदकेन चतुर्थकम्।

गायत्र्या गोमूत्रेण पञ्चमं, गन्धद्वारेतिमन्त्रेण गोमयेन षष्ठम्।

आप्यायस्वेति क्षीरेण सप्तमं, दधिक्राव्ण इति दध्ना अष्टमं, शुक्रमसीत्याज्येन नवमं, देवस्य त्वेति कुशोदकेन दशमं, ततो जलमवगाह्य सम्यक् स्नात्वा शुद्धवस्त्रे परिधाय पवित्रपाणिर्द्विराचम्य प्राङ्मुखः प्राणायामत्रयं कृत्वा व्रतग्रहणार्थं महासंकल्पं कुर्य्यात्।

ओंरस्तु। अस्य श्रीमहाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीमदादिनारायणस्याऽचिन्त्यापरिमितशक्त्या ध्रियमाणानां महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानाम् एकतमे-

ऽस्मिन् अव्यक्तमहदहङ्कारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते
महति ब्रह्माण्डकटाहान्तरसकलजगदाधारशक्तिकूर्म्मवराहानन्तै-
रावत-पुण्डरीक-वामन-कुमुदाञ्जन-पुष्पदन्त-सार्व्वभौमसुप्रतीकाष्ट-
दिग्गजोपरिप्रतिष्ठितस्यातलवितलसुतलातलरसातलमहातलपाता--
लाख्यसप्तलोकोपरिभागे भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकजनोलोकतपो-
लोकसत्यलोकाख्यलोकषट्कस्याऽधोभागे महाकालायमानफणि-
राजशेषसहस्रफणामण्डलविधृते दिग्दन्तिशुण्डादण्डादन्तर्बहिरन्ध-
तमसावृतेनान्तःसूर्य्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन वलयिते लव
णेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरस्वादूदकाख्यसप्तसागरावरणपरिवेष्टिते जम्बू-
प्लक्षकुशक्रौञ्चशाल्मलिशाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपविराजिते स्वर्णप्रस्थ-
चन्द्रकश्वेतावर्त्तरमणसिंहलमहारमणपारसीकपाञ्चजन्याद्युपद्वीप--
सहित एवंविधसरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले
हिमाचलहेमकूटनीलश्वेतशृङ्गिगन्धमादनपारिजाताद्यष्टसीमाचलै-
र्विभक्ते तन्मध्यवर्त्तिभारतकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मय-
कुरुभद्राश्वकेतुमालाख्यनववर्षशोभिते जम्बूद्वीपे नानावर्णकेसरा-
चलशिखररत्नवीजाचितभूसरोरुहकर्णिकायमानस्य मेरोर्दक्षिण
दिग्भागे दक्षिणोदधिहिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे नवसहस्रयोजन
विभक्तेन्द्रद्वीपकशेरुताम्रपर्णगभस्तिनागसौम्यगान्धर्ववारुणभारता--
ख्यनवखण्डान्तर्गतेऽस्मिन् भारतवर्षे दक्षिणोदधिप्रभृतिसहस्र
योजनायामवति भरतखण्डे सम्भवति कुरुक्षेत्रादिसमभूमध्य
रेखायाः अमुकदिग्भागे अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्च्यवन्तिका-
द्वारवत्यादिमुक्तिक्षेत्रवत्यामस्यां कर्म्मभूमौ भागीरथीविन्ध्याचल-

गोदावर्य्योर्दक्षिणदिग्भागे कावेरीमलयाचलरामसेतूनाम् उत्तर-
दिग्भागे श्रीशैलहेमकूटकिष्किन्ध्यागवङ्गाचलवेङ्कटाचलारुणगिरि-
हस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति दण्डकारण्ये नानापुण्यतीर्थवत्यस्मिन्
देशविशेषे स्वगृहे देवालये तीर्थनदीतीरे स्वेष्टदेवतासन्निधौ
अनेककोटिब्रह्माण्डघटनायासव्योमविचरस्य विराड्रूपिणो भग-
वतो महापुरुषस्य शेषपर्य्यङ्कशायिनः श्रीमहाविष्णोराज्ञया प्रवर्त्त-
मानस्य तन्नाभिस्थानीयसरोरुहादुत्पन्नस्य सकलवेदनिधेः सकल-
जगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणः प्रथमपरार्द्धे श्वेतवाराहकल्पे
प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अह्नि उदयादिनयो-
दशघटिकास्वतीतासु स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषा-
ख्येषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्व-
न्तरे सप्तविंशतिमहायुगेषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहूत-
नामेन्द्रसमये कृतत्रेताद्वापरेषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे प्रथमपादे
बौद्धावतारे शालिवाहनशके सौरचान्द्रमानप्रभवादिषष्टिसंवत्सरा-
न्तर्गतप्रथमविंशत्यां वर्त्तमाने व्यावहारिके अमुकसंवत्सरे अमुकायने
अमुकऋतौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवारे
अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे एवं गुणविशिष्टपुण्यकाले
काश्यपगोत्रस्यामुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य
मम जन्माभ्यासाज्जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्य्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले
सम्भावितानां प्रकाशकृतमहापातकानां रहस्यकृतमहापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानां सर्वेषां पापानामपनोदकं साशीतिसहस्र-
संख्यकप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं षड्गुणितप्रत्यब्दसर्व्वप्रायश्चित्तं परि-

यदुपदिष्टं पूर्व्वोत्तराङ्गकलापसहितं विहितप्रायश्चित्ताम्नायरूपेणा- इमाचरिष्य इति सङ्कल्प्य ततो नान्दीश्राद्धवैष्णवश्राद्धे कुर्य्यात् ।

तत्र प्रयोगः—

एवं गुणविशेषणविशिष्टपुण्यतिथौ अस्मिन् प्रायश्चित्तकर्म्मणि नान्दीदेवतासन्निधानार्थं पितृप्रीत्यर्थं श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थं च नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धञ्च करिष्य इति नान्दीप्रपितामहीपितामही- मातरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दीप्रपितामह पितामहपितरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दी- सपत्नीकमातामहमातृ पितामहमातृप्रपितामहाः गोत्रशर्म्माणः नान्दीमुखाः उभाभ्यां सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः एता देवताः हिरण्येन तोषयिष्ये—

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसो ।
अनन्तपुण्यफलदं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोत्रेभ्यो नामधेयेभ्यो नान्दीदेवताप्रीतिं कामयमानः आग्नेयीं हिरण्यं दक्षिणां तेभ्यः सम्प्रददे न मम इति यज्ञेश्वरं विष्णुं हिरण्येन तोषयिष्य इति संकल्प्य हिरण्य- गर्भमिति अस्मै ब्राह्मणाय श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानः आग्नेयीं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति च चिकीर्षितसर्व्व- प्रायश्चित्तसादृगुण्यार्थं प्रत्याम्नायगोदानं करिष्य इति च संकल्प्य

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽघप्रणाशिनी ।
विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इमां गां सवत्सां श्रीमहाविष्णुप्रीतिं

कामयमानस्त्वमङ्गं सम्प्रददे न ममेति। ततः चिकीर्षितसर्व्व-प्रायश्चित्तसाङ्गत्वार्थं मालाग्निहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डि-लोल्लेखनादि अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नन्वाहिताग्नौ अग्निं जातवेदसम् इध्मेन प्रजापतिञ्चाघारदेवते आज्येनाऽग्निषोमौ चक्षुषी आज्येन अग्निर्वायुः सूर्य्यः प्रजापतिश्च प्रधानदेवता आज्येन आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि यक्ष्ये इति संकल्प्य शतसंख्याहु-तिभिः आज्यहोमं कृत्वा प्रायश्चित्तादिशेषं समापयेत्।

ततः मया आचरितसर्व्वप्रायश्चित्तपूर्व्वाङ्गभूत पञ्चगव्य-प्राशनं करिष्यमाणस्तदङ्गहोमं करिष्य इति सङ्कल्प्य स्थण्डिलो-ल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नन्वाहितेनाग्निं जातवेदसं इध्मेन प्रजापतिं चाघारदेवते आज्येनाग्निषोमौ चक्षुषी आज्ये-नाग्निं सोमं विष्णुं रुद्रं परात्मानं सवितारं वायुं सूर्य्यं प्रजापतिं प्रधानदेवताः पञ्चगव्यद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादियक्ष्ये इत्यन्तं सङ्कल्प्य अन्वाधेयपरिसमूहनपरिस्तरणपात्रासादनाज्यसंस्कारान्तं कृत्वा पञ्चसु पात्रेषु गव्यपञ्चकमादाय पात्रान्तरे कुशोदकञ्च स्थापयित्वाऽन्यस्मिन् पात्रे वक्ष्यमाणभागसंख्यया तत्तन्मन्त्रैर्योज-येत्। गायत्र्या एकभागं गोमूत्रं. गन्धद्वारेति अङ्गुष्ठाग्रपरिमाणं गोमयं, आप्यायस्वेति सप्तभागं क्षीरं, दधिक्राव्ण इति भाग-त्रयं दधि, शुक्रमसीत्येकभागमाज्यं, देवस्यत्वेत्येकभागं सर्व्वं प्रणवेनालोड्याग्निमलङ्कृत्येध्ममाधाय आज्येन चक्षुषी हुत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रैः पञ्चगव्यहोमं कुर्य्यात्।

अग्निदूतं मेधातिथिरग्निर्गायत्री आप्यायस्व गौतमः सोमो

गायत्री सोमायेदं, इरावतीवशिष्ठोविष्णुस्त्रिष्टुप् विष्णवे इदं, इदं विष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवे इदं, मा नोमहान्तमिति मा नस्तोक इतिद्वयं कुत्सोरुद्रो जगती रुद्रायेदं, प्रणवस्यान्तर्यामी परमात्मा गायत्री परमात्मन इदं, तत्सवितुर्विश्वामित्रः सविता गायत्री, सवित्र इदं, व्याहृतीनां विश्वामित्रगौतमभारद्वाजऋषयः अग्निर्वायुः सूर्य्यः प्रजापतिर्देवताः गायत्रीच्छन्दः, अग्नये इदं वायवे इदं सूर्य्याय इदं प्रजापतये इदम्।

अथ स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत्।

ततो हुतशेषं कुशपवित्रेण प्रणवेनाऽऽमन्त्र्य प्रणवेनाऽभिमन्त्र्य प्रणवेनोद्धृत्य मध्यमेनाऽनामिकया वा पलाशपर्णेन ब्रह्मतीर्थेन वा

यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम्॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रणवेन पिबेत्।

क्षत्रियादयः शिरोरोगिणश्च आज्येन होमं कारयित्वा प्राशनं कुर्य्युः, स्त्रीशूद्राणां अमन्त्रकमेव च।

ततो यजमानः परमात्मस्मरणादिना आसायं स्थित्वा सायं सन्ध्यादिकर्म्म निर्वर्त्य प्राणायामत्रयं कृत्वा काश्यपगोत्रेण देवदत्त-नामधेयेन मया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां सर्व्वेषां पापानां सद्यः सक्षयार्थं परिषन्निर्णीतसर्व्वपापापनोदकं बहुगुणितवड्व्द प्रायश्चित्तं प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयप्रत्याम्नायरूपेण चरिष्ये इति सङ्कल्प्य

धेनुमूल्यादिकृष्णद्रव्यं कुशकुसुमाक्षतसहितं गृहीत्वा यज्ञसाधन-भूता या इतिमन्त्रेण हिरण्यगर्भ इति मन्त्रेण च श्रीमहाविष्णु श्रीयुतामिति मन्त्रेण चैतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नानागोत्रेभ्य इमां परि-षन्निर्णीतषड्गुणितषडब्दाशीत्युत्तरसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्र-प्रत्याम्नायधेनुदानादिप्रत्याम्नायभूतामाग्नेयहिरण्यदक्षिणां श्रीमहा-विष्णुप्रीतिद्वारा मम समस्तपापक्षयं कामयमानोऽहं सम्प्रददे न मम इति भूमौ सजलं दद्यात्।

ततस्तस्यां रात्रौ वेदपारायणपुराणश्रवणादिना जागरणं कृत्वा प्रातःस्नानादि कर्म्म निर्वर्त्य मया आचरितपरिषन्निर्णीतप्राय-श्चित्तोत्तराङ्गभूतं शालाग्निहोमं उदीच्याङ्गगोदानं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्व्वोक्तरीत्या व्याहृतिभिराज्येन हुत्वा प्रायश्चित्तादि-होमशेषं समाप्य "यज्ञसाधनभूता या" इति मन्त्रं पठित्वा इमां गां प्रायश्चित्तोदीच्याङ्गभूतां श्रीमहाविष्णुप्रीतिद्वारा सर्व्वप्रायश्चित्त-साङ्गुण्यं कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति दद्यात्। प्रायश्चित्तोदीच्याङ्गगोदाने धेनोरभावे तन्मूल्यं दक्षिणां च दद्यात्।

ततः परं मया आचरितसर्व्वप्रायश्चित्तसाङ्गुण्यार्थं न्यूनाति-रिक्तदोषपरिहारार्थं च दश दानानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्र द्रव्याणि दक्षिणया सह दशब्राह्मणेभ्यो दद्यात्।

दशदानानि—

गो भूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च।
रौप्यं लवणमित्येवं दशदानं प्रकीर्त्तितम्॥

गोदानमन्त्रस्तु प्रागुक्त एव। भूमिदानमन्त्रः—

सर्व्वसस्याश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता।
अनन्तपुण्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

तिलदानमन्त्रः—

तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः।
तिलदानादसत्यं मे पापं नाशय केशव॥

स्वर्णदानमन्त्रः—

स्वर्णं पवित्रममलं स्वर्णं पापप्रणाशनम्।
स्वर्णं हि शङ्करोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

आज्यदानस्य—

कामधेनुसमुद्भूतं सर्व्वक्रतुषु संस्थितम्।
देवानामाज्यमाहारस्तत: शान्तिं प्रयच्छ मे॥

वस्त्रस्य—

शीतवातोष्णसन्त्राणं लज्जानिर्हरणं परम्।
देहालङ्करणं वस्त्रं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

धान्यस्य—

धन्यं करोषि दातारं इह लोके परत्र च।
तस्मात् समुच्यसे धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

गुड़स्य—

यस्माद् रसानां प्रवरं इक्षुदण्डसमुद्भवम्।
तस्मान्मम परां लक्ष्मीं प्रयच्छ गुड़ सर्व्वदा॥

रौप्यस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम्।

तस्मादस्य प्रदानेन प्रीयतां मम शङ्करः॥

लवणदानस्य—

लवणे वै रसाः सर्व्वे लवणे सर्व्वदेवताः।

सर्व्वपाकाद्यधिष्ठानं लवणं मेऽस्तु सौख्यदम्॥

इति मन्त्रान् पठित्वा एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इमानि द्रव्याणि श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानोऽहं सम्प्रददे न ममेति दद्यात्।

अतः परमाचरितसर्व्वप्रायश्चित्तसाद्गुण्यार्थं भूरिदानं करिष्य- इति सङ्कल्प्य हिरण्यगर्भमितिमन्त्रं पठित्वा इमां भूरिदक्षिणां श्रीविष्णुप्रीतिं कामयमानः दीनान्धकृपणेभ्यः सम्प्रददे न ममेति दद्यात्।

अथाऽलक्ष्मीपरिहारार्थं आयुष्याभिवृद्ध्यर्थं निरीक्षिताज्यदानं करिष्य इति सङ्कल्प्य रूपं रूपमिति पठेत्।

याऽलक्ष्मीर्यच्च मेदो मे सर्व्वाङ्गेषु व्यवस्थितम्।

तत्सर्व्वं नाशयाऽऽज्य त्वं श्रियं पुष्टिञ्च वर्द्धय॥ इति पठित्वा अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इदं कांस्यपात्रपूरितं निरीक्षिताज्यं सदक्षिणाकं ममाऽलक्ष्मीपरिहारार्थमायुष्याभिवृद्ध्यर्थञ्च कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति मन्त्रेण दद्यात्।

अनन्तरं मया चीर्णं सर्व्वप्रायश्चित्तसाद्गुण्यार्थं ब्राह्मणान् भोज- यिष्ये इति सङ्कल्प्य सहस्रं पञ्चशतानि शतं पञ्चाशद्वा ब्राह्मणान्

स्वशक्त्यनुसारेण भोजयित्वा आशीर्व्वादं गृहीत्वा पश्चादिष्टैर्बन्धुभिः सह स्वयं पारणां कुर्य्यात् ।

तत परं "यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या" इति "प्रायश्चित्तान्यशेषाणी"ति च मन्त्रद्वयं यथाशक्ति नामत्रयञ्च जप्त्वा गोत्रादियुक्तेन मया आचरितपूर्व्वोत्तराङ्गसहितसर्व्वप्रायश्चित्तकर्म्मणि अशेषयज्ञस्वरूपी भगवान् श्रीमहाविष्णुः प्रीयतामिति वदेदिदं च दिनत्रयप्रायश्चित्ताचरणशक्तविषयम् । अशक्तानां बालानां रोगिणां च मलापकर्षणस्नानादि भूमिदानान्तं साङ्गोपाङ्गं प्रायश्चित्तं एकस्मिन्नेव दिने, उपवासञ्च कारयित्वा परेद्युर्ब्राह्मणभोजनं व्रतपारणं च कारयेत् ।

अथ सुवासिनीनां प्रायश्चित्ताचरणे मृत्तिकास्नानशालाग्निहोमपञ्चगव्यहोमाद्याचरणं ब्राह्मणेन कारयेत् । वपननान्दीश्राद्धवैष्णवश्राद्धानि न सन्त्येव । पापनिवेदने प्रकीर्णकेषु परमात्मस्मरणराहित्यान्तं मुक्त्वा स्वार्थपरार्थ-धर्म्म क्रियानुकूलक्रियानिरोधनक्रियानिन्दनभर्त्तृक्रियानिन्दनभर्त्तृवचोलङ्घन-श्वश्रू- श्वशुरदेवरादिवचनोल्लङ्घन सावित्रीव्रतराहित्यसाभिलाषपरपुरुषनिरीक्षणसम्भाषणपरिहसनसहयानासनशयनावस्थानाघ्रात-परपुरुषसंसर्गपैतृकव्रतोपवासादिनिषिद्धदिनसङ्गमरहोऽवस्थानभर्त्तृदेवतासूर्य्यादिग्रहादर्शनभर्त्तृसम्भाषणराहित्यगृहोपकरणादिद्रव्यादर्शनोदक्याशूद्रग्रामान्त्यजस्पर्शन-चाण्डालनिरीक्षणवाक्यश्रवणप्रतिकूलवचनभर्त्तृश्वशुरश्वश्रूदेवाग्निराहित्य शिशुताडनसुतपरीतशिशुस्तन्याप्रदान भर्त्तृश्वशुरादिमैत्रीभेदनपंक्तिभेदव्यञ्जनादिप्रदान भर्त्तृवशी-

कारणदोषचिन्तनदेवब्राह्मणगुरुदूषणभर्तृप्रवासकालद्विवारभोजन-परगृहशयानदेहलीवासपरगृहवासकुड्यजालवातायनादिविचरणर-थ्योपसर्पण-समाजोत्सवदर्शन जननीगृहशयानदिवास्वाप-भर्तृश्वशुर-श्वश्रूदेवरादिसमानासन-शय्याद्यवस्थानतदभिवादनराहित्यधान्य-गृहोपकरणादि-विक्रयभर्तनगुज्ञातव्रतोपवासनियमाचरणदेहली-गृहाद्यलङ्करणराहित्यसदानिष्ठुरभाषणवृथाक्रोधनबोधनोरःशिरो-मुखताड़नक्षुधितदासीदासपशुपक्षिणभक्ष्याप्रदानताम्बूलाञ्जनहरिद्रा लेपनतिलकमङ्गलसूत्रादिराहित्य-केशप्रमाधनराहित्यसदामलिन-वस्त्रधारणस्वेच्छाकामुकत्वभर्तृत्वंकारहुंकारतिरस्कारस्वयं प्रथम-भोजनशयनप्रबोधनभर्तृचित्तारञ्जनादिप्रकीर्णकानां ज्ञानतोऽज्ञा-नतश्चेति समानम्। अनुवादकवचनेऽपि स्वार्थपरार्थविप्रकीर्ण-कादिभर्तृचित्तारञ्जनान्तप्रकीर्णकानां इति ज्ञानतोऽज्ञानतो-वेत्यादि यथायथं अनुवादः कार्यः।

अथ विधवानां पापनिवेदने पापविशेषः कथ्यते। सुवासिनी-त्वप्रयुक्तस्वार्थपरत्वभर्तृचित्तारञ्जनान्तं मुक्ताऽस्नानभोजनद्विवार-भोजन-पर्य्युषितान्नभोजनकांस्यपात्रभोजनरात्रिभोजनपुत्राद्युच्छि-ष्टान्नभोजनमदकरद्रव्यभक्षणताम्बूलचर्व्वणबलीवर्द्दारोहणकुसुम्भरक्त-चित्रवस्त्रादिधारणतिलकाञ्जनगन्धकस्तूरीकर्पूरचूर्णसुरभिपुष्पादि-धारणभर्तृस्मरणतर्पणादिराहित्यभर्तृनिन्दाश्रवणस्वशरीरपोषणादि-प्रकीर्णकानां यथायथं निवेशः दासीकुलटावेश्यामैत्रीकर्णसत्कथा-श्रवणराहित्यभ्रातृभार्य्यादिमैत्रीभेदन-स्वाधीनपरमैथुनशब्दश्रवण-वीक्षणखट्टाशयनयानारोहणोष्णोदकस्नानतीर्थाचरणराहित्यभर्तृ-

निन्दाश्रवण-स्वशरीरपोषणादि-प्रकीर्णकानां च यथायथं निवेशः ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेति समानम् । अनुवादकवचने अज्ञानभोजनादिस्वशरीरपोषणादिप्रकीर्णकेभ्य इति ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेत्यनुवादः विधवानां प्रायश्चित्ताचरणे शिरोमात्रवपनं, पाणिपादनखकृन्तनं, मृत्तिकास्नानं, दशविधस्नानानि च सा स्वयमेव कुर्य्यात् । नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धम् च अस्त्येवं, पञ्चगव्यहोम ब्राह्मणेन कारयेत् शेषमन्यत् समानम् । इति हेमाद्रौ सर्व-प्रायश्चित्तम् ।

पित्रोस्तु दिवसे दर्शे श्राद्धात् पूर्व्वं न तर्पयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् पिण्डात् पूर्व्वं तु तर्पयेत् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये सर्व्वप्रायश्चित्तं समाप्तम् ।
श्रीविश्वेश्वरो जयति ।

कूर्म्मपुराणे—

अश्वो धेनुर्म्महिष्यश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।
क्रीणन् नरकमाप्नोति विप्रो यद्यश्वविक्रयी ॥
कन्यानारी अजावस्त्री पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ।
लवणं लशुनं चर्म्म पलाण्डुं गृञ्जनं तथा ॥
शुण्ठीपिप्पलिमारीचलवङ्गैलाहरिद्रकाः ।
औषधानीह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ॥
हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्यादिकं तथा ।
एतान् मूल्यैः द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूल्यसंख्यया ॥
तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूल्यैरल्पमूल्यैस्तथापि वा ।
विक्रीयलाभगणनं कुर्य्याद्यदि स पापभाक् ॥
मृत्वा नरकमासाद्य क्रमिकूपे पतत्यधः ।
तस्माद्दिद्वविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
स ज्ञात्वा तद् द्विवारञ्च चतुर्व्वारमनेकशः ।
तप्तं पराकं च चान्द्रञ्च यावकं वर्षमाचरेत् ॥
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति हेमाद्री निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम् ।